

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

**YAŞADIĞI DÖNEMDEKİ FİKİRLER IŞIĞINDA
SAİD HALİM PAŞA VE DÜŞÜNCELERİ**

Ferhat AĞIRMAN

Danışman
Prof. Dr. Hanifi ÖZCAN

2007

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum “Yaşadığı Dönemdeki Fikirler Işığında Said Halim Paşaa ve Düşünceleri” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden olduğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

26/12/2007

Ferhat AĞIRMAN

DOKTORA TEZ SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin

Adı ve Soyadı : Ferhat AĞIRMAN
Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Programı : Felsefe ve Din Bilimleri Doktora
Tez Konusu : Yaşadığı Dönemdeki Fikirler Işığında Said Halim Paşa ve Düşünceleri
Sınav Tarihi ve Saati :

Yukarıda kimlik bilgileri belirtilen öğrenci Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün tarih ve Sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Lisansüstü Yönetmeliğinin 30.maddesi gereğince doktora tez sınavına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini ... dakikalık süre içinde savunmasından sonra jüri üyelerince gerek tez konusu gerekse tezin dayanağı olan Anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI OLDUĞUNA O OY BİRLİĞİ O
DÜZELTİLMESİNE O* OY ÇOKLUĞU O
REDDİNE O**

ile karar verilmiştir.

Jüri teşkil edilmediği için sınav yapılamamıştır. O***
Öğrenci sınava gelmemiştir. O**

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir.
** Bu halde adayın kaydı silinir.
*** Bu halde sınav için yeni bir tarih belirlenir.

Tez, burs, ödül veya teşvik programlarına (Tüba, Fulbright vb.) aday olabilir. Evet O
Tez, mevcut hali ile basılabilir. O
Tez, gözden geçirildikten sonra basılabilir. O
Tezin, basımı gerekliliği yoktur. O

JÜRİ ÜYELERİ

..... Başarılı Düzeltme Red İMZA
..... Başarılı Düzeltme Red
..... Başarılı Düzeltme Red
..... Başarılı Düzeltme Red
..... Başarılı Düzeltme Red

ÖZET
Doktora Tezi
Yaşadığı Dönemdeki Fikirler Işığında Said Halim Paşa ve Düşünceleri
Ferhat AĞIRMAN

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Said Halim Paşa II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı devlet yönetiminde etkili bir siyasal güç haline gelen İttihat ve Terakki Partisinin üyesi olarak 1913 yılında sadrazamlık görevine getirilmiştir. Taşındığı siyasi kimliğin yanı sıra dönemin siyasal ve toplumsal meseleleriyle yakından ilgilenen ve bu konularda çeşitli eserler veren bir mütefekkiridir. Çalışmamızın giriş bölümünde onun hayatı ve eserleri kısaca tanıtıldıktan sonra, devlet adamı ve mütefekkir olarak öneminden ve Türk düşünce tarihindeki yerinden bahsedilmiştir.

Birinci bölümde, 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin siyasal ve toplumsal sistemini geliştirmek amacıyla başlatılan ve Tanzimat dönemiyle birlikte resmileştirilen değişikliklere Said Halim Paşa'nın getirdiği eleştiriler eserlerinin tetkikiyle ortaya konulmuştur. Dönemin fikir hareketlerinden Osmanlılık, İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülüğün gelişimi ve onun bu yöndeki fikirleri ele alınmıştır.

İkinci bölümde Said Halim Paşa'nın Batı Medeniyetinin İslam Medeniyeti ve Osmanlı toplumu üzerinde hakimiyet kurmaya çalıştığı bir dönemde ortaya koyduğu medeniyet anlayışı, İslam-Doğu ve Hıristiyan-Batı medeniyetlerine bakışı incelenmiştir. Ayrıca bu bölümde Osmanlı'nın Batılılaşma çabaları ve bu dönemde düşülen hatalar ile Said Halim Paşa'nın Batılılaşma yandaşlarına yönelttiği eleştiriler, eserlerinden hareketle ortaya konulmuştur.

Üçüncü bölümde Said Halim Paşa'nın siyasal ve toplumsal düzen hakkındaki fikirleri, devlet, hürriyet, kanun anlayışları incelenmiştir. Sonuç bölümünde ise bir devlet adamı ve mütefekkir olarak Said Halim Paşa'nın Osmanlı devlet ve toplumunun geliştirilmesiyle ilgili olarak ileri sürdüğü fikirleri özetlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: 1) Siyasal ve Toplumsal Yenilikler, 2) Fikir Hareketleri, 3) Siyaset ve Toplum, 4) Medeniyet Anlayışı, 5) Devlet, 6) Kanun, 7) Hürriyet

ABSTRACT

Doctoral Thesis

In the Light of Wiews in His Time, Said Halim Pasha and Thoughts

Ferhat AĞIRMAN

Dokuz Eylöl University

Institute of Social Sciences

Department of the Sciences of Philosophy and Religion

Said Halim Pasha, as a member of the party of Ittihat ve Terakki which was an influential political power at the management of Ottoman State after the Declaration of II. Constitution, was appointed as Grand Vizierate in 1913. Besides his political identity, he is also a thinker who had been curious and concerned about political and social matters of his time and composed various works about these matters. In the introduction of our study, with a brief knowledge about Said Halim Pasha's life and works, we show his importance and his role he had played in the history of Turkish Thought as a state man and thinker.

In the first chapter, we bring up the way which Said Halim Pasha criticizes the reforms initiated for the purpose of developing Ottoman State's political and social system in 19. Century and legalized during the Tanzimat period. Certain movements of thought in that period such as Ottomanism, Islamism, Westernism ve Turkism and his views about them were examined.

In the second chapter, it is dealt with how Said Halim Pasha conceives the conception of civilization established by Western civilization when it has attempted to dominate Islamic civilization and Ottoman society, and also the civilization of Islam-East and Christian-West. In addition, Ottoman's attempts in westernization and the faults made in this period and, at the same time, Said Halim Pasha's criticisms of the proponents of westernization were discoursed.

The Third chapter examines Said Halim Pasha's ideas about political and social order, state, freedom, conceptions of law. In the Epilogue, it is briefly talked of Said Halim Pasha's suggestions, as both a state man and thinker, about development of Ottoman state and society.

Key Word: 1) Political and Social Improvements, 2) Movements of Thought, 3) Policy and Society, 4) Conception of Civilization, 5) State, 6) Laws, 7) Freedom.

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	ii
DOKTORA TEZ SINAV TUTANAĞI	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	ix

GİRİŞ

SAİD HALİM PAŞA'NIN HAYATI, ESERLERİ ve ÖNEMİ

1. HAYATI	1
2. ESERLERİ	11
2.1. Ta'assup	12
2.2. Mukallidliklerimiz	13
2.3. Meşrûtiyet	14
2.4. Buhran-ı İçtimaimiz	14
2.5. Buhrân-ı Fikrimiz	15
2.6. İnhitat-ı İslam Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye	15
2.7. İslamlaşmak	16
2.8. İslâm'da Teşkilât-ı Siyâsiyye	16
3. SAİD HALİM PAŞA'NIN TÜRK DÜŞÜNCE TARİHİNDEKİ YERİ	18
3.1. Devlet Adamı Olarak Said Halim Paşa	18
3.2. Mütefekkir Olarak Said Halim Paşa	20

I. BÖLÜM

SAİD HALİM PAŞA'NIN OSMANLI DEVLETİNDEKİ YENİLİK HAREKETLERİNE BAKIŞI

1. YENİLİK HAREKETLERİNDE BATI'NIN MODEL ALINMASI	25
1.1. Yenilik Hareketlerinin Başlatıldığı Dönemde Siyasal ve Toplumsal Durum	28
1.1.1. XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nin Siyasal Sistemi	31
1.1.2. XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin Toplum Yapısı	34
1.1.3. Said Halim Paşa'nın Fikirlerinde Osmanlı Devleti ve Toplumu	38
1.2. Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemindeki Siyasal ve Toplumsal Değişiklikler	42
1.3. Siyasal ve Toplumsal Değişikliklere Said Halim Paşa'nın Getirdiği Eleştiriler ..	44
2. SON DÖNEM FİKİR AKIMLARI AÇISINDAN OSMANLI DEVLETİ	49
2.1. Osmanlıcılık	55
2.2. İslamcılık	63
2.3. Batıcılık	69
2.4. Türkçülük	75

II. BÖLÜM

SAİD HALİM PAŞA'NIN FİKİRLERİNDE İSLAM VE BATI MEDENİYETİ

1. MEDENİYET ANLAYIŞI	84
1.1. Medeniyetler Arası Etkileşim	86
1.2. Medeniyet-Din İlişkisi	91
2. FARKLI İKİ MEDENİYET KARŞISINDA SAİD HALİM PAŞA	94
2.1. İslam-Doğu Medeniyeti	97
2.2. Hıristiyan-Batı Medeniyeti	101
3. İSLAM MEDENİYETİNİN GELİŞTİRİLMESİ AÇISINDAN BATI	106
3.1. Geliştirilme Yolundaki Osmanlı'nın Durumu	108
3.1.1. Batı Kaynaklı Gelişme Çabaları ve Sonuçları	112
3.2. Batılılaşma Yandaşlarına Bakışı	114

III.BÖLÜM

SAİD HALİM PAŞA'NIN SİYASAL VE TOPLUMSAL GÖRÜŞLERİ

1. SİYASAL VE TOPLUMSAL AÇIDAN SAİD HALİM PAŞA	120
1.1. Siyasal ve Toplumsal Düzeni Belirleyen Unsurlar	123
1.2. Siyasal ve Toplumsal Düzendeki Milli Unsurların Önemi	126
1.3. Siyasal Düzen Karşısında Toplum	129
1.4. Siyasal ve Toplumsal Düzendeki Kurumsallaşmanın Önemi	132
1.5. Siyasal ve Toplumsal Sorumluluk Açısından Aydın Sınıf	135
2. DEVLET ANLAYIŞI	143
2.1. Devlet Yönetiminde Yetki	146
2.2. Devlet Yöneticilerinin Görev ve Sorumlulukları	150
2.3. Devlet Yönetiminde Fikir Birliğinin Önemi	153
2.4. Devlet Yönetiminde Uygulanan Baskı Rejimi ve Zararları	155
3. HÜRRİYET ANLAYIŞI	161
3.1. Siyasal ve Toplumsal Hürriyet	164
3.2. Siyasal Hak Olarak Toplum Hürriyeti	166
3.3. Birey Hürriyeti	168
3.3.1. Birey Olarak Kadın Hürriyeti	171
4. KANUN ANLAYIŞI	173
4.1. Kanunların Düzenlenmesine Etki Eden Unsurlar	176
4.2. Kanunların Siyasal ve Toplumsal Gelişmeye Etkisi	179
SONUÇ	181
BİBLİOGRAFYA	184

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
Arş. Enst.	: Araştırma Enstitüsü
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
ev.	: Çeviren
der.	: Derleyenler
M. Ü.	: Marmara Üniversitesi
S.	: Sayı
s.	: Sayfa numarası
Sad.	: Sadeleştiren
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Ün.	: Üniversitesi
vb.	: ve benzeri
Yay.	: Yayınevi, Yayınları, Yayıncılık
yay. haz.	: Yayına Hazırlayan

GİRİŞ

SAİD HALİM PAŞA’NIN HAYATI, ESERLERİ ve ÖNEMİ

1. HAYATI

19 Şubat 1864’te Mısır’ın Kahire şehrinde doğan ¹ Said Halim, Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın torunudur. Said Halim’in babası, vezir Halim Paşa’dır.² İleri sürülen bazı iddialara göre, Said Halim Paşa’nın dedesi Mehmet Ali Paşa, Arnavut asıllı, bazılarına göre de Arap asıllıdır.³ Fakat, Mehmet Ali Paşa’nın kendisi, bu iddiaları geçersiz kılacak şekilde babasının Konya’dan Kavala’ya sonradan göç ettiğini söylemiştir.⁴ Nitekim Ahmet Cevdet Paşa, Yusuf Akçura, Rıza Nur ve Yusuf Hikmet Bayur gibi bazı Osmanlı tarihçilerinin verdiği bilgilere göre Mehmet Ali Paşa Türk’tür.⁵

Said Halim Paşa’nın babası olan Halim Paşa, her zaman Mısır valiliğinin potansiyel adaylarından olduğu için, Mısır’ın ilk Hidivi olan İsmail Paşa’nın düşmanlığına maruz kalmıştır. Bu husumet, Halim Paşa’nın Mısır’ı terk ederek İstanbul’a yerleşmesine sebep olmuştur.⁶ Bu zorunlu taşınma sırasında Said Halim Paşa’nın 6 yaşlarında,⁷ henüz çocukluk çağında olduğu ileri sürülmektedir.

İstanbul’a yerleştikten sonra özel hocalardan ders alarak Batı ve Doğu dillerini öğrenen Said Halim; Arapça, Farsça, Fransızca ve İngilizce’yi iyi derecede öğrenecek kadar kendisini geliştirmiştir.⁸ Ekonomik durumu iyi olan aile, çocuklarının öğrenim hayatını tamamlamaları için onları İsviçre’ye göndermiştir. Said Halim’in, kardeşi Abbas Halim’le birlikte İsviçre’de siyasal ilimlerle ilgili beş yıl süren bir tahsil hayatı geçirdiği bilinmesine

¹ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son sadrazamlar I-IV**, Dergah Yay., İstanbul, 1982, s. 1893. bkz. Hanefi Bostan, **Bir İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa**, İrfan Yay., İstanbul, 1992.

² İbnülemin Mahmut Kemal İnal, a.g.e., s. 1893.

³ERCÜMENT KURAN, “Türk Düşünce Tarihinde Arap Kültürlü Bir Aydın: Said Halim Paşa”, **Türk-Arap İlişkileri; Geçmişte, Bugün ve Gelecekte I. Uluslar arası Konferans Bildirileri**, Hacettepe Ün. Türkiye ve Ortadoğu Arş. Enst. Yay., Ankara, 1979.

⁴ Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, Eser kültür Yay., İstanbul, 1977, s. 319.

⁵ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarih II, III/1, III/2**, TTK Yay., Ankara, 1983, s. 89.

⁶ Cemal Kutay, “ Said Halim Paşa’nın Malta’dan Wilson, Loyd George ve Clemanso’ya Uyarma Mektupları”, **Tarih Sohbetleri**, Çağ Yay., İstanbul, 1968, s. 159- 162.

⁷ Eşref Edib, “Alem-i İslam İçin Pek Büyük Bir Ziya”, **Sebülürreşâd**, c.19, S. 492, Ankara, 1340, s. 256.

⁸ Hanefi Bostan, a.g.e., s. 19.

rağmen,⁹ bu tahsilini hangi okullarda tamamladığına dair kesin bir bilgi yoktur. Dolayısıyla onun İsviçre'deki tahsil hayatıyla ilgili iki farklı görüş ileri sürülmektedir: Birincisine göre, Said Halim, tahsil hayatını özel okullardan birinde geçirmiştir. Bu görüşü kabul etmeyenlere göre ise o, tahsilini İsviçre Darülfünunu'nda¹⁰ yapmıştır.

Tahsil hayatını tamamladıktan sonra İstanbul'a dönen Said Halim, 21 Mayıs 1888 yılında Şura-yı Devlet azalığına tayin edilmiştir. 23 Şubat 1889'da ikinci rütbeden Nişan-ı Ali-i Osmanî ile taltif edildikten sonra 23 Nisan 1892'de aynı rütbenin birinci derecede nişanına yükseltilmiştir.¹¹ 22 Eylül 1900 yılında da Sadrazam Halil Rifat Paşa'nın tezkiresiyle, Rumeli Beylerbeyliği payesine terfi ettirilmiştir.¹² Osmanlı devlet yöneticileri tarafından verilen bu unvanla, sarayın itibarlı şahsiyetleri arasına girmiş olan Said Halim'in şahsına karşı oluşan kıskançlıklar bu dönemden sonra daha da artmıştır. Hatta bu kıskançlıkların boyutu o kadar ilerlemiştir ki, evinde sakıncalı evrak ve silah bulundurduğu iddiasıyla, Osmanlı sarayına jurnallenmiştir. Said Halim Paşa; kendi ifadesiyle, kendisinin saraya jurnallenmesi meselesine önem vermediğini söyleyerek, bunu kendisine karşı kini olan kimseler tarafından ortaya atılan basit bir iddia olarak değerlendirilmiştir.¹³

Fakat bu jurnaller, Said Halim Paşa'nın kısa bir süreliğine yurtdışına çıkmasına sebep olmuştur. Paşa, II. Meşrutiyet'in ilan edildiği yıllardan önce, doğduğu yer olan Mısır'a gitmiş ve burada bir Osmanlı Gazetesi çıkarılması konusunda Ethem Ruhi (Balkan)'ye, bir miktar para yardımıyla bulunmuştur. Belirli bir süre sonra buradan Avrupa'ya geçerek, Osmanlılık Cemiyeti ile temas kurmuştur.¹⁴ Aslında, Said Halim Paşa'nın Osmanlılık fikir akımının mensuplarıyla önceki yıllarda da ilişkisinin olduğu tahmin edilmektedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin muhaberat kayıt defterinde karşılaşılan bilgilere göre, Osmanlılık fikir akımının mensuplarıyla kurulan ilk temasların, üstlendiği müfettişlik göreviyle başladığı anlaşılmaktadır.¹⁵

⁹ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, a.g.e., s. 1893.

¹⁰ Hanefi Bostan, a.g.e., s. 25.

¹¹ Hanefi Bostan, a.g.e., s. 20, 21.

¹² Hanefi Bostan, a.g.e., s. 22.

¹³ Ahmet Bedevi Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde İnkılap Hareketleri**, Tür Yay., İstanbul, 1959, s. 387- 389.

¹⁴ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, a.g.e., s. 1893.

¹⁵ Hanefi Bostan, a.g.e., s. 23.

Said Halim Paşa'nın, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne maddi yönden destek vermekle birlikte, mahiyetine değinilmese de fikri yönden de katkı da bulunduğu söylenmektedir.¹⁶ 23 Temmuz 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet'ten sonra, Mısır'dan İstanbul'a dönmüş ve önceki yıllarda aleyhinde saraya yapılan jurnallenme meselesinden dolayı kaybettiği Şura-yı Devlet azalığı payesinin yerine, belediye seçimleri sonucunda, İttihat ve Terakki Partisi listesinden girdiği Yeniköy Belediye Dairesi Riyasetine seçilmiştir¹⁷

İttihat ve Terakki Partisi'nin 1909 yılında Selanik'te yapılan gizli kongresine ayan azası olarak katılan¹⁸ Said Halim Paşa'nın, bu dönemden sonra, bu cemiyetin ileri gelenleri arasında yer aldığı görülmektedir. 1912 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından gerçekleştirilen meclisin feshi çalışmalarında fiilen bulunmuş¹⁹ ve 22 Ocak 1912 yılında da, azledilmiş olduğu Şura-yı Devlet ayan azalığına yeniden tayin edilmiştir.²⁰ Bunun yanı sıra, kendisine verilen yetkiler doğrultusunda, bu yıllara rastlayan Trablusgarp Savaşıyla ilgili, İtalyanlarla yapılan gizli görüşmelerde, Osmanlı Devleti'ni temsil etmekle görevlendirilen yetkililer arasında yer almıştır. Said Halim Paşa, 31 Ocak 1913 yılında faaliyete geçirilen "Müdafa'-i Milliye" teşkilatının kurucuları arasında da bulunmuştur.²¹

Sadrızam Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinin ardından, hükümet üyelerinin genel kabulüyle sadaret makamına tavsiye edilen²² Said Halim Paşa'yla ilgili olarak, 11 Haziran 1913 yılında Bab-ı Ali'ye, şu Hatt-ı Hümayun gönderilmiştir:

"Vezir-i me'alisemirim Mehmet Said Halim Paşa, Sadrızam ve Harbiye Nazırı M. Şevket Paşa'nın bu sene vuku'u şehadeti, nezdimizde teessür ve teessüfi mucib olmuş ve sadaret kaymakamlığı, rütbe-i samiye-i vezaretle uhdenize tevcih kılınmış olduğundan, vükelayı hazıramız ile bil'ittifak umur ve mesalih-i devletin hüsn-i tedvir ve temşitine sarf-ı mezid-i i'tina olunması, hasafet ve hamiyetinizden muntazırdır. Cenab-ı Hak Tevfikat-ı semedaniyesine mazhar buyursun, Amin, 6 Recep 1331 (29 Mayıs 1329) Mehmed Reşad".²³

¹⁶ Mustafa Ragıp Esatlı, **İttihat ve Terakki**, İnkılap Yay., İstanbul, 1975, s. 43.

¹⁷ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, a.g.e., s. 1893.

¹⁸ Mustafa Ragıp Esatlı, a.g.e., s. 43.

¹⁹ Hanefi Bostan, **Bir İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa**, s. 26.

²⁰ Hanefi Bostan, a.g.e., s. 27.

²¹ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul, 1984, s. 293, 294.

²² Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İştiklerim**, Tür Yay., Ankara, 1974, s. 189.

²³ Hanefi Bostan, a.g.e., s. 2- 7.

Bu Hatt-ı Hümayunla vezirlik rütbesine yükseltilerek, sadaret kaymakamlığına tayin edilen Said Halim Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa başkanlığındaki hükümette, hariciye makamı teklif edilmesine rağmen kabul etmemiştir. Daha sonraki dönemlerde, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin saraya yapmış olduğu baskılar sonucunda, onun İttihat ve Terakkici ilk sadrazam olarak göreve getirildiği görülmektedir.²⁴

Hükümet kurma işi tamamlandıktan sonra, Said Halim Paşa kabinesinin ilk icraatı, Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesiyle ilgisi olanları tespit etmek ve bunları cezalandırmak olmuştur.²⁵ Bunun hemen akabinde de, I. Balkan harbinde kaybedilmiş olan Edirne ilinin, Osmanlı topraklarına yeniden dahil edilmesi için çalışmalar başlatılmıştır. İngilizlerin şiddetli tehdit ve baskısına rağmen, Osmanlı hükümet yetkilileri bunu göz ardı ederek, Edirne ilinin istirdadına ilişkin hareket kararını almış ve 13 Temmuz 1913 yılında padişahın da onayıyla, bu kararı uygulamıştır.²⁶ Böylece 21 Temmuz 1913 yılında Edirne ili, yeniden Osmanlı topraklarına dahil edilmiştir. Bunun üzerine İngiltere, 7 Ağustos 1913 tarihinde Osmanlı Devletine bu konuyla ilgili nota vermiş; hükümet de 11 Ağustos'ta bu notayı kabul etmediğini bildirmiştir.²⁷ Said Halim Paşa, Edirne'nin tekrar Osmanlı Devleti'ne kazandırılmasındaki hizmetinden dolayı, "Murassa İmtiyaz Nişanı" ile ödüllendirilmiştir.²⁸

1913 yılında yapılan İttihat ve Terakki Cemiyeti kongresinde genel başkanlığa seçilen Said Halim Paşa, bu görevi 19 Ekim 1913'te Vekil-i Umumi adı altında, Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya devretmiştir.²⁹ Bu sıralarda Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumak amacıyla ittifak arayışlarına girilmiş ve devlet yöneticileri tarafından Alman hükümetine bu yönde bir teklif götürülmüştür. Ancak bu teklifi reddeden Almanlar tarafından reddedilmiştir. Kısa bir süre sonra, 1914'te ise bizzat Alman hükümeti Osmanlı Devleti'ne ittifak teklifinde bulunmuştur. Said Halim Paşa da, Almanya'dan gelen bu teklife sıcak bakan yöneticilerdendir. O dönemlerde çok hassas bir konu olan bu olaya, Enver ve Talat Paşalar gibi, Said Halim Paşa'nın da olumlu bakmasının en önemli sebebi,

²⁴ Abdurrahman Şeref Efendi, **Tarih Muhasebeleri**, (Sad. Enver Koray), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1985, s. 216.

²⁵ Rıza Nur, **Hayat ve Hatıralarım II**, Risale Yay., İstanbul, 1989, s. 428, 429.

²⁶ Ali Fuat Türkgeldi, a.g.e., s. 110.

²⁷ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, s. 450, 451.

²⁸ Ali Fuat Türkgeldi, a.g.e., s. 110.; bkz; İbnulemin Mahmut Kemal İnal, **Son sadrazamlar I-IV**, s.1896.

²⁹ Hüseyin Kazım Kadri, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e**, (Yay. haz. İsmail Kara), İhya Yay., İstanbul, 1991, s. 133, 134.

muhtemel bir Rus saldırısı karşısında, gerekli desteğe sahip olabilmektir.³⁰ Almanya'dan gelen bu teklifin Padişah tarafından da onaylaması üzerine, Sadrazam Said Halim Paşa ile Alman büyükelçisi Wangerheim, iki taraf arasındaki ittifak anlaşmasının imzalanması için görevlendirilmişlerdir. Neticede, 2 Ağustos 1914'te Alman ve Osmanlı devletleri arasında, ittifak anlaşması imzalanmıştır.

Osmanlı Devleti, bu ittifakı saldırı veya savaş amaçlı yapmamasına rağmen, Almanya'nın 1 Ağustos 1914'te Rusya'ya savaş ilan etmesinin, Osmanlı yöneticileri tarafından bilinmemesi mümkün görünmemektedir. Bütün bu gelişmelerin yanı sıra, 5 Ağustos 1914'te yapılan Heyet-i Vükela toplantısında, Sadrazam ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa, kapitülasyonların kaldırılmasını teklif etmiştir.³¹ Osmanlı Devleti'nin yerli üretimini yok eden kapitülasyonların kaldırılması meselesi, 1 Ekim 1914'ten itibaren, tek taraflı olsa karara bağlanmıştır.

Said Halim Paşa sadrazam iken, I. Dünya Savaşı hiç beklenmedik bir şekilde Osmanlı Devleti'nin kapısına dayanmıştır. Bir oldu bittiyle girilen bu savaştan Said Halim Paşa'nın sonradan haberi olduğu anlaşılmaktadır.³² Osmanlı Devletini savaşa sokacak olaylara sonradan vakıf olmasına rağmen Paşa, bu savaşa dahil olmamanın yollarını aramış, sürekli barış şartlarını muhafaza etmeye çalışmıştır. Rus liman şehirlerini topa tutan Alman savaş gemilerinin, Osmanlı Devleti tarafından satın alındığını açıklamış, İtilaf devletlerinin elçilerine, Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını belirterek, barış ortamını yeniden tesis etmeye çalışmıştır. Fakat savaş sebebi olan bu olaylara tedbirsiz yakalanan hükümet, bütün çabalara rağmen, savaştan uzak kalmayı başaramamıştır. Osmanlı Devletini savaşa sürükleyen bu gelişmelerden haberdar edilmediğinden dolayı, sadrazamlıktan istifa etme teşebbüsünde bulunan Paşa'yı bu kararından, hükümet üyelerinin ve padişah V. Mehmet Reşad'ın ısrarı vazgeçirmiştir.³³

Bir kısım tarihi belgelerde, 1916 yılında yapılan İttihat ve Terakki kongresinde, Said Halim Paşa'nın ikinci kez genel başkan adaylığının söz konusu olduğu belirtilmektedir. Fakat, İttihat ve Terakki Partisinde hayli etkin konumda olan Talat

³⁰ Stanford J Shaw., Ezel Kural, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II**, (çev. Mehmet Harmancı), Everest Yay., İstanbul, 1983, s. 272, 273.

³¹ Vahit Çabuk, "Said Halim Paşa ve Talat Paşa Kabinelerinin Divan-ı Ali'ye Sevki, İlk Soruşturma Tutanakları" **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S. 15-22, Ankara, 1986, s. 38,39.

³² Vahit Çabuk, a.g.e., s. 40.

³³ Vahit Çabuk, a.g.e., s. 42, 43.

Paşa'nın, farklı kulisler yapmaya başlaması ve Osmanlı Devletini savaşa sokan olaylar hakkında geç haberdar olan Said Halim Paşa'nın, bunu sorun haline getirmesi, kabine içinde yalnız kalmasına sebep olmuştur. Said Halim Paşa'nın müdahalesi dışında gelişen ve içinden çıkılması giderek zorlaşan bu olaylar; Paşa'yı, sağlık durumunu bahane ederek sadrazamlıktan çekilmeye sevk etmiştir.³⁴ Sadrazamlıktan çekildikten sonra, ayan azalığı görevine devam eden Said Halim'in boşalttığı sadrazamlık makamına, Talat Paşa geçmiş ve yeni kabine, onun başkanlığında kurulmuştur.³⁵ Said Halim Paşa, sonraki yıl İttihat ve Terakki Partisi'nin Merkez-i Umumi üyeliğine getirilmiş ve parti ile olan irtibatı kesilmemiştir.³⁶ Osmanlı Devleti'nin oldukça sıkıntılı olduğu bir dönemde sadrazamlık yapan Said Halim Paşa'nın, bu makamda geçirdiği süre 3 yıl, 7 ay, 21 gündür.³⁷

Said Halim Paşa, sadrazamlık yaptığı dönemden önce olduğu gibi, sonrasında da memleket ve millet meseleleriyle ilgili düşüncelerini sürekli kaleme almıştır. Kendi bakış açısıyla değerlendirdiği devlet ve toplum sorunlarına farklı çözümler sunmaya çalışmış ve bu yönde bir takım eserler yazmıştır.³⁸ I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin mağlup olması üzerine, hızlı İttihatçılardan olan ve devleti yıkıma sürükleyen Talat, Enver ve Cemal Paşalar, vatani terk etmekten başka bir yol bulamamışlardır. Savaşa girilmesini engellemek için elinden geleni yapan Said Halim Paşa ise; aleyhinde bir takım suçlamalarda bulunulmasına rağmen ülkeyi terk etmeye kalkışmamıştır. Dönemin yetkililerinden biri olarak, kendisiyle ilgili söylentilere cevap vermek amacıyla, Meclis-i A'yan Riyaseti'ne bir takrir vermiştir. Paşa, verdiği takrirden, eşine az rastlanır bir cesaretle, kendisi hakkında Divan-ı Ali kurulmasını talep etmiş, Heyet-i Celile'nin konuyla ilgili çabuk karar alması talebinde bulunmuştur.³⁹

İşgal kuvvetlerinin, Osmanlı Devleti'ni tahakküm altına aldığı Birinci Dünya savaşının hemen sonrasında ve bu devletlerin direktifleri doğrultusunda, Said Halim Paşa'nın da aralarında bulunduğu, üst düzey yöneticilik yapmış 78 kişi, savaş suçlusu sıfatıyla 28 Mayıs 1919'da Malta'ya gönderilmek üzere yola çıkarılmıştır. Bu

³⁴ Hanefi Bostan, **Bir İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa**, s. 72.

³⁵ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu** (çev. Metin Kıratlı), TTK Yay., Ankara, 1970, s.224.

³⁶ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler III**, s. 241.

³⁷ İsmail Hami Danişment, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV/2**, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1972, s. 434.

³⁸ Eşref Edip, "Alem-i İslam İçin Pek Büyük Bir Ziya", **Sebilürreşâd**, s. 257.

³⁹ Hanefi Bostan, a.g.e., s. 76.

mahkumlardan 12'si, 29 Mayıs günü Limni Adası'nın Mondros Limanı'na bırakılmıştır.⁴⁰ Bu 12 kişilik mahkum grubu içinde Said Halim ve kardeşi Abbas Halim, Ziya Gökalp ve Ağaoğlu Ahmet gibi ünlü simalar vardır.⁴¹ Birinci sınıf tutuklu muamelesi gören bu 12 kişi de, sonradan Malta adasına götürülmüştür.⁴² Bunun sebebi, 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Antlaşması'nda bulunan, savaş suçlularının müttefik mahkemelerinde yargılanmasıyla ilgili beş maddelik ayrı hükümlerdir. Bu antlaşmanın 7. bölümündeki 226 ile 230. maddelerin hükümlerine göre; Türk "savaş suçluları"nın müttefik mahkemelerince yargılanması, kabul edilmiştir.⁴³ İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliği Malta'ya sürgün edilen bu şahıslarla ilgili hazırladığı iddianameleri, 16 Mart 1921'de Londra'ya göndermiştir.⁴⁴ İngilizler tarafından hazırlanan bu iddianamelerin, genel olarak, Ermeni Patrikhanesi'nin raporlarına dayandığı dikkat çekmektedir.⁴⁵

İngiliz Savunma Bakanı Winston Churchill'in, 29 Mayıs 1920'de, Malta'da sürgünde olan bu kişilerin, Osmanlı Devleti tarafından esir edilmiş İngiliz askerleri karşılığında serbest bırakılması teklifini, Dışişleri Bakanı Lord Curzon kabul etmemiştir.⁴⁶ Malta sürgünleriyle ilgili olarak karşılıklı ilk resmi görüşme, Birinci İnönü Zaferi'nden sonra yapılan Londra Konferansı'nda olmuştur. İki tarafın delegeleri arasında yapılan bu görüşmelerden, beklenen sonuç alınamamıştır. Bundan sonra, 11 Mart 1921'de, ikinci görüşme yapılmıştır. Mutabık kalınan anlaşmaya göre; Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan İngiliz esirlere karşılık, Malta'daki 64 Türk sürgünü serbest bırakılacak, geri kalan 54 kişinin tutukluluk halleri, mahkeme edilinceye kadar, devam ettirilecektir.⁴⁷

Bu antlaşmanın hemen akabinde, 29 Nisan 1921'de 64 kişinin Malta'daki sürgün hayatı sona ermiştir. Aralarında Said Halim Paşa ve kardeşi Abbas Halim Paşa'nın da bulunduğu 64 kişilik Türk esirler grubu, İtalya'ya götürülmüştür.⁴⁸ 25 Ekim 1921 tarihinde de, Malta'da tutuklulukları devam eden diğer sürgünler serbest

⁴⁰ Bilal Şimşir, **Malta Sürgünleri**, Bilgi Yay., İstanbul, 1985, s. 121.

⁴¹ Hüseyin Cahit Yalçın, **Siyasal Anılar**, (yay. haz. Rauf Mutluay) Türkiye İşbankası Kültür Yay., İstanbul, 2000, s. 164. bkz. Bilal Şimşir, a.g.e., s. 122.

⁴² Hanefi Bostan, a.g.e., s. 88.

⁴³ Bilal Şimşir, a.g.e., s. 391.

⁴⁴ Bilal Şimşir, a.g.e., s. 266- 270.

⁴⁵ Bilal Şimşir, a.g.e., s. 272- 274.

⁴⁶ Bilal Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s. 371, 374.

⁴⁷ Fevziye, Abdullah Tansel, **Ziya Gökalp Külliyyatı Limni ve Malta Mektupları c. II.**, TTK Yay., İstanbul, 1965, s. 604, 605.

⁴⁸ Bilal Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s. 408- 420.

bırakılmıştır.⁴⁹ Hürriyetine kavuştuktan sonra İstanbul'a dönmesine izin verilmeyen Said Halim Paşa, Roma'ya yerleşmek zorunda kalmıştır. Bu durum, Paşa'ya özel bir uygulama olmuştur. Çünkü, kader arkadaşlarının büyük çoğunluğu, İstanbul'a dönebilmişlerdir.⁵⁰ O dönemde sadaret makamında bulunan Tefik Paşa, Said Halim Paşa'nın, İstanbul'a dönmesini mahzurlu görmüş ve bu nedenle Paşa'ya izin vermemiştir. Mısır'ın İngiliz işgali altında olması da Paşa'nın oraya gitmesine engel teşkil etmiştir.⁵¹ Said Halim'in, Roma'da yaşamak zorunda olduğu süre, çok uzun olmamıştır. Çünkü, Paşa, henüz 57 yaşında iken, 6 Aralık 1921 yılında bir Ermeni komiteci tarafından şehit edilmiştir.⁵² Said Halim Paşa'ya kurşun sıkan kişinin, Taşnaksutyanyan Komitecisi Arşavir Çıracıyan olduğu, Ermeni komitecileri tarafından milli kahraman ilan edilmesinden anlaşılmaktadır.⁵³

Said Halim Paşa'nın, Malta'da sürgün olduğu günlerde, dünya siyasetini yönlendiren devletlerin başkanlarına göndermiş olduğu uyarı mektuplarının, Amerika Devlet Başkanı'nın üzerinde etkili olduğunu belirten Galip Kemali Beye(Söylemezoğlu) göre; bu mektupların da etkisiyle, Anadolu üzerinde yapılan planlar alt üst olmuş ve hatta bu konuyla ilgilenmek üzere özel görevlendirilen General Harbord, Amerika tarafından ikaz edilmiştir. Öyle anlaşılmaktadır ki; Said Halim Paşa, inandığı ve savunduğu fikirlerle kamuoyu oluşturacak kadar ilim ve kültür sahibidir. Batılı ülkelerin, Anadolu topraklarında hazırlamış oldukları senaryodan habersiz olan Amerikan devlet yetkililerini ve kamuoyunu bilgilendirmesinden korkulduğu için, Said Halim Paşa'nın, özellikle bu oyunların baş aktörü olan İngiltere tarafından öldürülmüş olabileceği şüphesi de gündeme gelmiştir.⁵⁴ Sürgünden sonra Osmanlı topraklarına girmesine izin verilmeyen Said Halim Paşa'nın, ancak cenazesinin İstanbul'a getirilmesine izin verilmiştir. Yine bazı bilgi ve belgelere göre; Said Halim Paşa'nın öldürülmesi emrinin, İngiliz Entelijan Servisi tarafından verildiği, ihtimaller arasında yer almaktadır.⁵⁵

⁴⁹ Hanefi Bostan, a.g.e., s. 85.

⁵⁰ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son sadrazamlar I-IV**, s. 1912.; bkz. İsmail Hami Danişment, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV/2**, s. 467.

⁵¹ Hanefi Bostan, a.g.e., s. 104.

⁵² İbnülemin Mahmut Kemal İnal, a.g.e., s. 1912.

⁵³ Hanefi Bostan, a.g.e., s. 104.

⁵⁴ Bilal Şimşir, a.g.e., s. 468.

⁵⁵ Bilal Şimşir, a.g.e., s. 476.

Son dönem Osmanlı Devleti'nin siyasetini yönlendiren, İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde aktif görevlerde bulunan Said Halim Paşa'nın, güçlü bir devlet adamı olduğu anlaşılmaktadır. Sadrazamlık görevinde bulunduğu yıllarda, Bab-ı Ali'nin karşılaştığı siyasal olaylar karşısında cesur ve kararlı davranılması açısından önemli etkilerinin olduğu görülmektedir. Balkan savaşları sonucunda kaybedilmiş olan Edirne'nin tekrar Osmanlı topraklarına dahil edilmesi ve Yunanistan'la sorun haline gelen adalar konusunda sergilenen sebat ve mertlik, Paşa'nın şahsiyetiyle yakından alakalıdır. Çünkü, Said Halim Paşa'nın, dünya görüşüyle ilgili davranışlarında, cesaret ve sebata önem verdiği anlaşılmaktadır.⁵⁶ Birçok araştırmacı tarafından Osmanlı Devleti'nin yok olma sürecini hızlandırdığı kabul edilen kapitülasyonların kaldırılması konusundaki çabaları⁵⁷ ile acilen tutarlı bir milli iktisat politikası geliştirilmesinin gerekliliğini vurgulaması da dikkate değerdir.⁵⁸

Said Halim Paşa, son derece varlıklı biri olduğu için, Malta'da geçirdiği sürgün dönemi hariç, maddi açıdan büyük bir zorluk yaşamamıştır. Genel kültür yönünden kendisini geliştirmiş olan Said Halim Paşa, bütün konularda okumaya ve araştırmaya önem veren bir kişidir. İlkesi dürüstlük olan Said Halim Paşa, bazı araştırmacıların belirttiğinin aksine,⁵⁹ kendini beğenmiş ve soğuk bir insan da değildir. Tam tersine alçak gönüllü, iyi ilişkiler kurabilen, ahlaki davranışlara önem veren, ülke sorunlarını önemseyen ve toplum meselelerini dert edinerek, farklı çözümler sunmaya çalışan biri olarak, kimliğini kaybetmeden yaşamıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen bir kuklası olarak tanımlanmayı hak etmeyen⁶⁰ Paşa, tersine, parti içindeki aşırılıkları durduran ve parti içi dengeleri kuran bir siyaset adamıdır. Dini inançlarına saygılı olmayı asla unutmamış, hayatı boyunca İslam dinini önemsemiştir.⁶¹

Siyasal bir kimliğe sahip olmasının yanı sıra, iyi bir düşünür olan Paşa'nın bu yönü, daha gelişmiş durumdadır. Düşünürlüğü dikkate alındığında, Said Halim'in, olayları dikkatli bir biçimde irdeleme gücüne ve irfanına sahip mütefekkirlerden birisi olduğu,⁶²

⁵⁶ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, a.g.e., s. 1227.

⁵⁷ Ahmet Bedevi Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde İnkılap Hareketleri**, s. 654.

⁵⁸ Sina Akşin, **Jöntürkler İttihat ve Terakki**, Gerçek Yay., İstanbul, 1980, s. 279.

⁵⁹ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, a.g.e., s. 1915.

⁶⁰ Hanefi Bostan, **Bir İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa**, s. 109.

⁶¹ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, a.g.e., s. 1229.

⁶² Hanefi Bostan, a.g.e., s. 109.

çok kolay anlaşılacaktır. Bu yönü, aynı zamanda düşünen insan tipine⁶³ uygun bir şahsiyete sahip olduğunu gösterir. Paşa, özgün düşünceye sahip, üretken bir entelektüeldir. Eserlerinden anlaşılacağı üzere, bilgi birikimine dayanarak fikrî anlamda kendi düşüncelerini sistemleştirebilmiş mütefekkirlerdendir.⁶⁴ II. Meşrutiyet İdaresinden önceki dönemlerde ortaya çıkmış, fakat sistemleşmesini bu dönemde tamamlamış İslamcılık akımı içinde yer alan Said Halim Paşa, bu hareketin öncülerinden biri olarak görülmektedir.⁶⁵ İslamcılık fikrine mensup olan Paşa'nın, gericilikle suçlanması, onun yanlış tanınması anlamına gelir. Çünkü, hayatının belirli bir kısmını Avrupa'da geçiren Paşa, Batı medeniyetini yakından tanıyan birisi olarak, Osmanlı Devleti'nde uygulamaya konulmak istenen Batıcı fikirleri farklı yorumlama kabiliyetini önceden elde etmiş ve bunların yanlışlıklarını ortaya koymaya çalışmıştır. Dolayısıyla, Paşa'ya isnat edilen gericilik suçlamaları kabul edilemez. Bu suçlamaların yanı sıra, Paşa'yı, Batı kaynaklı teferruatlı düşüncelerin içinden çıkamamış biri olarak değerlendirmek de yanlış olacaktır.⁶⁶

Said Halim Paşa'yla ilgili incelemelerde, olayları ters açıdan değerlendiren birbirini geçersiz kılan fikirlerin ileri sürüldüğü görülmektedir. Fakat, yüzeysel yaklaşımlarla doğrulara ulaşamayacağı gibi, Paşa'nın ortaya koyduğu fikirlerin objektif olarak değerlendirilebileceği de söylenemez. Geçmiş yıllarda ortaya çıkan siyasal olayların yorumlanmasında yapılan yanlışlıkların tesiriyle, Said Halim Paşa'yı, Osmanlı'yı kırılma noktasına sürükleyen bir hain olarak tanımlamaya çalışmak, onun fikrî olarak ortaya koyduğu gerçekleri görmemek anlamına gelir. Bu nedenle, Said Halim Paşa'nın, düşünce sistemini ele alan çalışmalar onun tarihi süreç içindeki konumunu belirleyebilir. Sözelimi yeterli düzeyde araştırma yapılmadan, İngiliz arşiv belgelerine göre onun Mason⁶⁷ olduğunu ileri sürmek veya buna itibar göstermek subjektif değerlendirme olmaktan öteye gidemeyecektir. Çünkü, bu isnadın yapılmasına zemin oluşturan düzmece belge, bölgede çıkar kavgası veren İngiltere'nin güdümünde olan

⁶³ Eşref Edip, "Alem-i İslam İçin Pek Büyük Bir Ziya", **Sebilürreşâd**, s. 257.

⁶⁴ Hanefi Bostan, a.g.e., s. 109.

⁶⁵ bkz. S. Hayri Bolay, **Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi**, Beyan Yay., İstanbul, 1979, bkz. Peyami Safa, **Türk İnkılabına Bakışlar**, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1988.

⁶⁶ Semiha Ayverdi, **Boğaziçinde Tarih**, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1976, s. 243.

⁶⁷ Mim Kemal Öke, **Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1914)**, İz Yay., İstanbul, 1982, s. 121.

Hindistan yönetimine gönderilmiştir. Bu belge dışında, Said Halim Paşa'nın aleyhinde karar vermeye delil olacak herhangi bir kayıtla karşılaşmamaktadır.⁶⁸

Paşa'yla ilgili bu yakıştırmaların, eserlerinin ciddi tetkiki yapıldıktan sonra, ne kadar boş ve anlamsız olduğu kendiliğinden açığa çıkacaktır. O dönemin bütün aydın ve devlet adamları gibi, onun da en önemli sorunu, Osmanlı devlet ve toplumunun gidişatının düzeltilmesine yönelik, kendi bakış açısıyla en doğru çözümleri ortaya koymaktır. Bu nedenle, dönemin siyasal ve toplumsal olaylarına bihaber kalmamış ve bu konuda zihin yorarak, günün şartlarına uygun düşünceler ileri sürmeye çalışmıştır. Biz, bu eserleri siyasal ve toplumsal açıdan inceleyerek geçmişte Osmanlı Devleti'ni etkileyen sorunlara yönelik çözümlerin, Said Halim Paşa'nın düşünce dünyasında nasıl bir yer işgal ettiğini bütün detaylarıyla anlamaya gayret edeceğiz.

2. ESERLERİ

Düşünce dünyasını kendi imkanlarıyla geliştirmeye gayret etmiş bir fikir adamı olarak Said Halim Paşa, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yetişmiş ileri görüşlü aydınlarından. İleri görüşlülüğü onu, Osmanlı'nın siyasal ve toplumsal düzeninde meydana gelen aksaklıkların giderilmesine yönelik düşüncelerini ortaya koymak üzere eserler kaleme almaya zorlamıştır. O, yazdığı eserlerde son dönemlerde ortaya çıkan olayların sebep olduğu sıkıntıların giderilmesiyle ilgili yapılması gerekenleri, kendi düşünce dünyasına ait fikirlerle kısa ve özlü çözümler halinde sunmaya çalışmıştır. Said Halim Paşa'nın eserleri, hacim bakımından küçük olmasına rağmen bilgi yönünden oldukça zengindir. Başka bir ifadeyle onun, eserlerinde olayların gerçek niteliklerine önem veren bir düşünür olarak, faydasız ve uzun açıklamalar yapma yolunu tercih etmediği görülmektedir. Ele aldığı konuları derinlemesine tahlil etmiş ve tahlillerinde hiçbir zaman, dışa kapalı ve önyargılı bir tutum izlememiştir. Çözüm sunduğu siyasal ve toplumsal konularda, en üst seviyede tuttuğu akılcılık ilkesinin izin verdiği ölçüde, duygusal çıkarımlarda bulunan Said Halim Paşa'nın eserlerinde bu kurala uyduğu görülmektedir. Yayınlanış tarihlerine göre eserleri, kısa içerikleriyle şunlardır.

⁶⁸ Hanefi Bostan, **Bir İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa**, s. 111.

2.1. Ta'assup

Said Halim Paşa'nın fikir dünyasının ilk ürünü olan Ta'assup, 1910 (1326) yılında, Sırat-ı Müstakim dergisinde makale olarak, Mehmed imzasıyla yayınlanmıştır. Paşa bu eseri, dönemin Osmanlı aydını arasında yaygın bir şekilde kullanılan Fransızca olarak kaleme almıştır. Daha sonra bu eser Tahir Hayrettin Paşa tarafından Türkçe'ye de çevrilmiştir. 1917 yılında, Ahmed İhsan ve Şürekası matbaacılık şirketi tarafından, kitap olarak baskısı yapılmıştır. Bu kitap, aynı yıl içerisinde iki kez baskıya girmiştir. Her iki baskı da, Mehmed imzasıyla yayınlanmıştır.⁶⁹

1919 (1337-1335) tarihli Sebilü'r-Reşad dergisinde Prens Muhammed Said Halim Paşa imzasıyla yayınlanan bu eser;⁷⁰ 1919 yılı içinde yayınlanan "Buhranlarımız" adlı külliyyatın içinde beşinci sırada yer almaktadır. Uzun adı, "Ta'assub-ı İslami ve Ma'na-yı Hakikiyyesi" olan bu eserin, "Ta'assup" isimli eserle, mahiyet açısından aynı, fakat, şekil bakımından farklı olduğu anlaşılmaktadır. Bunun sebebi, eserin farklı kişiler tarafından tercüme edilmesidir. Said Halim Paşa'yla ilgili yapılan araştırmalar, "Ta'assub"un, Paşa'nın ilk eseri olduğunu göstermektedir.⁷¹

Said Halim Paşa'nın bu eserinde, Doğu ve Batı Medeniyetleri arasında oluşan düşmanlığın nedenlerini ele aldığı görülmektedir. O, İslam medeniyetine mensup toplumlarda dini taassubun yaygınlığıyla ilgili Batılılar tarafından ileri sürülen görüşlerin temelsizliğini, böyle bir anlayışın oluşmasında Müslümanlara karşı yapılan haksızlıkların etken olduğunu ifade etmektedir. Müslüman toplumlar karşılaştıkları kötü muameleler karşısında kendilerini koruma zorunluluğu hissetmişler ve bunu kendi içine kapanarak gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Bu yüzden Said Halim Paşa, İslam Medeniyeti'nden önce Batı Medeniyeti'nin taassubunun irdelenmesi gerektiğini, Batı toplumlarının önceleri İslam toplumlarına karşı düzenledikleri din savaşlarının yerini, son dönemlerde sömürgecilik ve emperyalizme bıraktığını belirtmektedir.

Batıda asırlar boyunca siyaset ve toplum üzerinde hakim olan ruhban sınıfının etkisinin, bilimsel ve teknolojik gelişmelerle kırıldığını kabul eden Said Halim Paşa, Hıristiyanlığın Batı'daki bilimsel çalışmalara engel oluşundan yola çıkarak İslam Dini'ne böyle bir ithamda bulunmanın yanlış olduğunu belirtir. Onun,

⁶⁹ M. Hanefi Bostan, a.g.e., s. 111, 112.

⁷⁰ Said Halim Paşa, "Ta'assub", **Sebilürreşad**, c. 15, S. 388, c. 15, S. 388, İstanbul, 1337.

⁷¹ Hanefi Bostan, a.g.e., s. 111, 112.

İslam'ın temel ilkelerinin ilmi çalışmaları ihmal etmeye izin vermediğini, iki din arasındaki en açık farkın da burada yattığını vurguladığı görülmektedir.

2.2. Mukallidliklerimiz

1919 (1338-1335) yılında Buhranlarımız külliyyatında ikinci sırada⁷² üçüncü kez yayınlanan⁷³ bu eserde Said Halim Paşa; Batı'nın, kendisine göre geliştirmiş olduğu siyasal ve toplumsal kurumlarını kör bir taklitçilikle alınıp uygulanması yoluna gidilmesinin, Osmanlı Devleti'nin faydasına olmayacağını, aksine daha sıkıntılı bir ortamın oluşmasına yol açacağını belirtmektedir. Sırf yenilik yapmak uğruna her türlü değişikliğe açık olmanın, mahiyet itibarıyla, yenilik olmayacağına; özellikle bu tür değişimlerde toplumun temel dinamiklerinin dikkate alınması gerektiğine; toplumsal düzenin uyum sağlayamayacağı sistemlerin toplumu çökme tehlikesiyle karşı karşıya bırakacağına dikkat çekmektedir.

Batı medeniyetiyle kurulması gereken ilişkilerde, tarihten gelen anlayış farklılıklarının dikkate alınarak hareket edilmesi, Osmanlı Devleti için geliştirilebilecek en uygun siyasal davranış biçimidir. Siyasal ve toplumsal düzende, bu farklılıkların dikkate alınarak Batı Medeniyetinden faydalanma yoluna gidilmesi gerekmektedir. Fakat, bunun aksi bir anlayışla Batı Medeniyetinden faydalanılacağına düşünülmesi; devlet ve toplumun beklenmedik risklerle karşılaşmasına zemin hazırlayacaktır. Çünkü; Batı Medeniyetinin mevcut hale gelmeden önce geçirdiği tarihi evrelerle, Doğu medeniyetinin geçirdiği evreler arasında, hayal edilemeyecek kadar büyük düzen farklılıkları vardır. Hıristiyanlığa girmeden önceki dini inançları tek tanrılı din anlayışıyla uyuşmayan Batılı toplumlar, bundan sonraki dönemlerde, her alanda hakimiyet kurmuş bir ruhbanlık sınıfı ile her türlü imtiyazı elde etmiş bir asiller sınıfının baskısı altında asırlar boyunca yaşamıştır. Böyle bir sürecin ve onun getirdiği anlayışın, Doğu toplumlarında yaygın olarak görülmesi mümkün değildir. Said Halim Paşa'ya göre; bu önemli farkın ileriye dönük başlatılan yenilik hareketlerinde dikkate alınması gerekmektedir.

⁷² Said Halim Paşa, "Mukallidliklerimiz", **Buhranlarımız**, Şems Matbaası, İstanbul, 1338.

⁷³ Hanefi Bostan, a.g.e., s. 112.

2.3. Meşrûtiyet

Bu eserin ilk yayını 1911 (1329) yılında, Araks Matbaası tarafından yapılmıştır.⁷⁴ Bu esere, Buhranlarımız adlı külliyyatın içerisinde ilk sırada yer verildiği görülmektedir.⁷⁵ 1876 ve 1908 yıllarında Osmanlı siyasi sisteminde köklü değişiklikler meydana getiren Meşrutiyet'in etkileri üzerinde duran Said Halim Paşa, Osmanlı toplumuna yabancı bir toplumun siyasi anlayışının taklit yoluyla uygulanmasının sakıncalarını göstermeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

2.4. Buhran-ı İctimaimiz

Sadaret makamında bulunduğu yıllarda yazdığı bu eser, ilk defa 1916 (1332) yılında A. İhsan ve Şürekası Matbaacılık tarafından Mehmet imzasıyla yayınlanmıştır. Buhranlarımız külliyyatının içinde, "Ta'assub" adlı eserden önce gelmektedir.⁷⁶ Aynı zamanda 1918 (1337-1334) yılında Sebîlürreşâd dergisinin 374, 375 ve 376 sayılarında da aynı başlık altında tefrika edilmiştir.⁷⁷

Said Halim Paşa bu eserinde, genelde İslam Medeniyetinin, özelde Osmanlı devlet ve toplumunun gelişmişlik yönünden bütün dünyanın modeli durumundayken son dönemlerde gerilemesinin sebeplerini gerçekçi yaklaşımlarla incelemek gerektiğini belirtmektedir. Paşa'ya göre bu üstünlüğün kaybedilmesinin, bilimsel ve teknolojik gelişmelere ayak uyduramamakla yakın bağı vardır. Ayrıca geri kalmışlığın temelinde yatan en önemli etkenler arasında ahlakî zafiyetlerin de bulunduğu unutulmamalıdır. Bu nedenle Paşa bu eserinde, toplumda bozulan ahlaki terbiyenin yeniden tesis edilmesi durumunda, Osmanlı Devleti'nin eski dinamizmine kavuşacağını ve siyasi gücünü yeniden toparlayacağını ifade etmektedir. Ona göre, insana hedef tayin etmesinde yardımcı olan en önemli unsur ahlakî davranış tarzıdır. İnsanı maddi bakımdan geliştiren bilimsel bilgi, manevi bir yeti olarak ahlakî davranışlarını da geliştirmelidir. Bu karşılıklı bir etkileşimi gerektirir. Ahlak ilkeleri tarafından desteklenmeyen bilimsel kazanımların, insanın kötülük yapma temayüllerini artırması mümkündür.

Toplumun hem ahlak anlayışını koruması hem de kendini geliştirmenin kurallarına uyması gerektiğini belirten Said Halim Paşa'ya göre, toplum varlığını korumak için kendini

⁷⁴ Hanefi Bostan, **Bir İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa**, s. 112.

⁷⁵ Said Halim Paşa, "Meşrûtiyet", **Buhranlarımız**, Şems Matbaası, İstanbul, 1338.

⁷⁶ Hanefi Bostan, a.g.e., s. 113.

⁷⁷ Said Halim Paşa, "Buhrân-ı İctimâ'imiz", Sebîlürreşâd, c. 15, S. 374/375/376, İstanbul, 1337.

sürekli yenilemeli ve ihtiyaçlarını karşılayabilecek kuvvete her zaman sahip olabilmelidir. Ancak bu şekilde bir gelişme anlayışının benimsendiği toplumlar, değerlerini koruyabilir ve devletin sıkıntılı dönemlerde ihtiyaç duyduğu seçkin ve yetişmiş insanlardan oluşan bir sınıfı, bünyesinde meydana getirebilir.

2.5. Buhrân-ı Fikrimiz

Buhranlarımız külliyyatı içinde üçüncü sırada yer alan bu eser, ilk defa Mehmed imzasıyla, Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık tarafından, 1917 (1333) yılında yayınlanmıştır.⁷⁸ Bununla birlikte eser 1919 (1337) yılında Dârül Hilafe- Hukuk Matbaası tarafından 15 sayfalık bir kitap şeklinde⁷⁹ ikinci defa basılmış ve aynı yıl Sebülürreşâd dergisinin 386 ve 387. sayılarında tefrika edilmiştir.⁸⁰ Cemil Meriç de 1972 yılında Hisar dergisinde ‘Batı Çıkmazı’ başlığıyla yayınladığı makalesinde, bu eserin bir kısmını sadeleştirerek yayınlamış, ayrıca ‘Ümrandan Uygarlığa’ adlı eserinde aynı yazıya yer vermiştir.⁸¹

Said Halim Paşa, son dönemlerde Osmanlı devlet yöneticileri ve aydınları arasında gelişen Batı hayranlığını bir hastalık olarak değerlendirmektedir. Ona göre, bu durum Osmanlı toplumunun hürriyetine zarar verecek derecede ileri boyutlara ulaşmıştır.

2.6. İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemiyye

Kapağının sol üst kısmında Muhammed imzası bulunan ve işlenen konu bakımından üçüncü sayfadan başlayıp otuz birinci sayfada son bulan eser, 1918 (1334) yılında Matba-i Amire tarafından yayınlanmıştır. Eserin arka kapağında, Fransızca nüshasının olduğuna dair bir ibare bulunmaktadır.⁸² Eser, aynı isimle “Buhranlarımız” adlı külliyyatın içerisinde, altıncı sırada yer almaktadır.⁸³

Müslüman toplumlarının XIX. ve XX. asırda açık bir şekilde görülen geri kalmışlık sebeplerinin neler olduğunu tespit etmek amacıyla kaleme alınmış ilmî bir

⁷⁸ Hanefi Bostan, a.g.e.,s. 113, 114.

⁷⁹ Said Halim Paşa, **Buhrân-ı Fikrimiz**, Dârul Hilafe- Hukuk Matbaası, İstanbul, 1337.

⁸⁰ Said Halim Paşa, “Buhrân-ı Fikrimiz”, **Sebülürreşâd**, c.15, S. 386/387, İstanbul, 1337.

⁸¹ Cemil Meriç, **Umrandan Uygarlığa**, Ötüken Yay., İstanbul, 1977, s. 43- 49.

⁸² Said Halim Paşa, **İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemiyye**, Matba-i Amire, İstanbul, 1334.

⁸³ Hanefi Bostan, a.g.e., s. 114. bkz. Said Halim Paşa, “İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemiyye” **Buhranlarımız**, Şems Matbaası, İstanbul, 1338.

çalışmadır. Said Halim Paşa, kendince tespit ettiği sıkıntıların bertaraf edilmesi için İslamî esaslara riayet edilmesi gerektiğini, karşılaşılan bunalımlı duruma ancak bu kararlılıkla son verilebileceğini ileri sürmektedir. Ona göre, İslam Medeniyetine mensup olan toplumlar, İslam ilkelerine uygun davrandıkları sürece, geri kalmışlıklarını bertaraf edebilecek ve kendi çözümlerini üretebileceklerdir.

2.7. İslamlaşmak

1918 (1337) yılında Darul Hilafe-Hukuk Matbaası tarafından 32 sayfa halinde yayınlanan eser,⁸⁴ 1965 yılında Süleyman Hayri Bolay,⁸⁵ daha sonraki yıllarda da İsmail Kara⁸⁶ tarafından sadeleştirilerek yayınlanmıştır. Ayrıca Ertuğrul Düzdağ, sadece milliyetçilikle ilgili kısmını sadeleştirerek neşretmiştir.⁸⁷

Eserde İslamlaşmak kavramının tahlili yapılarak, bu kavramla neyin kastedildiği açıklanmaya çalışılmıştır. Paşa'ya göre İslam; inanç ve ahlakın yanı sıra siyasal ve toplumsal düzene dair ilkeleri olan ve bunları belirli bir düzen dahilinde ortaya koyan bir dindir. Bunlar, birbirini takip eden ve tamamlayan ilkelere dir. Dolayısıyla İslam dini, bütün insanları kuşatacak evrensel niteliktedir. Nitekim Mehmed Akif Ersoy, İslamı en büyük insanlık dini olarak tanımlayan Said Halim Paşa'nın bu eserinde ileri sürdüğü fikirlerin ve yaptığı tespitlerin İslamcı mütefekkirler tarafından desteklendiğini belirtmektedir.⁸⁸

2.8. İslâm'da Teşkilât-ı Siyâsiyye

Malta'da sürgündeyken yazmış olduğu bu eser; 1921 yılında, Roma'da 'Les Instituons politiques dans la societe Musalmane' ve 1922 yılında, ikinci kez Orient Occident dergisinde 'Notes Pour Servir a la Reforme de la Societe Musulmane' başlığı altında yayınlanmıştır. Pikhall tarafından İngilizce'ye tercüme edilen bu eser 1927 yılında Islamic Culture dergisinde 'The Reform of Muslim Society' başlığıyla neşredilmiştir. Aynı yıl Cema'atu'd- Da've ve Tebliği'l İslamî tarafından Urduca'ya tercüme edilen eser Hindistan'da yayınlanmıştır. 1940 yılında, Hindistan'da İngilizce olarak fakat, farklı bir

⁸⁴ Said Halim Paşa, **İslâmlaşmak**, Darulhilafe Hukuk Matbaası, İstanbul, 1337.

⁸⁵ Hanefi Bostan, a.g.e., s. 114.

⁸⁶ İsmail Kara, "İslâmlaşmak" **Fikir ve Sanatta Hareket**, S. 11-12, İstanbul, 1980.

⁸⁷ İsmail Kara, a.g.m., **Fikir ve Sanatta Hareket**, s. 11-12.

⁸⁸ Mehmet Akif Ersoy, **Modernleşmek mi İslamlaşmak mı?**, İhya Yay., İstanbul, 1983, s. 180- 186.

tercümeyle yeniden yayınlan eserinin 1967 yılında İngilizcesi ‘The Reform of Muslim Society’ adıyla, Buğum Ayşe Beveni Vakfı’nın desteğiyle kitap halinde Karacı’de basılmıştır.⁸⁹ Mehmet Akif Ersoy’un 1922 yılında Fransızca’dan Türkçe’ye çevirdiği bu eser, 1922 (1340-1338) yılında Sebülürreşâd dergisinin 19 ve 20. ciltlerinin 493’ila 496 ve 498’ila 501’inci sayılarında yayınlanmıştır. Fakat Milli İradenin Hakimiyeti isimli başlık altındaki kısım Osmanlıca’ya çevrilmemiş ve yayınlanmamıştır.⁹⁰

Bu eserin içinde yer alan Garp Cemiyetleri ile ilgili bölüm, Çetin Baydar tarafından sadeleştirilmiş ve Batı Toplumları adı altında yayınlamıştır. M. Ertuğrul Düzdağ’ın, ‘Buhranlarımız ve Son Eserleri’ adlı kitabının yanı sıra, İsmail Kara’nın ‘Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi’ isimli kitabının birinci cildinde söz konusu eserin sadeleştirilmiş hali bulunmaktadır. Ayrıca M. Ahmet Özalp tarafından da ‘İslam ve Batı Toplumlarında Siyasal Kurumlar’ adıyla yeniden yayınlanmıştır.⁹¹

Bu eserde İslam toplumlarının siyasal ve toplumsal meseleleri üzerinde duran Said Halim Paşa, Batı’da bu alanlarda görülen gelişmeleri, İslam medeniyetinin ortaya koyduğu anlayış çerçevesinde değerlendirmeye tabi tutmuştur. Her iki medeniyetin siyasal ve toplumsal alanlarla ilgili kurumsallaşmasının birbirinden farklı oluşunun kıyaslanarak anlaşılabilirliğini ve İslam dininin sunduğu dünya görüşünün, Batı’daki uygulamalardan çok farklı olduğunu ifade etmektedir. O, İslam dininin sunduğu siyasal anlayışta devlet başkanına iki yönlü sorumluluk yüklediğini, yöneticinin hem İslam hükümlerine hem de millete karşı sorumlu olduğunu belirtmektedir.

⁸⁹ Hanefi Bostan, **Bir İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa**, s. 116.

⁹⁰ Said Halim Paşa, “İslâmda Teşkilât-ı Siyâsiyye”, **Sebülürreşâd**, c. 19/20, S. 493- 496, 498- 501, İstanbul, 1340.

⁹¹ Ahmet Özalp, **İslam ve Batı Toplumlarında Siyasal Kurumlar**, Pınar Yay., İstanbul, 1987.

3. SAİD HALİM PAŞA’NIN TÜRK DÜŞÜNCE TARİHİNDEKİ YERİ

3.1. Devlet Adamı Olarak Said Halim Paşa

Devlet idaresiyle ilgili değişik kademelerde görev yapmış olan Said Halim Paşa, Osmanlı Devleti’nin 1888-1917 yılları arasında Şura-yı Devlet (Danıştay) üyeliğinden devletin en üst idari makamlarından sadrazamlığa kadar yükselmiş bir devlet adamıdır.⁹² Aynı zamanda o, II. Meşrutiyetin ilanı ile iyice güçlenip toplumun büyük bir kısmının desteğini alan ve Balkan Harplerinin sona ermesine kadar en popüler fikir akımlarından biri olan, İslamcılık akımının da önde gelen isimleri arasında yer alır.

Sadrazamlık görevini üstlendiği yıllar, devlet yönetiminde etkin gücün İttihat ve Terakki Cemiyetinde olduğu ve özellikle de; Talat, Enver ve Cemal Paşaların hakimiyetinin hissedildiği bir dönemdir. İleri sürülen bazı iddialara göre, bu dönemde Said Halim Paşa’nın sadrazamlığa getirilmesindeki en önemli etkenin, onun Arap asıllı oluşudur. Söz konusu iddia sahiplerinin o yıllarda Osmanlı Devleti’nden ayrılmanın hesaplarını yapmakla meşgul olan Arap toplumlarının, böyle bir girişimde bulunmalarını önlemek maksadıyla, Paşa’nın sadrazamlık görevine getirilmiş olduğunu ileri sürdükleri görülmektedir.⁹³ Onlara göre Osmanlı Devleti’nin ileri gelenlerinin aldığı bu gibi tedbirlere rağmen, Arapların isyanı engellenememiş ve bu isyanların patlak vermesiyle de Said Halim Paşa’nın görevine son verilmiştir.⁹⁴

Aslında, iddiaların aksine, Said Halim Paşa’nın Türk olduğu,⁹⁵ Padişah tarafından onaylanmamasına rağmen İttihatçıların ısrarı⁹⁶ üzerine sadrazamlık görevini kabul ettiği ve 1917 yılında bir zorlamayla karşılaşmadan istifasını sunduğu bilinmektedir. Bununla birlikte, Said Halim Paşa’nın, bir ittihatchi olarak, devlet idaresi hususunda genç bireylerden ve asker kökenli kişilerden oluşan İttihat ve Terakki yöneticilerinden daha tecrübeli olması, toplum desteğini alabilecek düzeyde

⁹² Kurtuluş Kayalı, “Padişahlar ve Sadrazamlar”, **Cumhuriyetten Günümüze Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yay., c. V, İstanbul, 1985, s. 1304.

⁹³ Hanefi Bostan, a.g.e., s. 72.

⁹⁴ Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki (1908-1914)** (çev. Nuran ALKEN), Kaynak Yay., İstanbul, 1984, s. 204.

⁹⁵ Hanefi Bostan, a.g.e., s. 72.

⁹⁶ İsmail Kara, “Said Halim Paşa”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar**, Yapı Kredi Yay., c. 2, İstanbul, 1999, s. 487.

mütevazi bir kişiliğe ve iyi bir eğitime sahip olması, özellikle bu dönemde devlet idaresinde eksikliği hissedilen devlet adamlarında aranan sıfatlarından bir çoğunu taşıması gibi bireysel özellikleri, sadrazamlığa getirilme sebepleri arasında sıralanabilir.⁹⁷ Said Halim Paşa'nın, dedesi Kavalalı Mehmet Ali Paşa gibi devlet idaresinde, etrafındakileri kırıp dökcek bir mizaçta olmaması, fikirlerini tam olarak icra ve tatbik etmesine çoğu zaman engel olmuştur.

Balkan Harbi sonucu elden çıkan Edirne'nin geri alınması, Ermeni tehciri ve Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşına katılması sadrazamlığı döneminde vuku bulan önemli olaylardandır. Göreve başladığı dönemde, hükümetin diğer üyelerinin savaş istememesine rağmen Said Halim Paşa ile Talat Paşa'nın ısrarlı gayretleri sayesinde Balkan Harbi sonucu elden çıkmış olan Edirne geri alınmıştır.⁹⁸ Fakat İttihat ve Terakki Cemiyeti, Said Halim Paşa'yı kendi kabinesini kurma konusunda serbest bırakmamış ve önde gelen ittihatçıların içinde yer aldığı bir kabineyle çalışmaya zorlamıştır.

Said Halim Paşa'nın sadrazamlığı döneminde yaşanan en önemli olay, Paşa'nın tartışmasız karşı çıkmasına rağmen, birlikte hareket ettiklerini zannettiği İttihat ve Terakkici diğer yöneticilerin, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Harbine girmesine sebep olmalarıdır. Öyle ki, Almanya'dan satın alınan iki savaş gemisinin Rus limanlarını bombalaması sonucu Osmanlı Devleti'nin savaşa dâhil olmak zorunda kalmıştır. Bu esnada Said Halim Paşa, sadrazamlık makamından istifa etmek istemiş, ancak istifasını Padişah'ın kabul etmemesi ve Rusya'yla yaşanan sorunun anlaşmayla çözülme ihtimalinin doğması üzerine geri almıştır. Bundan sonraki yıllarda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ileri gelenleriyle araları açılmaya başladığı görülmektedir. Sadrazamlıkla birlikte yürüttüğü Hariciye Nazırlığı görevine son verilmesi ve devleti ilgilendiren önemli konularda kendisine danışılmaması, Said Halim Paşa'nın sağlığını bahane ederek, bu sefer dönmek üzere, bu görevden istifa etmesine neden olmuştur.

Osmanlı Devleti ile itilaf Devletleri arasında I. Dünya Harbinden sonra imzalanan ateşkes antlaşması sonucunda İttihat ve Terakki yönetiminin diğer önde gelen isimlerinden bazıları gibi yurt dışına çıkma gereği duymayan Said Halim

⁹⁷ Feroz Ahmad, a.g.e., s. 208.

⁹⁸ Bayram Kodaman, "II. Meşrutiyet Dönemi", **Türkler**, c. 13, Ankara, 2002, s. 183.

Paşa'nın, sadrazamlığı dönemindeki icraatlarıyla ilgili yargılanma talebinde bulunduğu görülür. İstanbul'un işgal edilmesinden hemen sonra tevkif edilen ve siyasî mahkûm olarak Malta adasına sürülen Said Halim Paşa, burada geçirdiği iki yıllık sürgün hayatından sonra Nisan 1921'de serbest kalmış ve İstanbul'a dönmek istemiştir. Ne var ki Said Halim Paşa'nın İstanbul'a dönme talebi o dönemde iktidarda bulunan hükümet yetkilileri tarafından reddedildiği için hayatının geri kalan kısmını Roma'da geçirmek zorunda kalmış ve Aralık 1921'de bir Ermeni tarafından şehit edilmiştir.⁹⁹

3.2. Mütefekkir Olarak Said Halim Paşa

Said Halim Paşa, bir devlet adamı olmasının yanında, İslam ve Batı dünyasının sorunları hakkında gerçekçi fikirler ileri süren bir düşündürdür. Paşa'nın devlet adamlığı tecrübesi, siyasal ve toplumsal olayları tahlil edebilme yeteneğini geliştirmiştir. Bu özelliği, onu dönemin diğer düşünürlerinden önemli ölçüde ayırmış; siyasal ve toplumsal olaylara soyut bir şekilde bakmasına ve geçici çözümlere meyletmesine engel olmuştur. O, devlet ve toplumun karşı karşıya kaldığı sorunlar hakkında öne sürdüğü fikirlerde önemsiz ve geçici ayrıntılar üzerinde durmak yerine daha uzun vadeli çözümler sunmaya çalışmıştır.¹⁰⁰ Nitekim II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra kaleme aldığı eserlerde, bu niteliği görülmektedir.¹⁰¹

Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı* adlı eserinde, Meşrutiyet dönemi İslamcı düşünürlerin fikirlerini sıralarken zaman zaman Said Halim Paşa'nın görüşlerini ayrı bir başlık altında ele almıştır. Ercümen Kuran, Said Halim Paşa'yı İslamcıların "en dikkate değer yazarı"¹⁰² olarak nitelendirirken, Kemal Karpat¹⁰³ ve Yusuf Ziya İnan¹⁰⁴ gibi araştırmacılar Said Halim Paşa'yı İslamcıların önde gelen isimlerinden biri olarak değerlendirmiştir. İsmail Kara, araştırmalarda muhafazakar

⁹⁹ Hanefi Bostan, **Bir İslamcı Düşünür Said Halim Paşa**, s. 100- 105.

¹⁰⁰ Kurtuluş Kayalı, "Padişahlar ve Sadrazamlar", **Cumhuriyetten Günümüze Türkiye Ansiklopedisi**, s. 1304.

¹⁰¹ İsmail Kara, "Said Halim Paşa", **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar**, s. 487.

¹⁰² Ercümen Kuran, "Osmanlı İmparatorluğunda İslam Düşüncesinin Gelişmesi", **Türk Kültür Dergisi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, c. 203-204, İstanbul, 1979, s. 279.

¹⁰³ Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi, Toplumsal, Ekonomik Kültürel Temeller**, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1978, s. 24.

¹⁰⁴ Yusuf Ziya İnan, **Jöntürklerden İttihat ve Terakki Cemiyetine**, Bayram Aşık Yay., İstanbul, 1978, s. 149.

olarak değerlendirilen kişilerin, muhafazakarlık vasıflarını fikirlerinden dolayı değil de yaşayışlarından, davranışlarından ve Cumhuriyet idaresine karşı aldıkları tavırlardan kazandıklarını, ancak Said Halim Paşa'nın sosyolojik ve felsefi düzeyde aldığı tavırlardan dolayı İslamcı mütefekkirlerle birlikte anıldığını ifade etmektedir.¹⁰⁵

Sebülürreşâd Dergisi yazarlarından Eşref Edip Bey, Said Halim Paşa'nın vefatı üzerine kaleme aldığı yazıda onun, kendisine mahsus bir düşünce tarzı olduğunu, hiçbir zaman başkasının kafasıyla düşünmediğini belirtirken,¹⁰⁶ Ercümen Kuran, Said Halim Paşa'nın Tunuslu Hayrettin Paşa'nın fikirlerini geliştirerek sistemleştirdiğini ileri sürmektedir.¹⁰⁷ Dönemin düşünürlerinin tartıştığı temel konulardan olan devletin işleyişi ve hilafet gibi meselelere İslamcı düşünürlerin önemli bir kısmının, daha çok, fikhî açıdan yaklaştıklarını belirten İsmail Kara, Tunuslu Hayrettin Paşa ile Said Halim Paşa'nın bu konuları felsefi ve sosyolojik açıdan ele aldıklarını ifade ederek, ikisi arasındaki benzerliğin buradan kaynaklandığını ifade etmektedir.¹⁰⁸

Said Halim Paşa, dönemin pek çok aydın ve düşünürü gibi gazeteler yoluyla fikirlerini topluma yayma yoluna gitmemiş, o dönemde yayınlanan gazetelerin düşünce yapısına uygun yazılar kaleme almak gibi gazete yazarlarına yüklenen bazı zorunlulukları yaşamamıştır. Onun gazete yada derginin temel prensiplerine bağlı kalma ve yazılarında okurlarına belirli bir seviyede hitap etme gibi sıkıntıları olmadığından, o dönemde pek çok Türk aydını arasında yaşanan polemiklere girmedeği görülmektedir. Çünkü o fikirlerini makale hacmindeki kitaplarla ortaya koymuştur.

II.Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan fikir akımlarından Garpcılık ve Türkçülük hareketleri karşısında İslamcı düşünürlerden bazılarının, bu fikirlerle İslamcılığı uzlaştırmaya çalıştıklarından Garpcı-İslamcı veya Türkçü-İslamcı olarak anıldıkları görülmektedir. Fakat Said Halim Paşa'nın, temel fikir olarak İttihad-ı

¹⁰⁵ İsmail Kara, **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler**, Risale Yay., İstanbul, 1986, s.XXXIX.

¹⁰⁶ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız ve Son Eserleri**, yay. haz. M. Ertuğrul Düzdag, İz Yay., İstanbul, 1998, s. XLIII.

¹⁰⁷ Ercümen Kuran, "Osmanlı İmparatorluğunda İslam Düşüncesinin Gelişmesi", s. 280.

¹⁰⁸ İsmail Kara, "İslamlaşmak", **Fikir ve Sanatta Hareket**, s. 18.

İslam'dan Türkçülük cereyanına yönelmeye başlayan İttihad ve Terakki içinde yer almasına ve bu parti adına sadrazamlık yapmış olmasına rağmen, fikir çizgisinde bir değişim yaşadığına dair yorumlara rastlanmamaktadır.

Said Halim Paşa'nın ele aldığı sorunlara sunduğu çözümlerde, siyasal ve toplumsal tavırların belirlenmesinde İslam dinine önem vermesine rağmen, İslamcılık akımının bazı mütefekkirlerinden daha farklı düşündüğü görülmektedir. Öyle ki, siyasal ve toplumsal sorunların çözülebilmesi için her fırsatta İslam'ın esas alınmasını vurgulayan Said Halim Paşa, bu söylemini İslam tarihinde yaşanan olaylarla ve fikhî hükümlerle destekleme yoluna gitmemiştir. Bu durum zihinleri, Said Halim Paşa'nın bu delilleri tam anlamıyla savunabilecek uzmanlık derecesinde bir bilgiye sahip olmadığı gibi bir düşünceye sevk etmekteyse de, fikirlerini aklî, felsefî ve sosyolojik bilgiler ışığında ispatlama isteğinin Paşa'yı böyle bir yönetime yönelttiği anlaşılmaktadır.

Said Halim Paşa'nın eserlerinde, İslam'ın temel ilkelerini tek tek örnekleyerek düşüncelerini doğrulamak yerine siyasal ve toplumsal gelişmelere felsefî ve sosyolojik açıdan yaklaşması, hakkında araştırma yapan ilim adamlarının Paşa'yı farklı yönlerden değerlendirmesine sebep olmuştur. Hilmi Ziya Ülken, İslamcılık akımının mensuplarını Gelenekçi-Muhafazakar, Modernist, bu ikisi arasında orta yol tutanlar ve Modernizme-modernist İslamcılara karşı olanlar diye dört gruba ayırmış olup, yaptığı tasnifte Said Halim Paşa'nın ismini bu gruplardan her hangi birinde zikretmemiştir.¹⁰⁹ *Düşünce Tarihi* adlı kitabında ondan, sadece bir yerde ve ismen bahsederek eserlerinden birkaç kısa alıntıyla, Osmanlı devlet ve toplumunda yaşanan buhranların nedenleri ve Kanun-ı Esasî hakkındaki bazı görüşlerini aktardığı görülmektedir.¹¹⁰

Tunaya'ya göre, Said Halim Paşa, Batı ile Osmanlı toplumu arasındaki bazı temel farklılıkların altını çizmiş, Batı'yı bir Hristiyan medeniyeti şeklinde nitelendirmiş, yararlanılacak yanları dışında temelde İslam medeniyetine düşman olduğunu belirtmiştir.¹¹¹ Nitekim Said Halim Paşa, Batı'yı bir medeniyet olarak görmekle birlikte, İslam medeniyetinin geliştirdiği dünya görüşünden

¹⁰⁹ İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler.*, s. XXXVIII.

¹¹⁰ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., İstanbul, 1979, s. 197.

¹¹¹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasal Hayatında Batılılaşma Hareketleri ve Kaynakları*, Yedigün Matbaası, İstanbul, 1960, s. 84.

vazgeçilmemesi gerektiğini ifade eder. Öyle ki, Batı düşüncesinin, Batıcılığı savunan aydınlar tarafından dahi anlaşılamadığını ve bu aydınların Osmanlı devlet ve toplumuna son derece yüzeysel bir Batı modeli sunduklarını iddia etmektedir. Bununla birlikte o, Batı'nın gelişen bir medeniyet olduğunu ve bazı özellikleri bakımından örnek alınabileceğini kabul etmektedir.

Batı tipi bir gelişmenin sağlanabilmesi için, Batı'daki uygulamaları birebir taklit etmeye gerek olmadığını düşünen Said Halim Paşa bunun yolunun, Batı toplumlarının yaşadığı sürecin, Osmanlı devlet ve toplumunun özünün korunarak yaşanmasından geçtiğini ifade etmektedir. Hatta kendisi de bir bürokrat olmasına rağmen, öncekide dahil olmak üzere dönemindeki bürokrat zihniyetini tenkit etmiş, bu zihniyetin Osmanlı siyasal sisteminde ısrarla uygulamak istediği Batı tipi demokrasi rejimine Osmanlı toplumunun mevcut şekliyle uyum sağlayamayacağını belirtmiştir.

Said Halim Paşa, bu durumun Osmanlı'nın yanında bütün İslam toplumları için geçerli olduğunu ve Batı tipi demokrasi usulünden önce bu sistemin adı konmamış bir şekilde bu toplumlarda uygulandığını savunmuştur. Halk içinden sıradan bir kimsenin dahi çalışarak ve hak ederek devletin en tepe noktasına gelebilme hakkına sahip olduğu bu anlayış, hak edene saygı duyulması yönünde aristokrat; toplumun bütün fertlerinin hak edebilme serbestliğinin korunması yönünde de demokratik unsurları ihtiva etmektedir. Bu nedenle o, kendilerini Batı toplumlarındaki aristokrat sınıf gibi gören son dönem Osmanlı devlet memurlarının, bu düşünceden vazgeçmeleri gerektiğini belirtmektedir.

Devlet idaresinde önemli görevlerde bulunan kişilerin kayıtsız, tevekkülcü, teslimiyetçi ve mesuliyetten kaçınan bir ruh haline sahip olmalarını sakıncalı gören Said Halim Paşa, Batı toplumlarındaki burjuva sınıfının gerçekleştirdiklerini başarma arzusu taşıyan Osmanlı bürokratlarını bu yanlış tavırlarından dolayı eleştirmektedir. Bununla birlikte o, her şeyin çözümünü Batı'da arayan önceki ve sonraki Batılılaşma yanlısı aydınların tamamını eleştirerek bu kişilerin devlete ve topluma yarardan çok zarar verdiklerini düşünmektedir. Bütün eserlerinde rastlanmakla birlikte, özellikle *Mukallidliklerimiz* adlı eserinde, aydınları ülkenin içtimai muhitini tanımadıkları ve sorumsuz bir biçimde Batılılaşmayı savundukları için eleştirdiği görülmektedir.

Hürriyet kavramını kendine göre bir bakış açısıyla değerlendiren Said Halim Paşa, bireyin hürriyet hakkının bir devlet veya zorbanın baskısıyla zorla elinden alınamayacağını savunur. Hürriyetin, birey tarafından kazanılan veya kazanılması gereken bir hak olduğunu, insanın ahlakî ve içtimaî vazifelerini îfâ ederek hürriyet hakkını koruyup geliştirebileceğini belirtir. O, İslam'a göre insanların hür olmakla yükümlü olduğundan Müslüman'ın da hür olmak zorunluluğu bulunduğunu, eğer hür değilse, hürriyetini kazanması gerektiğini ifade eder.

İslam ve Batı sorununu değerlendirirken konumunun farkında olarak Batı'ya bakabilen Said Halim Paşa, siyasal idare şeklinin bir kişinin ürünü olamayacağını, bu sistemin bütün topluma ve tarihi birikimlere bağlı olarak ortaya çıktığını belirtmektedir. Çünkü, ona göre, bir siyasal sistemde bazı sorunlar yaşıyorsa bu durumdan sadece bir tek yönetici veya yöneticiler değil tüm toplum sorumludur. Yapılması gereken şey, sistemin bu hale gelmesine sebep olan etkenleri gerçekçi bir şekilde tespit etmek ve en doğru çözüm yolunu sunarak siyasal sistemdeki tıkanıklığı gidermek olmalıdır. Mevcut uygulamalarında kökten değişikliğe gidilen bir devlet veya toplumun sorunu, başka toplumların siyasal ve toplumsal uygulamaları taklit edilerek halledilemez.

Öyle anlaşılıyor ki, Osmanlı devlet ve toplumunu geliştirmek için alınan bütün yenilik tedbirlerinde Batı toplumlarının uygulamalarının taklit edilmesinin tek çıkar yol olarak görülmesine, devlet yönetiminin en üst noktasında bulunmuş bir devlet ve fikir adamı olan Said Halim Paşa tarafından şiddetle karşı çıkmaktadır. Onun böyle bir tutum sergilemesindeki sebeplerin anlaşılması için, yaşadığı dönemden önce başlatılan ve her geçen gün şiddetini daha da artırarak devletin tarih sahnesinden çekildiği zamana kadar devam ettirilen Batılılaşma hareketleri ve gelişen siyasal ve toplumsal olaylara göre farklı tavırlarla ortaya çıkan fikir akımları hakkında genel bir bilgiye sahip olunması gerekmektedir. Çünkü bu bilgiler, Said Halim Paşa'nın hem Osmanlı devlet ve toplumundaki gelişmeler hem de son dönemlerde ortaya çıkan fikir akımları açısından değerlendirilmesine ve Paşa'nın siyasal ve toplumsal açıdan ortaya koyduğu fikirlerinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

I. BÖLÜM

SAİD HALİM PAŞA’NIN OSMANLI DEVLETİNDEKİ YENİLİK HAREKETLERİNE BAKIŞI

1. YENİLİK HAREKETLERİNDE BATI’NIN MODEL ALINMASI

XVI. asrın bitmesiyle birlikte yükseliş sürecinde sona yaklaşan, fakat, kendine bağlı kırk eyalet ve dört emaretle XVII. yüzyılda dahi sınırlarını genişleten Osmanlı Devleti; son dönemlerde siyasal, toplumsal ve ekonomik yönlerden çeşitli sıkıntılar yaşamaya başlamıştır. Hakimi olunan geniş sınırların ve kalabalık bir milletler topluluğunun kontrol edilmesi gibi önemli problemlerin çözülmesi devlet yönetiminin öncelikli hedeflerinden birisi haline gelmiştir.¹¹² Bu nedenle dönemin yöneticileri, asırlar boyu süregelen ve devletin kendine has yöntemlerle geliştirmiş olduğu geleneksel yönetim anlayışında ortaya çıkan tıkanıklıkları gidermek amacıyla Batılı ülkelerde görülen modernleşme sürecine dahil olmanın şartlarını yerine getirmeyi önemli bir atılım olarak değerlendirmeye başlamışlardır.¹¹³

XVII. yüzyılın sonlarından itibaren geri kalmışlık endişesi taşımaya başlayan Osmanlı Devleti’nin, alınmasını şart olarak gördüğü tedbirlerin tamamında yönünü Batıya çevirmesi yukarıda belirtilen anlayışın ürünüdür. Devlet erkani tarafından ortaya konan söz konusu siyasal tavır, bundan sonraki dönemlerde yapılan bütün yenilik hareketlerinin, Batılılaşma tanımı altında ele alınmasına sebep olmuştur.¹¹⁴ Bu nedenle bundan sonraki kısımlarda yenilik hareketleri; batılılaşma, garplılaşma veya modernleşme kavramlarıyla da ifade edilecektir.

Osmanlı Devleti’nde Batıyı örnek alarak devletin ve toplumun geliştirilmesi çalışmaları, II. Osman’la başlamıştır. Düzeni bozulan yeniçeri ocağını kaldırmak da dahil olmak üzere pek çok ıslahat çabası, bir kısım din ve devlet adamlarının

¹¹² Osman Köksal, “XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Islahat İhtiyacının Algılanışı ve Islahat Temayülleri”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yay., c. 7, Ankara, 1999, s. 162.

¹¹³ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasal Fikirleri 1895- 1908*, İletişim Yay., İstanbul, 1989, s. 24.

¹¹⁴ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri Toplumsal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1997, s. 144.

desteğini alan yeniçeri ocağının isyanı ile hüsrana uğramış ve II.Osman'ın tahttan indirilmesiyle de sonuçsuz kalmıştır.¹¹⁵

II. Osman dışında IV. Murat ve III. Mustafa gibi bazı padişahlar ile Köprülü ailesinden gelen vezirler ve Nevşehirli Damat İbrahim Paşa gibi devlet adamları da yenilik hareketlerine katılmışsa da,¹¹⁶ ancak Batılılaşma çalışmalarını belirli bir program dahilinde uygulamak III.Selim'e nasip olmuştur.¹¹⁷ O, hazırlamış olduğu geniş bir ıslahat programıyla, yeniçeri ocağının yanı sıra modern bir ordu kurmak, din adamlarının nüfuzunu kırmak, şeyhülislamın yetkilerini azaltmak, Avrupa'nın sanayi, ziraat ve ekonomik kurumlarını örnek alarak Osmanlı Devleti'ni yenileştirmek istemiştir. Ancak onun Osmanlı Devleti'ni Batı zihniyeti ile yenileştirme idealleri, bazı din ve devlet adamları ile yeniçeri ocağının düşmanlığını üstüne çekmiştir. Öyle ki III. Selim bu dönemde çıkan Kabakçı Mustafa isyanıyla tahttan indirilip öldürülmüş, yeni kurulmuş olan Nizam-ı Cedid askeri teşkilatı da lağvedilmiştir.¹¹⁸

Anlaşılan şudur ki, Osmanlı Devleti'nde XIX. asrın başları, yenilik hareketleri açısından dönüm noktasıdır. XVIII. asrın sonuna kadar –daha geniş kapsamlı modernleşme niyetleri olsa da- yapılabilen değişiklikler sadece ordu ile sınırlı kalmıştır. Öyle ki, bu değişiklikler bir kısım din ve devlet adamları ile yeniçeri ocağının izin verdiği kadar yapılabilmıştır.

Sultan II. Mahmut'un XIX. asrın başlarında tahta çıktığı dönem, devlet yönetiminin mutlak otoritesinin biraz daha esnekleştirilerek, Osmanlı toplumuna yeni müesseselerin kazandırıldığı ve yeni hakların verildiği bir dönemdir.¹¹⁹ Sultan II. Mahmut, 1808 yılında ayan, ağa, derebeyi, devlet erkani, ulema ve ocak ağalarından oluşan Meşveret Meclisi ile “Sened-i İttifak” belgesini imzalamıştır. Sened-i İttifak ile; Padişahın ve egemenliğinin güvenliğinin sağlanması, asker toplanması, vergilerin toplanması ve korunması, padişahın emir ve yasaklarının aynen uygulanması

¹¹⁵ Füzuan Hüsrev Tökin, **Osmanlı Türklerinde Fikir Hareketleri**, Buket Basımevi, Ankara, 1951, s. 9- 11.

¹¹⁶ Enver Ziya Karal, **Tanzimat'tan Evvel Garplılaşma Hareketleri**, Maarif Vekaleti “Tanzimat” Kitabından Alınmış Ayrı Basım, İstanbul, 1940, s. 3.

¹¹⁷ Taner Timur, **Osmanlı Çalışmaları; İlk Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine**, İmge Kitabevi Yay., Ankara, 1998, s. 86.

¹¹⁸ Füzuan Hüsrev Tökin, a.g.e., s. 26.

¹¹⁹ Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s. 156.

Meşveret Meclisi tarafından teminat altına alınacak, aksi tavır sergileyenler birlikte cezalandırılacaktır. Buna karşılık Padişah da, keyfi olarak kimseye kötülük yapmayacak, suç vuku bulursa hep birlikte cezası belirlenecek ve sadrazam tarafından uygulanacak, her hangi bir isyan olursa hep birlikte bastırılacak, halkın korunma ve güvenlik sorunu ayanların sorumluluğunda olacak ve vergi sistemi, bu meclis tarafından adil bir şekilde belirlenen bir sisteme göre düzenlenecektir.¹²⁰

Sultan II. Mahmud Sened-i İttifakla bazı yetki ve sorumluluklar yükleyerek ülkenin ileri gelenlerini kendisine bağladıktan sonra, yeniçerilerin çıkardığı bir isyan sonrasında, padişaha bağlılığını sürdüren askerler ve halk ile birlikte o zamana kadar yenilik hareketlerine en büyük engel olan yeniçeri ocağını 1826 yılında kaldırmıştır.

Askeri alanda Yeniçeri Ocağı yerine, Batı'nın askeri düzeninin model alınması sonucunda Asakir-i Mansure-i Muhammediyye adıyla yeni bir ordu kurulmuş, vilayetlerde de bu teşkilata bağlı askerlik şubeleri oluşturulmuştur. Bunların yanı sıra deniz ve kara harp okulları ile askeri tıp okulu açılmış, istihkam ve harp gemilerinin yapımında en son teknoloji kullanılmaya başlanmıştır.

Devletin yönetilmesiyle ilgili olarak Padişah, Sadrazam ve Şeyhülislam'ın elinde toplanan yetkiler, Nazırlar Meclisi arasında dağıtılıp, Maliye ve Evkaf Nazırlıkları ihdas edilmiş ve memurların hak ve görevleri tanımlanarak maaş verilmeye başlanmış, eğitim alanında yeni okullar kurularak Avrupa'ya öğrenci gönderilmeye başlanmıştır.

Bütün bunlarla beraber toplumsal alanda kılık kıyafette değişiklikler yapılmış, ilk posta teşkilatı kurulmuş, ilk nüfus ve mal sayımı yapılmış, Takvim-i Vekayi adıyla Resmi Gazete çıkartılarak halkın yapılanlarla ilgili bilgi alması sağlanmıştır. Ekonomik alanlarda ıslahata teşebbüs edildiyse de özellikle kapitülasyonlar nedeniyle başarı sağlanamamıştır.¹²¹

Osmanlı devletinde başlatılan ilk yenilik hareketleriyle ilgili olarak konunun özüne inildiğinde, devlet yönetiminin ordunun aldığı yenilgiler sonucunda, kendi

¹²⁰ Ertuğrul Zekai Ökte, **Ondokuzuncu Yüzyılda Genel Durum ve Osmanlı İmparatorluğunun Devlet Yapısı: (Özet)**, İstanbul, 1978, s. 27- 29.

¹²¹ Hüseyin Dağtekin, **Türk Devrim Tarihi, Osmanlı İmparatorluğunda Islahat Hareketleri ve Büyük Devletler (1606- 1918)**, Yüksek Tekniker Okulu Talebe Cemiyeti Yay., c. 1, İstanbul, 1969, s. 66- 70.

varlığıyla ve yönettiği toplumun geleceğiyle ilgili tehlikelerin yaklaştığını fark ettiği ve bu durumu engellemek için de, özellikle ilk başlarda, orduyla ilgili tedbirler almak zorunda kaldığı görülecektir. Fakat bundan sonraki dönemler Osmanlı Devleti'nin ve toplumunun her alanda ve sürekli bir yenilik hareketi içinde olmasını gerektirmiştir. Öyle ki, bu dönemde siyasal ve toplumsal durum göz önünde bulundurulmadan, asırlardır sürdürülen geleneksel anlayışın büyük bir kısmının, Batılı devletlerde görülen gelişmelere göre yeniden düzenlendiği görülmektedir.

1.1. Yenilik Hareketlerinin Başlatıldığı Dönemde Siyasal ve Toplumsal Durum

Osmanlı siyasal ve toplumsal düzeni dikkate alındığında, batılılaşma hareketlerinin başlatıldığı ilk dönemden itibaren her geçen gün yoğunluğunu artırdığı anlaşılmaktadır. İlk başlarda devletin kaybetmeye başladığı siyasal ve toplumsal yaptırım gücünün yeniden elde edilmesi amacıyla, sınırlı uygulama ve değişikliklerde Batılı ülkelerin örnek alınması gerektiği anlayışı hakimken, bu anlayış zamanla değişmiş ve yerini, siyasal, toplumsal, ekonomik vb. alanlarda gelişmeye ulaştıracak şartın, bütün yönleriyle Batı'yı model almak olduğu düşüncesine bırakmıştır.¹²²

Öyle anlaşılıyor ki, siyasal ve toplumsal yönlerden kendine duyduğu aşırı güven, Osmanlı Devleti'ni, Batılı devletlerin elde etmiş olduğu seviyenin gerisinde bırakan önemli bir etkidir. Bu nedenle Osmanlı Devleti son anlarına kadar, kimi zaman; Batıya ilk dönüş hareketini büyük bir hamle ile başarmak isteyen, kanaatlerinin ve ideallerinin kurbanı olan II. Osman'ın¹²³ veya geniş bir ıslahat programı hazırlayan, yeniçeri ordusu ile beraber modern bir ordu kurmak, din adamlarının nüfuzunu kırmak, Avrupa'nın sanayi, ziraat ve ekonomik kurumlarından iktibaslar yaparak Osmanlı Devleti'ni geliştirmek isteyen III. Selim'in¹²⁴ bireysel hareketleriyle, kimi zaman ise özellikle son dönemlerde kurumsal bir anlayışla, Batılı Devletler tarafından gerçekleştirilen yeniliklerin büyük kısmına açık olmuştur. Bu yüzden, XVIII. yüzyılın sonları ve XIX. yüzyıl başlarında, Osmanlı Devleti'nin aleyhine gelişen olayların farkına varan devlet erkânının, vakit kaybetmeden ve acele

¹²² Cengiz Aktar, **Türkiye'nin Batılılaştırılması**, Ayrıntı Yay., Ankara, 1993, s. 162.

¹²³ Füzûzan Hüsrev Tökin, **Osmanlı Türklerinde Fikir Hareketleri**, s. 9- 11.

¹²⁴ Füzûzan Hüsrev Tökin, a.g.e., s. 26.

verilmiş kararlarla Batı'daki gelişmeleri yakından takip etmeye çalıştığı görülmektedir.

XIX. asırla birlikte, Osmanlı Devleti'nde yenileşmenin siyasal ve toplumsal düzenin en küçük birimlerini bile kuşatması gerektiği düşüncesinin yaygınlaştığı, sadece ordu teşkilatıyla ilgili alınan tedbirlerin devletin varlığının korunmasına ve eski itibarının yeniden tesisine katkı sağlamayacağı görüşünün hakim hale geldiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle devlet kurumlarında ortaya çıkan ve siyasal düzeni bozan sıkıntulardan kurtulmak için, sistemin yeniden işletilmesini sağlayacak tedbirlerin alınması gerekli görülmüştür. Bu gereklilik idari, mali, hukuki vb. temel prensiplerde bir kısım uygulama ve anlayışın değiştirilmesini kaçınılmaz hale getirmiştir. Alınan tedbirler Osmanlı Devleti'ni dönemin Ortadoğu devletlerinden daha önce modernleşme sürecine sokacak hazırlıkların başlatılmasını sağlamıştır. Fakat o dönemde yenilik hareketleriyle ilgili çalışmalarda tek örnek olarak görülen Batı'nın, kendi içinde hayata geçirmiş olduğu atılımlardan yeterli bir biçimde yararlandığı söylenememektedir.¹²⁵

Devlet başkanı olduğu dönemde, ilk icraatları arasına devlet yönetimi tarafından büyük bir sorun olarak görülen yeniçeri ocağını kaldırmayı alan II. Mahmut'un; askerlik, devlet teşkilatı, toplumsal, kültürel ve ekonomik alanlarda başlattığı düzenlemeler, Tanzimat'ı etkilemiştir.¹²⁶ Bundan sonraki dönemlerde, üst düzey devlet yöneticilerinin hayata geçirmek istediği ve her alanda Batı'nın taklit edilmeye çalışıldığı kurumsal bazdaki yenilik atılımları, başlangıç itibarıyla II. Osman,¹²⁷ III. Selim¹²⁸ ve II. Mahmut'a¹²⁹ kadar dayanan dönemlerin ürünüdür.

Yönetici kadronun, duyulan rahatsızlıklara çözüm bulmak amacıyla başlattığı reform hareketleri, zamanla kaçınılması mümkün olmayan bir zorunluluk haline gelmiştir. Bu zorunluluk, devleti, temel prensiplerde değişikliğe sürüklemekle kalmamış, aynı zamanda toplumun hassas olduğu ilkelerle ilgili yeni ve yabancı anlayışların gelişmesine sebep olmuştur. Bu dönem, devleti toplumdaki kendine ait olandan uzaklaştırmak da dahil, siyasal ve toplumsal kurumlardaki

¹²⁵ İlber Ortaylı, **Gelenekten Geleceğe**, Ufuk Yay., İstanbul, 2001, s. 18.

¹²⁶ Füzuan Hüsrev Tökin, a.g.e., s. 29.

¹²⁷ Füzuan Hüsrev Tökin, a.g.e., s. 9- 11.

¹²⁸ Füzuan Hüsrev Tökin, a.g.e., s. 26.

¹²⁹ Füzuan Hüsrev Tökin, a.g.e., s. 29.

gelişmeyi savunduğu fikirlere göre yorumlayan, fakat sonuç itibarıyla aynı hedeflere ulaşmak isteyen fikir hareketlerinin ortaya çıkmaya başladığı dönemdir. Özellikle bu dönemde, siyasal ve toplumsal alanla ilgili fikirlerde gelenekle çağdaş olanın, cehaletle bilimsel olanın yan yana olduğu ve benimsenen fikirlerde ne gibi farklılıkların bulunduğu ispat edilmek istendiği görülmektedir.¹³⁰

Osmanlı devlet ve toplumunun sözü edilen şekilde bir değişime zorlanması, yapılan ıslahatların başarısız olmasının en önemli nedenlerinden birisi olarak değerlendirilmektedir. Yenilik hareketlerinin dar çerçevede ele alınarak topluma mal edilememesi, bazı din ve devlet adamları ile yeniçeri ocağının yenilik hareketlerine engel olması da, bu başarısızlığı pekiştirmiştir.¹³¹

Yenilik hareketleriyle ilgili dikkatli bir inceleme yapılırsa, uygulamaların toplumun ihtiyaçlarına göre belirlenmediği görülebilir. Çünkü üst düzey devlet yöneticileri tarafından hazırlanan söz konusu uygulamaların, ilk günlerden itibaren toplum tarafından içselleştirilmesi sağlanamamıştır. Osmanlı aydınının sergilediği şekilci yaklaşımlar nedeniyle ortaya çıkan eksiklikler de yok edilememiştir. Bunun yanı sıra toplumun zihni yapısına uygun düşmeyen yenilikçi atılımların, kurtuluşun tek yolu olarak değerlendirilmesi diğer bir yanlış olmuştur. Öyle ki, hiçbir emek harcanmadan ve zihinsel bir çaba sarf edilmeden uygulamaya konulmak istenen bu değişikliklerin toplumun geneline değil de bir kısmına hitap eder bir tarzda hazırlanması, hataların başlangıcı olarak görülmektedir. Bu durum Tanzimat dönemi aydınını, toplumun genelinin duyduğu ihtiyaca göre fikir geliştirmekten mahrum bırakmış ve kendi düşünce dünyasına dahi güvenini kaybettirecek şekilde, Batılı düşüncenin tesiri altına sokmuştur.¹³²

Genel olarak Tanzimat dönemi olarak bilinen XIX. yüzyıl yenilik hareketleriyle, bağımsızlık ilkesinin büyük oranda tahrip olduğu, sahip olunan kaynakların yeterli düzeyde kullanılmadığı, yerli sermayenin yok olmanın eşliğine

¹³⁰ İlber Ortaylı, a.g.e., s. 27.

¹³¹ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'nin Siyasal Hayatında Batılılaşma Hareketleri ve Kaynakları**, s.154.

¹³² Mehmet Aydın, "Tanzimatla Aranan Hüviyet", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu**, TTK Yay., Ankara, 1994, s. 15- 17.

getirildiği ve Osmanlı Devleti'nin ekonomik açıdan sömürgeleşmeye doğru sürüklendiği görülmektedir.¹³³

Öyle anlaşılıyor ki, Osmanlı devlet ve toplumunun Batılı devletlerde meydana gelen gelişmelere ulaşması için hazırlanan yenilik hareketlerinin ilk dönemlerinde, daha çok bireysel gayretler dikkat çekmektedir. Fakat bu uygulamaların devlet kurumlarının tamamına ve geniş halk kitlelerine hitap etmemesinden dolayı, bazı dönemlerde yenilik hareketleri aksamıştır. Öyle ki, yapılması planlanan yenilikleri kapsayan hazırlık döneminde, XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin siyasal ve toplumsal düzeniyle uyum sağlayıp sağlamayacağına bakılmaksızın başlatılan yeniliklerin, bazı devlet kurumlarında ve toplumda istenmeyen bir takım huzursuzlukların meydana gelmesine sebep olduğu anlaşılmaktadır.

1.1.1. XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nin Siyasal Sistemi

Osmanlı Devlet geleneği, yönetimle ilgili uygulamalarında, tek kişinin yönetimi sonunda ortaya çıkan despot uygulamaların oluşmasına, çoğu zaman müsaade etmemiştir. Siyasal sistemin, her şeye hükmeden totaliter bir rejim anlayışını benimsemediği gibi, sürekli bir değişim ve reform hareketi içerisinde olmaktan da geri kalmadığı görülmektedir.¹³⁴ Devlet, toplumsal düzenle ilgili yönetim ilkelerinde, her zaman kendini yenileme yoluna gitmiştir. Hanedan üyeleri dışındaki üst düzey yöneticilerin belirlenmesinde dikkat edilen en önemli husus, galip millete mensup olmaktır. Galip millettten olanlara tanınan bu hak, doğaldır ve ancak galip millete mensup olanlar, mağlup milletleri yönetebilirler. Fakat bu tek başına yeterli bir şart değildir. herhangi bir kişinin devletin üst kademesinde görev alabilmesi için, hem galip millete, hem de İslam dinine mensup olması şarttır. Bu nedenle, Müslüman veya gayrimüslim olsun, mağlup millet mensuplarına üst düzey yönetici olma hakkı tanınmamıştır. Bunu fetih hakkı olarak değerlendiren siyasal anlayışın, Müslüman bir Türkmen veya Arnavut'la, Hıristiyan bir Ermeni veya

¹³³ Taner Timur, **Osmanlı Çalışmaları İlk Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine**, s. 204.

¹³⁴ Mustafa Armağan, **İlber Ortaylı İle Tarihin Sınırlarına Yolculuk**, Ufuk Yay., İstanbul, 2001, s.161.

Rum'un bu konuda ayrıma tabi tutulmasından yana bir tavır sergilemediği¹³⁵ anlaşılmaktadır.

Yenilik hareketlerini başlattığı dönemde, kendi toplumuna özel bir siyasi üslupla geliştirdiği siyasal sistemi etkin tutmaya çalışan Osmanlı Devleti, küçük değişikliklerle varlığını sürdürebilmenin yollarını arama gayretinden en kötü şartlarda dahi vazgeçmemiştir. Bu yönde attığı ilk resmi adımlardan birisi de 3 Kasım 1839'da ilan edilen Gülhane Hattı Hümayunu olmuştur. Bu fermanla, devlet yönetiminde ilk defa, toplum tarafından belirlenen bir meclisin yetkilendirilmesi ve devlet yönetiminde etkili olması sağlanmak istenmiştir.¹³⁶ Bu dönemle birlikte öncekinden daha avantajlı bir duruma ulaşan Hıristiyan tebaanın, siyasal imkânlardan Müslüman tebaadan daha fazla yararlanma¹³⁷ hakkına kavuştuğu görülmektedir. Özellikle ticari faaliyetlerle ekonomik gelir seviyesini fazlasıyla geliştiren Hıristiyanlar, siyasal sistemde geniş ve güçlü bir imtiyaz hakkına kavuşmuşlardır. Sahip oldukları gücün kendilerine nasıl bir imkan sunduğuyla ilgili bilinçli olan bu kitle, söz konusu dönemde daha fazla imkan elde etmenin yollarını zorlamaktan da hiç vazgeçmemiştir.¹³⁸

Bu açıdan bakıldığında, Tanzimat yıllarında yenilik hareketlerine verdiği önemi artıran devlet yönetimi, siyasal ve toplumsal alanlarla ilgili geliştirdiği yeni müesseselerle, kurumsallaşmaya ve tüzel kişiliklerin oluşmasına imkan sunmaya çalışmıştır. Siyasal kararlarda belirli bir gücü temsil eden bu tüzel kişiliklerin, ülkenin geneli adına kanun yapma gücü de dahil, devlet yönetimiyle alakalı konularda yetkilendirildiği görülmektedir. Öyle ki, Osmanlı Devleti'nin siyasal sistemi incelendiğinde, Tanzimat dönemlerindeki Osmanlı padişahlarının yetkilerinin, önceki padişahlara göre daha kısıtlı hale geldiği görülmektedir. Bu nedenle, Tanzimat döneminin siyasal ve toplumsal alanlarla ilgili yenilik uygulamalarında karşılaşılan başarısızlıkların merkezine sadece saltanat sistemini oturtmaya çalışmak doğru değildir. Bu dönemde, siyasal sistemde yetkili olan eski ve

¹³⁵ Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye** (çev. Ali Reşşad), Kaknüs Yay., İstanbul, 1999, s. 222.

¹³⁶ Mümtaz Turhan, **Kültür Değişimleri Toplumsal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik**, s. 167, 168.

¹³⁷ Engelhardt, a.g.e., s. 222.

¹³⁸ Taner Timur, **Osmanlı Çalışmaları; İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine**, s. 42.

yeni kurumlar arasında oluşan rekabet ve çekişmeler, söz konusu başarısızlığın sebepleri arasında sayılmalıdır.¹³⁹

Bütün bunlarla birlikte görünen odur ki, Batılı Devletlerin geçmişinde görülen feodal düzen yerini güçlü bir merkezi yönetime bırakırken, Osmanlı Devleti'nde, siyasal gücün merkezden bölgelere doğru dağılmaya başladığı görülmektedir. Kuruluşundan yenilik hareketlerinin geliştirildiği Tanzimat dönemine kadar, gücün merkezde toplanmasını sağlamış olan Osmanlı Devleti, bu dönemde, bölgesel güçlerin kuvvetlenmesini engelleyemez hale gelmiştir. Ayrıca, yönetilen coğrafyanın büyüklüğü, merkezi gücün kendini koruyacak tedbirler almasına engel olan siyasal bir zaaf olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin yükseliş döneminden itibaren başlayan ve son dönemlerine kadar yok edilememiş olan farklı milletlerden olma duygusunun, devletin zaafa düştüğü son yıllarda açıkça ifade edildiği görülmektedir. Öyle ki, devletin karşı karşıya kaldığı söz konusu durumdan faydalanmak isteyen çıkar grupları, Osmanlı toplumu için gerekli olan ortak doğrularda birleşme imkanlarını daha da zayıflatmış, devletin ve toplumun genel çıkarları çok kolay ihmal edilir hale gelmiştir.¹⁴⁰

Osmanlı devlet yönetimi, bu durum karşısında devlet içinde devlet haline gelen bölgesel güçlerin kuvvetlenmesini kabullenmiş, yürütme gücünü tam olarak kullanamayan Osmanlı Devleti'ne karşı planlanan isyanların sayısı bu dönemde oldukça artmaya başlamıştır. Merkezi yönetim anlayışına son derece zarar vermeye başlayan bölgesel güçlerin etkisinin azaltılması için, devlet yönetimi tarafından eşraf ve ayanlık sisteminin kurulması gibi tedbirler alınmasına rağmen, bu durum engellenememiştir. Bunun sonucunda devlet yönetimi zafiyete düşmüş, merkezi yönetime karşı eyalet valilerinin veya yöneticilerinin yaptırımları daha da artmıştır. Özellikle XVIII. yüzyıl, Osmanlı siyasal sisteminin o güne kadar koruyabildiği merkezi yönetim anlayışının güç kaybetmeye başladığı dönemdir. Bu yüzyıl boyunca merkeze bağlı kalmakla beraber bölgesel ve yerel kuvvetlerin etkinliği çoğalmış,

¹³⁹ Mustafa Armağan, **İber Ortaylı İle Tarihın Sınırlarına Yolculuk**, s. 142, 143.

¹⁴⁰ Mümtaz Turhan, a.g.e., s. 176.

merkezi yönetim şeklinde bölgesel güçlerden meydana gelen ve feodal sistemi çağrıştıran yeni siyasal güçler ortaya çıkmıştır.¹⁴¹

Yaşanan olumsuzluklara rağmen devlet yönetimi, siyasal ve ekonomik tıkanıkları gidermek amacıyla yenilikçi birçok atılımı artarda uygulamaya devam etmiştir. Özellikle de, Avrupa'da gelişmiş olan modern ilimleri elde etmek amacıyla yapılan çalışmalara son derece önem vermiş ve toplumun tamamını bir an önce geliştirmek amacıyla bütün imkanlarını kullanmıştır. Ancak üst düzey yönetici ve aydınlar, gelişme yönünde izlenen birçok siyasal kararda olduğu gibi, bu hususta da hataya düşmekten kurtulamamıştır. Henüz bu konuda devletin altyapısı gelişme standartlarına uygun hale getirilmeden, teknik açıdan gerekli olan bilgi birikimine sahip bireyler yetiştirilmeden başlatılan teknolojik atılımlardan¹⁴² sonuç alınamamıştır. Öyle ki, yenilik hareketlerinin uygulama sürecinde karşılaşılan en önemli sorunlardan biri olan nitelikli eleman eksikliği yeni uygulamaların sağlıklı yürütülmesini engellemiştir.

1.1.2. XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin Toplum Yapısı

Gelişme ve yükselme döneminden son dönemlere gelinceye kadar Osmanlı Devleti; idaresi altında yaşayan farklı milletleri, kendine göre geliştirmiş olduğu siyasal sistemle asırlar boyu yönetme başarısı göstermiştir. Osmanlı idaresi, bu milletlere her zaman adil davranmaya çalışmış ve onları sömürgeleştirme sürecine sokmamıştır. Siyasal düzen sayesinde, Osmanlı'nın hakimiyeti altında bulunan bütün milletler kendi kimliğini koruyarak yaşayabilme imkanını hiç kaybetmemiştir. Osmanlı idaresi, hakim olunan toprakların tamamını vatan olarak değerlendirmiş siyasal, toplumsal, ekonomik vb. bütün hizmetleri hiçbir ayırım yapmadan uygulamaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti açısından tebaa'nın Türk olması veya Türkleştirilmesi sorun olmamış, bunun yerine Osmanlılık veya Müslümanlık yargısı gelişmiştir. Bu tavır, Türk ırkının hakim olduğu farklı toplumlar üzerinde baskı kurmasını engellemiş ve toplumun tamamını bir bütün olarak birlikte yaşatmak amacını hep ön planda tutmuştur. Bütün resmi kurum ve yazışmalarda Türkçe

¹⁴¹ Taner Timur, a.g.e., s. 60.

¹⁴² Mümtaz Turhan, a.g.e., s. 176- 179. bkz. Gülnihal Bozkurt, "Tanzimat ve Hukuk", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu**, TTK Yay., Ankara, 1994, s. 277. bkz. Musa Çadrcı, "Tanzimat'ın Uygulanmasındaki Güçlükler", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu**, s. 295, 296.

kullanılmış olmasına rağmen toplumda üstünlük vesilesi sayılabilecek unsur, önce Müslümanlık sonra Osmanlılık olmuştur.¹⁴³

Siyasal ve toplumsal alanlarda, toplumsal yapının en önemli şekillendiricisi olarak kabul edilen İslam dinine mensupluk ilkesini tavizsiz devam ettiren Osmanlı Devleti, son dönemlere kadar çok uluslu yapısını muhafaza edebilmiştir. Bu nedenle İslam dinine mensup olanlar hangi milletten olursa olsun, birbirine eşit sayılmış ve bunlar siyasi sistemin yasak kabul ettiği sınırlar dışında geniş bir hürriyet alanına sahip olmuşlardır. Bu yüzden de son yıllarda Batı'da yaygın olarak görülen hürriyet ve eşitlik mücadelelerine Osmanlı toplumunun çoğunluğunun bakış açısı farklı olmuştur. Osmanlı toplumu, meseleyi salt dünyevi anlayışla yönetilen Batı toplumları gibi değerlendirmemiş, hürriyet veya eşitlikle ilgili problem üretmeyen siyasi sistemden daha fazla hak elde etmek için uğraşmamıştır. Öyle ki, toplumun çoğunluğu yönetenle yönetilen arasında neredeyse hiçbir farkın kabul edilmediği bir anlayışın güvencesi altında yaşamını sürdürmüş, toplumsal hayatta oldukça popüler hale gelen bu kavramları, son dönemlere kadar irdeleme gereği bile duymamıştır.¹⁴⁴ Aynı zamanda, Müslüman olanların farklı dinden olanlara göre daha geniş imtiyazlara sahip olduğu konusunda yerleşmiş genel anlayışa rağmen, toplumun bütün fertleri arasında geniş bir hoşgörünün tesis edilmiş¹⁴⁵ olduğu da söylenebilir.

Devlet ve toplumun benimsemiş olduğu hoşgörü anlayışı, Müslüman olmayan milletlere veya fertlere, Osmanlı toplumu içinde kısmi de olsa bir takım haklara sahip olarak hür bir şekilde yaşama imkanı sunmuştur. Bu milletler, sahip oldukları haklar sayesinde milli değerlerini korumuş, dini anlayışlarında tahribat yaşamamış, kendi ana dillerini kullanmış ve kendi ahlak kanunlarını işletmişlerdir. Bu genel tutum sayesinde kendi cemaatlerine bağlı kalabilmişler ve kendilerine özgü bir vatan sevgisi geliştirerek milli değerlerini koruyabilmişlerdir.¹⁴⁶ Sürekliliği olan bu hoşgörülü tutumdan dolayı da devlet, toplumsal düzenin dağılmasını engellemiş, siyasi sistemin devamlılığını bu şekilde koruyarak bazı durumlarda toplumun bu kesiminden faydalanmayı bilmiştir.

¹⁴³ Mustafa Armağan, **Tarihin Sınırlarına Yolculuk**, s. 151, 152.

¹⁴⁴ Ahmed Muhiddin, **Modern Türklükte Kültür Hareketleri** (çev. Suat Mertoğlu), Küre Yay., İstanbul, 2004, s. 76.

¹⁴⁵ Mümtaz'er Türköne, **Siyasal İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu**, İletişim Yay., İstanbul, 1991, s. 63.

¹⁴⁶ Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, s. 210, 211.

Osmanlı devlet ve toplumunda meydana gelen sıkıntıların sonlandırılması amacıyla başlatılan batılılaşma hareketlerinin, toplumu bir başkalaşmaya doğru sürüklediği görülmektedir. Çünkü bu yönde giriştiği atılımlarla beraber Osmanlı imparatorluğu, toplumsal, siyasal, ekonomik vb. ilkeler açısından kendine ait olandan uzaklaşmaya, bir tür başkalaşmaya doğru yönelmiştir. Bu açıdan bakıldığında Batılılaşma kavramı ne kadar olumlu algılanırsa algılsın, devleti ve toplumu alışılmışın dışına çeken bir özelliğe sahip olduğu için olumsuzluk içeren bir ‘yabancılaşma’, ‘kendinden başkası olma’ anlamına gelmektedir.¹⁴⁷ Bu durum batılılaşma anlayışının en can alıcı noktasıdır. Bu kavramın getirdiği her türlü anlayışı kendi siyasal ve toplumsal kurumlarında uygulamaya çalışan Osmanlı Devleti’nin, bu dönemle beraber, kendi kimliğini koruma sıkıntısı ortaya çıkmıştır. Sözü edilen Tanzimat hareketlerinin başlatıldığı dönemde, uygulamaya konulan bu anlayışın, devlet ve toplumda bir takım sıkıntılara sebep olduğu görülmektedir. Bu sıkıntılardan en önemlisi, yenilik hareketlerinin başlangıç aşamasında ortaya çıkmakla beraber etkisi zaman içerisinde büyük oranda şiddetlenen siyasal ve toplumsal ayrılıklar olmuştur.

Devletin asırlarca sürdürdüğü idari tavır, son dönemlerde meydana gelen siyasal ve toplumsal gerilemeyi gidermek için başlattığı çalışmalarda, yönettiği toplumunun karakteristik özelliği olan çok uluslu yapıdan zarar görmeye başlamıştır. Geçmişte toplumun bu özelliğinden en iyi şekilde faydalanmayı bilen siyasal sistem, son zamanlarda Avrupa’yı da sarsan milliyetçilik akımının toplumun birliğini sarsmasını engelleyememiştir. Dünya siyasetinde gelişen olaylarla sarsılan, fakat, bunu biran önce atlatmaya kararlı olan Osmanlı idaresi, toplumun birlik ve beraberlik bağlarını kuvvetlendirmek için bir çok çalışma başlatmıştır. Fakat bu yönde bir dizi tedbir almasına rağmen, toplumu aynı ülkü etrafında birleştirememiştir. Çünkü, Türk milleti hariç, devletin siyasal itibarının azaldığını fark eden, Hıristiyan olsun Müslüman olsun bütün milletlerin farklı idealler peşinde koşmaya başladıkları görülmektedir.¹⁴⁸

Özellikle Tanzimat dönemiyle birlikte, imparatorluğun önemli bir parçası olan Müslüman toplumların tepkisini almaktan dahi çekinmeyen bazı yöneticiler,

¹⁴⁷ Mehmet Doğan, **Batılılaşma İhaneti**, Beyan Yay., İstanbul, 1986, s. 199, 200.

¹⁴⁸ İlber Ortaylı, **Gelenekten Geleceğe**, s. 18, 19.

Hıristiyan milletlerin haklarını genişletmişlerdir. Hatta zamanla verilen haklarla, Müslüman olmayan milletlerin yaşam standartları, Osmanlı Devleti’ni kuran Türk milletinden ve diğer Müslüman milletlerden çok daha iyi hale gelmiştir. Bu milletler, bazı Batılı devletlerin desteği altında bu hakları kullanarak, ekonomik gelişmelerini tamamlamış ve Osmanlı Devleti’nde yönetimle ilgili mevzularda, öncekinden daha etkin bir konuma yükselmişlerdir. Özellikle son dönemlerde, neredeyse devletin bütün ticaretini yönlendirmeye başlayan bu milletler, devlet yönetiminde kendi temsilcilerini seçme hakkını elde etmişlerdir. Fakat söz konusu azınlık milletler, kendilerine tanınan siyasal haklara rağmen mensubu oldukları Osmanlı Devleti aleyhinde faaliyet göstermekten de kaçınmamışlardır.¹⁴⁹

Tanzimat dönemiyle birlikte, geçmişte gördükleri hoşgörülü ortamdan çok daha fazla hür davranma hakkını elde eden ekalliyetlerin toplumsal yapıdaki konularının değiştiği görülür. Bu dönemde toplum içinde artırılan misyonerlik faaliyetleri sayesinde, özellikle Hıristiyanlığı seçenlerin sayısı çoğalmıştır. Misyonerlerin açık olarak fikirlerini yaymaya başladıkları bu dönemde, İslam dinine hakaret edecek kadar ileri giden kitap basımı ve dağıtımında hiç olmadığı kadar artış görülmüştür. Öyle ki, Hıristiyan milletlerin, bir Hıristiyan ülkede dahi görülmeyecek kadar serbest hareket ettiğine, Osmanlı ve yabancı devlet adamlarının raporları delil teşkil etmektedir.¹⁵⁰

Bütün bunlara rağmen, azınlıklara çok geniş imkânların sunulduğu Tanzimat yıllarında dahi Müslümanlarda, geçmişten bu zamana varolan hâkim düşünce değişmemiştir. Özellikle Türk Milleti gibi Osmanlılığı kendi özüyle bir tutmuş olan milletler, Osmanlı Devleti’nin sahip olduğu üstünlüğün kaybolduğunu kabullenmek istememişler, bu yüzden de küçük gördükleri Batılı devletlerdeki gelişmeleri dikkate almamak konusunda zihni bir direnç oluşturmuşlardır. Bu gibi nedenlerden dolayı da yenilik hareketlerinin topluma kabullendirilmesinde sorun yaşanmış ve devlet idaresinin bu konuda aldığı tedbirlerin uygulanması gecikmiştir.¹⁵¹

¹⁴⁹ Salâhi R. Sonyel, “Tanzimat ve Gayri- Müslim Uyruklar”, **Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu**, s. 345- 351.

¹⁵⁰ Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, s. 298, 299.

¹⁵¹ Ekrem Üçyiğit, “Akdeniz Medeniyetleri Tarihinde Tanzimat”, **Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu**, s. 9.

Osmanlı Devleti'nin kurduğu toplumsal düzen göz önüne alındığında anlaşılan şudur ki, toplumun tamamında Osmanlılık bilincinin geliştirilmesi amaçlanmıştır. Fakat bu amacın topluma hiçbir zaman dikte edilmesi söz konusu olmadığı gibi, her milletin kendi kültürünü yaşatmasına müsaade edilmiştir. Bu hoşgörülü ortama rağmen Osmanlı toplumunu oluşturan milletlerin, özellikle son dönemlerde, Osmanlı Devleti'nin yönetimine karşı direnç geliştirdikleri ve bu konuda Batılı devletlerin yardımına sığındıkları görülmektedir. Öyle ki, siyasal ve toplumsal alanlarda alınan bütün tedbirlere rağmen, geliştirilmek istenen sistemin, devletin zayıf düştüğü dönemlerde geçerliliğini kaybettiği ve toplumun bölünmeye doğru sürüklendiği anlaşılmaktadır.

1.1.3. Said Halim Paşa'nın Fikirlerinde Osmanlı Devleti ve Toplumunu

Son dönemlerde, Batı'nın yıkıcı unsurları karşısında varlığını korumak için, gelişme atılımlarını başlatmaya çalışan Osmanlı Devleti'nin, hem karşı karşıya kaldığı sıkıntıları gidermek hem de siyasal ve toplumsal düzenini korumak amacıyla Batı'yla geniş kapsamlı ilişkiler geliştirmeye başladığı görülmektedir. Fakat Said Halim Paşa'ya göre, bu açılım, mazide kazanılmış olan üstünlüğün kaynağının İslam Dini olduğunu unutturmuş, Batı düzeyinde gelişme arzusu meydana gelen aksaklıkları düzeltmek yerine, devleti ve toplumu ilgilendiren bütün alanlarla ilgili olarak kökten değişime gidilmesi gerektiği gibi, yanlış bir düşüncenin yaygınlaşmasına sebep olmuştur. İslam Dinini, kendine özel mezziyetlerden dolayı daha çabuk benimseyen ve gerekli hizmeti layıkıyla yerine getirebilen Türk Milleti, meydana gelen aksaklıkları İslamî esaslara dayanarak düzenleyip eski gücünü toparlamak yerine, bu güce yeniden ulaşmak için çareyi, devlete ve topluma daha zararlı olabilecek Batı Medeniyetinin ilkelerine kayıtsız bağlılıkta görmüştür.¹⁵²

Anlaşılan şudur ki, Said Halim Paşa, devlet için en sağlıklı gelişme yönteminin dini esasları dikkate alan bir sistemle mümkün olacağını savunmaktadır. Bu esaslar, Osmanlı Devleti'ne mensup toplumların ve fertlerin, en doğru şekilde kendilerine yön vermelerine ve ortak gayeler etrafında birleşmelerine dayanan bir sistemi tavsiye etmektedir. Bugüne kadar yapılmış olan hatalar dikkate alındığında, devlet adına yapılacak değişiklikler konusunda yetki sahibi olan kimselerin

¹⁵² Said Halim Paşa, **Buhranlarımız ve Son Eserleri**, s. 237, 238.

yetkilerinin sınırlandırılması gerekmektedir. Özellikle bu konuda, sorumluluk verilen fertlerin toplumsal ruha uygun davranmaları ve birliği bozmadan ortak ülküyle hareket etmeleri sağlanmalıdır.¹⁵³ Öyle ki, toplumda birlik ve beraberliğin sağlanması ve gaye birliğinin tesis edilmesi ancak bahsedilen şekilde mümkün olabilir. Ayrıca bu anlayışla, Osmanlı Devlet ve toplumunun daha adaletli ve dürüst bir siyasal sistemle yönetilmesi mümkün olacaktır.

Sözü edilen siyasal ve toplumsal düzenin tersine, son yıllarda Osmanlı Devlet idaresinde meydana gelen aksaklıklar, yöneticileri bilinçsiz ve acele kararlar almaya zorlamıştır. Bu durum devlet yöneticilerini toplumu baskıyla yönetecek kadar aşırı bir tavır sergilemeye sevk etmiştir. Bu siyasal tavrılara birde toplumun yaşadığı ekonomik sıkıntıların eklenmesiyle de, Batılı güçlerin bölücülük adına yaptıkları planlara Osmanlı toplumunun parçası olan azınlık milletlerin destek vermesi engellenemez hale gelmiştir. Ayrıca dönemin yöneticileri arasında görülen şiddetli rekabet ve çekişmelerde, ortaya çıkan olumsuzlukların giderilmesi hususunda devlet idaresinin gerekli tedbirleri almasını geciktirmiş veya engellemiştir.¹⁵⁴

Said Halim Paşa'ya göre; Osmanlı Devleti, İslam Medeniyetinin en önemli koruyucusu ve temsilcisi misyonunu taşımakla birlikte, Doğu toplumlarının yanında da yetkili bir konumdadır. Bu devlet, her zaman insanlık adına faydalı olan şeyleri yine bütün insanların hizmetine sunmaya çalışmış ve bu anlayışı siyasetinin temel felsefesi yapmıştır. Kendine özgü yapısıyla bütün insanlığın ileri bir medeniyet seviyesine ulaşması için teşvik edici olmuş ve bunu her dönem uygulama gayretinden vazgeçmemiştir. Çünkü savunucusu olduğu İslam Medeniyeti özünde manevi ve ahlaki yetilere son derece önem veren, düşmanlık yerine dostluk ve kardeşlik ilkesini benimseyen sistemleri harmanlayıcı bir özelliğe sahiptir.¹⁵⁵

Fakat Türk Milleti, geçmişte şarklı milletlerin yanlış hurafelerinin etkisinde kalarak hataya düştüğü gibi, şimdide kendisine yanlış bir yön tayin etmiştir. Özellikle her alanda Batı'yı taklit ederek geri kalmışlığına son vereceğini düşünmesi, belki de Osmanlı'nın yıkımına sebep olacak unsurlara kucak açması anlamına gelmektedir. Osmanlı devlet ve toplumunun, batılı milletlerde meydana gelen değişim sürecinin

¹⁵³ Said Halim Paşa, "İslâmda Teşkilât-ı Siyâsiyye", **Sebilürreşâd**, c. 20, S. 499, s. 50.

¹⁵⁴ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 39- 41.

¹⁵⁵ Said Halim Paşa, "Ta'assub", **Sebilürreşâd**, c. 15, S. 388, c. 15, S. 388 s. 414, 415.

temel dinamiği gibi görülen ilkelerin kalıcı olup olmadığı konusunda gerekli tecrübeye sahip olmadan, ilkelerinin kalıcı olduğunu tecrübe ettiği İslam anlayışından uzaklaşarak ve toplum adına radikal değişiklikler yaparak kendini geliştirebileceği düşünülemez. Çünkü geri kalmış olmanın asıl sebebi, İslam Dini esaslarıyla ilgili değil, bu esasların gereği gibi anlaşılıp yorumlanamamasıyla ilgilidir.¹⁵⁶

Said Halim Paşa, Osmanlı toplumu da dahil olmak üzere İslam Medeniyetine mensup olan toplumların tamamının, mensubu oldukları dinin kendilerine sunmuş olduğu esasların tahrip olmasını engelleyememelerinden dolayı, içinde yaşadıkları evrenin sınırlarına ve kendilerine faydalı olacak ilimlere vakıf olmadıklarını belirtir. Söz konusu sistemi tesis edemeyen bu milletler, her ne kadar birliklerinin bozulmasını engelleyen ahlak ilkelerinde ve toplumsal anlayışlarında çok büyük hezimetler yaşamamışlarsa da ekonomik ve siyasal alanlarda, son derece büyük sıkıntılarla karşılaşmışlardır. Ortaya çıkan bu sıkıntılar, bu toplumların günden güne güç kaybetmesine ve özgürlüklerinin kaybolmasına sebep olmuştur. İslam esaslarıyla ilgili yanlış yorumların çoğalması, onların Batılı toplumlardan daha da geri kalmalarına zemin hazırlamıştır. Aynı zamanda İslam Dini'nin kendilerini uymakla yükümlü tuttuğu, gayret ve azimden uzaklaşmışlardır. Bu durum, dünyada gelişen ilim ve fen buluşlarından yeteri kadar faydalanmalarını engellemiş, ekonomik ve siyasal düzenlerinde bazı aksaklıklar meydana getirmiştir. Asırlar süren üstünlükleri zayıflamış, sahip oldukları huzurlu ortamı koruyamaz hale gelmişlerdir. Gelişen son olaylarla da Batı Medeniyetinin tahakkümüne iyice girmiş ve bunlardan bir kısmı hürriyetini dahi kaybetmiştir.¹⁵⁷

Said Halim Paşa'ya göre, Osmanlı toplumunun kendine özel yapısı, onu Batı toplumlarından tamamen farklı kılmaktadır. Bu yapıya uymayan bir anlayışın geliştirmiş olduğu düzen ne olursa olsun, söz konusu toplumun sıkıntılarını giderme hususunda yetersiz kalacaktır. Özellikle Batı Medeniyeti'nin kendi tarihine ve toplumuna uyumlu bir şekilde hazırladığı kanun veya uygulamalar, Osmanlı toplumunun kendi değerlerinin ve yapısının bir ürünü olmadığı için, söz konusu toplumda büyük bir yabancılaşmaya sebep olacaktır. Bundan dolayı, farklı iki

¹⁵⁶ Said Halim Paşa, **İslâmlaşmak**, s. 20, 21.

¹⁵⁷ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 18, 20.

kültürün siyasal ve toplumsal atılımlarla ilgili bütün her şeyde tam ve kesin sonuçlara götürecektir şekilde birbirinden faydalanacağını düşünmek hata olur. Bu yanlış düşünce, bir toplumun tarihi geçmişinin ve kendine has birtakım özelliklerinin ihmal edilmesini gerektirir ki, bu durumda da toplumun değiştirilen siyasal ve toplumsal kurumları, sağlam bir zeminden mahrum kalabilir.¹⁵⁸

Batı toplumlarının ulaştığı oldukları maddi gelişmelerden yola çıkarak, hayranlık derecesine varan bir tarzda toplumsal ve siyasal uygulamalarının taklit edilmeye çalışılması yanlıştır. Özellikle Batı Devletlerinde uygulanan siyasal bir çok uygulama gibi demokrasi sisteminin de, Osmanlı toplumunda uygulandığı zaman çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşılacağı düşüncesini eleştiren Said Halim Paşa'ya göre, zaten Osmanlı toplumunda bu sistemin bir benzeri farklı bir isim altında uygulanmıştır. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nde, bu siyasal yönetim şeklinin taklit edilmesine gerek yoktur. Çünkü, kuruluşundan buyana demokrasi anlayışını adını koymadan uygulamış olan Osmanlı toplumunda, Batı tarzı bir demokrasi sisteminin uygulanmasıyla, toplumsal kalkınma sağlanmış olmayacaktır. Öyle ki, bu yönde başlatılacak çalışmalar yerine, mevcut siyasal ve toplumsal düzenin ıslah edilerek geliştirilmesi daha verimli olacaktır. Çünkü Batı'da görülen demokratik yönetim şekli, tarihte yaşanan çeşitli olaylar zincirine ve bu olaylardan kaynaklanan uygulama farklılıklarına bağlı olarak ve Batı toplumlarına hitap edecek şekilde ortaya çıkmıştır.¹⁵⁹

Anlaşılan şudur ki, Said Halim Paşa, çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşmak için başlatılan her türlü çalışmada, her toplumun tarihi birikimlere dayanarak kendine ait geliştirdiği bir sistemi olduğunun bilinmesini ve toplumsal gelişmeye katkı sağlayacağı düşünülen her şeyin bu bilgiye göre değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. O, herhangi bir toplumu kalkındırdığı düşünülen uygulamaların başka bir toplumunda kalkınmasını sağlayacağı düşüncesiyle hareket ederek bu uygulamaları takip etmek yerine, siyasal, toplumsal, kültürel vb. açılardan farklı olan bir toplumun, özellikle, tek ulusa dayanan Batı toplumlarının uygulamalarının Osmanlı Devleti tarafından örnek alınıp, sorunsuzca uygulanmasının mümkün olmayacağı kanaatindedir. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin siyasal ve toplumsal

¹⁵⁸ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız ve Son Eserleri**, s. 237, 238.

¹⁵⁹ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 43, 44.

alanlardaki mevcut uygulamalarında değişikliğe gitmek yerine, bu uygulamaların yeniden düzenlenip toplumsal gelişmeye katkı sağlayacak hale getirilmesinden yana tavır koyduğu görülmektedir.

1.2. Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemindeki Siyasal ve Toplumsal Değişiklikler

Osmanlı Devleti'nde, daha önceki yıllarda yapılmak istenilen değişiklikler için müsait bir ortamın oluştuğu Tanzimat dönemiyle birlikte resmileşen yenilik hareketlerinin hızlı ve bilinçsiz bir şekilde başlatıldığı görülmektedir. Önceki yıllarda sadece orduyla ilgili alanlarda gündeme gelen yenilik çalışmalarının modeli olan Batı, Tanzimat yıllarında gelişme adına başvuru tek kaynak haline gelmiştir. Hatta bu ilişki, olması gerekenden çok daha öteye taşınmış, bazı yönetici ve aydınlar hayranlık derecesine varan bilinçsiz bir taklitçilik düşüncesi gelişmiştir. Osmanlı yöneticileri ve aydınlarının, gelişme adına gündeme getirdikleri metot, gelişmekten çok yabancılaşmayı doğurmuş, plansız hareketler sonucunda kendini küçük görme duygusu, bu dönemin fikir hayatına damgasını vurmuştur.¹⁶⁰

II. Mahmut'un vefatından sonra yerine geçen Abdülmecid'in, Batı kurumlarını çok iyi tanıyan sadrazamı Mustafa Reşit Paşa'nın etkisiyle 1839 yılında ilan ettiği Gülhane Hatt-ı Şerif'i Tanzimat'ın köklerini oluşturur.¹⁶¹ Tanzimat döneminin, önceki yenilik hareketleri gibi üst düzey devlet yöneticileri tarafından başlatılmış olmakla beraber, yeniçeri ocağı gibi bir engelin olmadığı bir döneme rastladığı bilinmektedir. Bu nedenle devlet yönetiminin radikal kararlar alabildiği, yenilik hareketleriyle ilgili çalışmalara aydınların ve aydınlar vasıtasıyla cemiyetin de dahil edildiği anlaşılmaktadır.

Gülhane Hatt-ı Şerifi ile devletin gerileme sebepleri açıklandıktan sonra, devletin iyi idare edilebilmesine yönelik yeni kanunlar yapma ihtiyacı hissedilmiştir. Bu kanunlarla birlikte bütün halkın can, mal, ırz güvenliğinin sağlanması, müsaderenin kaldırılması, kanun önünde herkesin eşit sayılması, herkesin malına mülküne sahip olarak alım satım hakkı olması, vergilendirme sisteminin adil ve

¹⁶⁰ Mümtaz Turhan, **Kültür Değişmeleri Toplumsal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik**, s. 145, 146.

¹⁶¹ Imbert Paul, **Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri** (çev. Adnan Cemgil), Havass Yay., İstanbul, 1981, s. 134.

düzenli bir biçimde hazırlanması ve askerlik görevinin düzene sokulması temel haklar arasında sayılmıştır.

Öyle ki, bu dönemde Ceza Kanunu, Memurlar Kanunu ve Ticaret Kanunu gibi temel kanunların yürürlüğe konulduğu, ülkenin imarı için uğraşıldığı, ilköğretimin zaruri hale getirildiği ve ilk üniversitenin kurulduğu görülmektedir.

Osmanlılık kavramının ilk kez yer aldığı 1856 Hattı Hümayunu ile, 1839 Gülhane Hatt-ı Şerifi'nde beyan edilen taahhütlere ilaveten, resmi yazışmalarda azınlıklara, gayr-ı müslimlerin tahkir edilmemesi, Patrikhanenin ıslahı, Hıristiyanlara tam inanç hürriyeti sağlanması gibi yeni haklar verilmiş,¹⁶² ayrıca gayr-ı müslimlerden alınan cizye kaldırılarak askerlik yükümlülüğü getirilmiş ve Osmanlı tarihinde ilk defa bütün vatandaşlara Vilayet ve Belediye Meclislerinde halkın seçimi yoluyla ve hiçbir din, dil, ırk ayrımı gözetmeksizin seçilme ve temsil edilme yolu açılmıştır.¹⁶³

Tanzimat'ı takip eden birinci evrede (1839-1856), devletin teşebbüsü ile başlayan garplılaşma hareketinin, bir kısım münevver zümre tarafından benimsenerek cemiyete intikal ettiği görülmektedir. İkinci evrede ise (1856 sonrası), siyasal ve toplumsal problemlerin, bütün münevverler arasında benimsenmeye başladığı söylenebilir.¹⁶⁴

Yeni Osmanlılar olarak adlandırılan aydınların kurdukları “Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye”, “Cemiyet-i Kitabet”, “Kulüp” ve “Yeni Osmanlılar Derneği” gibi dernekler¹⁶⁵ ve bu derneklerin yayınladıkları Tasvir-i Efkâr, Basiret, İbret gibi gazeteler ile garplılaşma düşüncesinin, kanuni şekilcilikten çıkartılarak fikirlere ve ruhlara nüfuz etmesi sağlanmıştır.¹⁶⁶

1860'lara gelindiğinde Osmanlı Devleti, toplumsal düzen, iktisadi yapı, diplomatik ilişkiler, siyasal rejim ve iç muhalefet hareketleriyle artık Batılı Devletlere bağımlı bir ülke durumuna düşmüştür. Devletin bütün kurum ve

¹⁶² Hüseyin Dağtekin, **Türk Devrim Tarihi, Osmanlı İmparatorluğunda Islahat Hareketleri ve Büyük Devletler**, s. 71, 72.

¹⁶³ Ertuğrul Zekai Ökte, **Ondokuzuncu Yüzyılda Genel Durum ve Osmanlı İmparatorluğunun Yapısı**, s. 32, 33.

¹⁶⁴ Hilmi Ziya Ülken, **Tanzimat'tan Sonra Fikir Hareketleri**, Tanzimat'ın Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle Neşredilen Kitaptan Alınmış Ayrı Basım, Maarif Vekaleti, İstanbul, 1940, s. 1.

¹⁶⁵ Füzûzan Hüsrev Tökin, **Osmanlı Türklerinde Fikir Hareketleri**, s. 32, 33.

¹⁶⁶ Hilmi Ziya Ülken, a.g.e., s. 2.

kuruluşlarında, Batı'nın yakalamış olduğu gelişme seviyesine ulaşmak en önemli amaç olmuştur. İlerleyen dönemlerde bu amaç, bir ideal haline dönüşmüş ve bu idealin gerçekleşmesi için her türlü fedakarlığın yapılması gerektiğine inananların sayısı daha da artmıştır. Fakat, son derece iyi niyetlerle başlatılan atılımlardan beklenen sonuç elde edilememiş, bir kısım aydınlar için büyük bir değer olan Batı ve Batılılaşma anlayışından gerektiği gibi faydalanılamamıştır. Osmanlı aydınının benimsediği söz konusu tutum nedeniyle de, siyasal ve toplumsal düzeni gelişmiş medeniyetler seviyesine taşıyacak yeni bir zihniyetin geliştirilmesi mümkün olamamıştır.¹⁶⁷

1.3. Siyasal ve Toplumsal Değişikliklere Said Halim Paşa'nın Getirdiği Eleştiriler

Siyasal sistemde meydana gelebilecek aksaklıklara göre tedbir almanın gerekliliğine inanan¹⁶⁸ Said Halim Paşa, bir devletin uyguladığı siyasal sistemin ne olduğu veya nasıl olduğundan daha çok, devlet yönetiminde ortaya çıkmış veya çıkabilecek sorunları giderme hususunda, tüm toplumda olması gereken vazife duygusunu geliştirmenin önemi üzerinde durmaktadır. Bununla birlikte, bu sorunlardan dolayı siyasal ve toplumsal düzenin değiştirilmesi işinden önce devlet idaresinde yetkili olan fertlerin, kendilerine ve yönettikleri topluma güven duymalarını sağlayacak şekilde yetiştirilmelerinin de önemli olduğunu ifade ettiği görülmektedir.

Her toplumun tarih boyunca geliştirdiği alışkanlıklarla, siyasal sistemde gündeme gelen bazı uygulamalara müdahale edeceğini ve bu uygulamaları kendi bünyesiyle uyumlu hale getireceğini ileri süren Said Halim Paşa'ya göre, bir toplumun geliştirilmesi için, yeni uygulamalara göre toplum yapısını değişime zorlamak gereksizdir. Önemli olan toplumun, bu uygulamalara alışması için gerekli görülen sürede, toplumsal düzenin bozulmasına fırsat verilmemesidir. Çünkü, toplum her şartta, kendine yönelik yapılan siyasal değişikliklerde potansiyel bir tehlike olan yabancı unsurları, zamanla bünyesinden atacak veya kendi yapısına uygun hale getirecektir. Said Halim Paşa'ya göre, *“bir milletin yaşadığı gerçek hayatın*

¹⁶⁷ Taner Timur, **Osmanlı Çalışmaları İlk Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine**, s. 274.

¹⁶⁸ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 25.

ihtiyaçları kaçınılmaz şeylerdir. Bunların eksikliği hayatı tahrip eder, onulmaz yaralar açar. Hayatın sun'î şeylere tahammülü yoktur. İhtiyaçlara uymayan her şey kendiliğinden kaybolmaya mahkumdur. Hayatın katı gerçekleri, hükmünü icra eder; hataları meydana koyar, boş fikirleri ortadan kaldırır”¹⁶⁹ Öyle ki, üzerinde değişiklik yapılan siyasal, toplumsal ve ekonomik düzenle ilgili uygulamaların nasıl olduğu toplumu ilgilendirmez. Çünkü toplum bu uygulamaları ileriki zamanlarda kendi yapısıyla uyumlu hale getirecek güce sahiptir.

Osmanlı Devleti için gerekli olan huzur ortamının sağlanması şartını, devlet yöneticilerinin buldukları makamın gücünden aldıkları yetkiyi ülke yararına kullanabilmelerine bağlayan Said Halim Paşa, bunun, toplumda kargaşa çıkmasını engelleyecek önemli bir tutum olduğunu belirtir. Bu niteliklerden mahrum yöneticilerin kararları neticesinde ülkede çıkacak kaos, toplumda anarşi ortamını doğurabilir.¹⁷⁰ Bu yüzden devlet yöneticilerinin siyasal ve toplumsal olaylarla ilgili yaklaşımlarının gerçekçi olması gerekmektedir. Toplumun kendisi olarak kalabilmesine yardımcı olan temel unsurların, başka bir toplumun siyasal ve toplumsal uygulamaları uğruna ihmal edilmemesi gerekir. Öyle ki, devlet yöneticisi, bu uygulamaların yürürlükte olduğu devlete ne kadar iyi bir seviye sunmuş olursa olsun, kendi devleti için yabancı olacağını bilmeli ve toplumu hüsrana sürükleyecek kararlar almaktan kaçınmalıdır.¹⁷¹ Bu nedenle devlet ve toplumunu geliştirmeyi hedefleyen her yönetici, siyasal sistemle ilgili tecrübelerine önem vermeli, bulunduğu makamın gücünü kötüye kullanmamalıdır.¹⁷²

Öyle anlaşılıyor ki, Said Halim Paşa, bir toplumda, sadece siyasal sistemde yapılan anayasa değişikliğiyle, toplumun geliştirilebileceğini kabul etmemektedir. Aynı zamanda bu anayasayla topluma yabancı olduğu bazı imtiyazlar sunarak, son dönemlerde yaşanan kötü gidişatın durdurulacağı zannına kapılmak, işin kolaylığı olmakla birlikte, bu durumdan olumlu sonuç alınması da mümkün gözükmemektedir. Görülen o ki, böyle bir anlayışın gelişmesi, toplumun temel unsurlarının ihmal edilmesine ve mevcut siyasal düzende geçerli olan ilkelerin de içinden çıkılmaz hale gelmesine sebep olacaktır. Bu durumda toplumun, geçmişinde önem verdiği

¹⁶⁹ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 34.

¹⁷⁰ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 7.

¹⁷¹ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 10.

¹⁷² Said Halim Paşa, a.g.e., s. 6.

kuralların yaptırımını azalmakla birlikte, tek tek fertlerin çıkarları öncelikli hale gelebilir. Bir toplumun geleceği açısından tehlikeli sayılan bu olumsuzluklar, topluma faydalı olması gereken her ferdi, kendi istekleri peşinde koşan ve bulunduğu statüden hiçbir şekilde memnun kalmayan¹⁷³ zafiyetli insanlar haline getirebilir.

Herhangi bir toplumda bilimsel çalışmalara önem verilmesi ve bu toplumun ekonomik seviyesinin yükseltilerek geleceğe hazırlanması gerekiyorsa, bunun için gelişmiş ülkelerin siyasal ve toplumsal sistemlerinin ve kurumlarının taklit edilmesini yeterli görenlere katılmayan Said Halim Paşa, bu şekilde bir yaklaşımla yönlendirilen herhangi bir toplumun, kimliğini, tarihini, inancını, adet ve geleneğini korumasının ve varlığını uzun süreli devam ettirmesinin mümkün olmayacağını düşünmektedir.¹⁷⁴ Ona göre, bir toplumun geliştirilmesi için öncelikle toplumsal problemlerin çözüme kavuşturulması gerekmektedir. Çünkü ilk bakışta bir problem olarak dikkate alınmayan bu meseleler, toplumda büyük sorunlar oluşturabilir. Bu nedenle devlet idaresi, toplumsal unsurları dikkate alarak bu meselelerle ilgili ciddi kararlar almalıdır. Öyle ki, devlet ve toplumda telafi edilmesi mümkün olmayan sıkıntılara yol açacak olan bu sorunlar, devleti ve toplumu idare eden hükümetlerin başarısızlığına, toplumsal buhranların artmasına, kalkınma adına atılan atılımlardan beklenen sonuçların alınmamasına ve devlet idaresi için gerekli olan nitelikli fertlerin yetiştirilememesine sebep olacaktır.¹⁷⁵

Said Halim Paşa'ya göre, *“aydınlarımız, bir memleketin müesseselerinin, en kıymetli birer milli miras olduklarını ve milli müesseselerin terk edilmesinin, milli var oluştan da vazgeçmek demek olduğunu anlayamamışlardır.”*¹⁷⁶ Toplum tarafından kabul edilen siyasal ve toplumsal uygulamaların yerine, yabancı uygulamaları getirmeye çalışmak, siyasal ve toplumsal düzende sıkıntılı bir sürecin başlangıcı olmuştur. Öyle ki, bu süreç, Osmanlı devlet ve toplumunun çeşitli sorunlarla karşı karşıya olduğu dönemlerde başlatılmış ve devlet ve toplumun devamlılığını sağlayan ilkelerin tahrip edilmesine sebep olmuştur. Siyasal ve toplumsal düzenin geliştirilmesi yönünde doğru kararlar alabilmek için, geçmişten beri uygulanmakta olan ve her yönüyle toplum tarafından benimsenen anlayışa sahip

¹⁷³ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 8, 9.

¹⁷⁴ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 21.

¹⁷⁵ Said Halim Paşa, “Buhrân-ı İçtimâ’imiz”, **Sebilürreşâd**, S. 375, s. 202, 203.

¹⁷⁶ Said Halim Paşa, a.g.m., **Sebilürreşâd**, S. 374, s. 182.

çıkılmalı ve diğer toplumlar karşısında geri kalmış olmaktan dolayı meydana gelen aşağılık duygusuna fırsat verilmemelidir.

Öyle anlaşılıyor ki, toplumsal meselelerle ilgili çözüm arayışlarında objektif olunmalı ve zihni karışıklıklara müsaade edilmemelidir. Çünkü bu konularda oluşan fikir ayrılıkları, karşılaşılan problemlerin bütün halinde irdelenmesine müsaade etmeyeceği gibi, konunun özünü değil teferruatlarını öne çıkaracaktır. Sözü edilen teferruatlar arasında kaybolan fikir adamlarının toplumları ile ilgili meselelere ortak çözüm bulmalarının zor olacağını belirten Said Halim Paşa'nın, bu gelişmeleri devlet ve toplum açısından önemli olumsuzluklar arasında değerlendirdiği görülmektedir. Bunun yanı sıra, bu ortamda fikir adamları tarafından devlet ve toplumun geliştirilmesi adına sunulan çözümlerin ortak bir kararın ürünü olduğunun söylenmesi zor olacağı gibi, siyasal, toplumsal ve ekonomik gerilemenin sebeplerinin tespit edilmesi bir tarafa bırakılıp, karşılaşılan durumun sonuçları sebep olarak değerlendirilebilecektir. Bunun sonucunda da, aslında toplumun geri kalmasında hiçbir etkisi olmayan toplumsal unsurların tahrip edilmesi engellenemeyecektir.¹⁷⁷

Bu açıdan değerlendirildiğinde, son dönemlerde Osmanlı Devleti'nin siyasal sisteminde başlatılan değişikliklerin beklenen başarıya ulaştırmayacağını düşünen Said Halim Paşa'ya göre, devlet yönetimi tarafından topluma verilen siyasal haklar, toplumsal durum ve ihtiyaçlarla paralellik arz etmelidir. Çünkü, toplum tarafından talep edilen zaruri ihtiyaçlar, siyasal sistemin şeklini belirleyecek olan en önemli ilkelere dendir. Buna aykırı olan bütün siyasal hak ve serbestlikler, siyasal düzen tarafından şekillendirilmelidir. Bunun yanı sıra, toplumsal ihtiyaçları tatmin etmeyen siyasal hak ve serbestlikler, içerik açısından nasıl bir anlayışla sunulursa sunulsun, gerçek hayatta toplumun duyduğu ihtiyaçlara göre şekillenecektir. Bu durumda, siyasal hak ve serbestliklerin, sadece, akla ve mantığa uygun olması yeterli olmayacak, aynı zamanda hayatın gerçekleriyle uyumlu hale gelmesi de gerekecektir.¹⁷⁸

Said Halim Paşa, devlet yönetiminde meydana gelmesi muhtemel bir takım tıkanıklıklarla her dönemde karşılaşılabileceğini, fakat, bu durumlara sebep olan siyasal ve toplumsal aksaklıkların giderilmesi için alınan tedbirlerin, yeterli ve

¹⁷⁷ Said Halim Paşa, **İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye**, s. 5, 6.

¹⁷⁸ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 15.

sıhhatli bir anlayışın ürünü olması gerektiğini savunmaktadır. Mensubu olduğu devletin siyasal sistemine vakıf olan aydın ve yöneticilerin, ülkenin karşı karşıya kaldığı olumsuzluklara nelerin sebep olduğunu, bu durumdan, mevcut siyasal ve toplumsal uygulamalardan hangilerinin veya kimlerin mesul tutulması gerektiğini iyi bilmeleri ve bunlar arasında çok dikkatli ayırım yapmaları gerekmektedir.¹⁷⁹ Öyle ki, devlet idaresinde sebeplerle mesuliyetler birbirine karıştırılırsa,¹⁸⁰ her alanda karşılaşılan sıkıntılardan kurtulmak için sunulan çözümlerden olumlu sonuçlar alınamayacağı gibi, devlet ve toplum benzer sıkıntıları sürekli yaşamak zorunda kalacaktır.

Son yıllarda Osmanlı Devleti'nde karşılaşılan sıkıntılar nedeniyle tıkanmış olan siyasal sisteme yeniden işlerlik kazandırmak amacıyla Batılı devletlerin uygulamaları örnek alınmadan önce, mevcut toplumsal anlayış her yönüyle irdelenmelidir. Eğer toplumun sahip olduğu hassasiyetler dikkate alınmadan veya tam olarak tahlil edilmeden, bu uygulamalar taklit edilecek olursa meydana gelecek yorum farklılıkları engellenemeyecektir.¹⁸¹ Bu yorum farklılıkları, aydın-toplum, toplum-devlet yabancılaşmasına sebep olacaktır. Bu durumda toplumun, kendini öz kültürüyle yabancılaştıracak farklı anlayışları gelişmenin tek şartı olarak gören ve gösteren fertleri kendinden bir parça olarak değerlendirmesi mümkün değildir. Öyle ki, toplum kendi değerleriyle yabancılaşmamak için gelişme adına sunulan her fikre karşı korunma refleksi geliştirip, içine kapanmayı tercih edecektir. Bu haldeki bir toplumdan, idareci ve aydınları tarafından gündeme getirilen değişikliklerden hangisinin kendisi için faydalı hangisinin faydasız olduğunu birbirinden ayırt etmesi beklenmemelidir.¹⁸²

Said Halim Paşa'ya göre, devlet ve toplumu ilgilendiren siyasal ve toplumsal düzenle ilgili değişikliklerde, özellikle devlet yöneticileri büyük sorumluluk sahibidir. Bu nedenle yöneticilik sorumluluğunu taşıyan bütün fertler, şahsi inanç ve ihtiraslardan, hayalperest atılımlardan uzak olmalıdır. Bu kimseler, yapmak zorunda oldukları değişikliklerin, toplum tarafından nasıl değerlendirileceğini dikkate alarak hareket etmelidir. Çünkü siyasal ve toplumsal alanlarda yapılacak her değişiklik,

¹⁷⁹ Said Halim Paşa, a.g.e, s. 22.

¹⁸⁰ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 26.

¹⁸¹ Said Halim Paşa, **Buhrân-ı Fikrimiz**, s. 7.

¹⁸² Said Halim Paşa, "Buhrân-ı İçtimâ'îmiz", **Sebilürreşâd**, S. 374, s. 181.

toplumun, varlığının teminatı olan unsurların bir bölümünden vazgeçmesi demek olduğu için, devlet yetkilileri; bu konuda, gereken hassasiyetlere uymalı ve aceleyle alınan kararların dönülmesi mümkün olmayan yollara sevk edebileceği riskler karşısında tedbirli davranmalıdır.¹⁸³

Devlet ve toplumun gelişmesini sağlayacak koşulların oluşturulması için, devlet yetkililerinin birlik içinde hareket etmesinin şart olduğunu belirten Said Halim Paşa, bu birliği tesis edecek düşüncelere ve sağduyulu davranışlara önem verilmesini gerekli görür. Bu şekilde davranmakla mevcut fikir ayrılıklarından kaynaklanacak herhangi bir düşmanlığa fırsat verilmeyecek, ülkenin geleceğiyle ilgili önemli kararlar daha kolay alınabilecektir. Siyasal sistemi şekillendiren çoğunluğun yönetimi de, azınlığın muhalefeti de ülkenin geleceğiyle ilgili hassas durumlarda birlik içinde olmalıdır. Ülke sorunlarına birlik içinde çözüm sunulmasını içeren siyasal sistemler örnek alınmalı, devlet idaresinin ve toplumun sorumluluk verdiği her ferdin birliği tesis etmek için özverili davranışlara önem vermesi sağlanmalıdır.¹⁸⁴

2. SON DÖNEM FİKİR AKIMLARI AÇISINDAN OSMANLI DEVLETİ

XIX. asırla birlikte bütün dünyaya geliştiğini kabul ettiren Batı, diğer milletlerin kendi gelişim süreçlerini tanımlamasında, dönemin en önemli modeli haline gelmiştir. Öyle ki, tarih sahnesinde varlığını devam ettirmek ve bütün alanlarda kendini geliştirmek isteyen ülkelerin bu durumundan faydalanmak isteyen Batılı devletler, diğer devletlerin siyasal ve toplumsal düzenlerini zayıflatmak için bir takım girişimlerde bulunmaktan geri kalmamıştır. Özellikle Rönesans hareketlerinin etkisiyle ortaya çıkan reformların tamamlanması sürecinde, kilisenin ve buna bağlı olarak dinin hakim unsur olmasını bertaraf eden Batı, sanayi inkılabını gerçekleştirdikten sonra, en üstün kültür olma iddiasında bulunmaya başlamıştır. Aynı zamanda Batılı ülkelerin yakaladığı bu avantajlı durum, bu dönemden önce üstün kültür olarak kabul edilen İslam medeniyetinin ve bu medeniyete mensup olan devletlerin diğer devletler üzerindeki tesirini kırmıştır. Meydana gelen bu

¹⁸³ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 44.

¹⁸⁴ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 36, 37.

gelişmelerin, bütün İslam toplulukları gibi, bu kültürün en güçlü temsilcisi olarak görülen Osmanlı Devleti'ni de olumsuz yönde etkilediği görülmektedir.

Sanayi inkılabını gerçekleştirdikten sonra, bütün dünyayı etkisi altına almaya başlayan Batı'nın gelişmesi ve bu gelişmenin etkileri sadece teknolojik alanlarda olmamıştır. XVIII. yüzyıl aydınlanma dönemiyle aklın ve bilimsel teorilerin, kültürün en önemli belirleyicilerden biri olan din de dahil olmak üzere bütün kültür belirleyici unsurlardan daha üstün kabul edildiği ve bu unsurların etki alanlarını daralttığı görülmektedir. Bu gelişmeler, bütün dünyayı etkisi altına alacak fikrî ilerlemelere zemin hazırlamış ve XIX. yüzyıl bu fikirlerin sesli bir şekilde ifade edildiği dönem olmuştur. Bu döneme damgasını vuran akıl ve bilim taraftarlarına göre bilim, sadece maddi dünyanın kavranmasını sağlamakla kalmayacak, bütün dinlerin geliştirmiş olduğu ahlak anlayışlarını da kapsayacak şekilde yeni bir ahlak anlayışı geliştirecektir. Bütün insanlığı, hem ahlaki yönden, hem de manevi yönden kurtaracağı ileri sürülen ve en önemli dayanağının bilim olduğu iddia edilen insanlık dini diye yeni bir din anlayışının geliştirilebileceğini savunan fikir akımlarının ileri sürdüğü teorilerin bu dönemin ürünü olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸⁵

Anlaşılan şudur ki, neredeyse bütün Doğu toplumlarında zorunlu olarak başlatılma gereği duyulan yenilik hareketlerinden Osmanlı Devleti de etkilenmiş, siyasal ve toplumsal yapıda görülen aksaklıklar, mevcut sistemde bir takım değişiklikler yapılmasının gerekliliğini ortaya çıkarmış ve hızlı bir şekilde değişime gidilmesine karar verilmiştir. Kaçınılmaz bir hale gelen bu değişim düşüncesi, siyasal yapının düzeltilmesiyle ilgili değişik fikir hareketlerinin oluşmasına zemin hazırlayan önemli etkenlerin başında gelmektedir. Bu dönemlerden itibaren Osmanlı Devleti'ni ve toplumunu gerilemeye sürükleyen sebepler ve bununla ilgili alınması gereken tedbirler konusunda kendilerine göre faydalı sistemler geliştirme iddiasıyla yola çıkan bütün fikir hareketlerinin temel endişesi, devlete ve topluma en faydalı olan anlayışın geliştirilmesiyle ilgili olmuştur.

Söz konusu endişeleri önemseyerek yola çıkan fikir hareketleri arasında, geliştirmiş oldukları yaklaşımlar dışında büyük hizipleşmelere rastlanmamaktadır. Hepsinin ortak gayesi, Osmanlı Devlet ve toplumunun her ne şekilde olursa olsun

¹⁸⁵ Mümtaz'er Türköne, **İslamcılığın Doğuşu**, s. 47, 48.

varlığını koruması ve çağdaş dünyaya uyum sağlayarak, eski siyasal ve toplumsal itibarını yeniden elde etmesi olmuştur. Bununla birlikte devletin varlığını devam ettirmesi konusunda aynı görüş etrafında toplanan devlet adamları arasında ortaya çıkan ve bir türlü engellenemeyen çıkar veya nüfuz kavgaları da, bu döneme damgasını vuran önemli olaylardandır. Dönemin en önemli sorunlarından biri haline gelen çıkar amaçlı siyasal kavgalar ve bunun sebep olduğu sıkıntılar, Osmanlı siyasal sistemi tarafından engellenemeyen kötü bir kader haline gelmiştir. Osmanlı Devlet idaresinde ortaya çıkan bu sorunların farkına varan Batı, kendi menfaatine olan durumlarda, bu kavgalara ve çekişmelere müdahale ederek, menfaatlerini en iyi şekilde temin edebileceği tarafın yanında yer almış, yandaşı olduğu tarafı her zaman reformist ve gelişmeci olarak göstermek için, bütün siyasal manevraları uygulamaktan çekinmemiştir. Bu yüzden de dönemin devlet adamları arasında, Batılı devletlerden alınabilecek her türlü destek, rakiplerine karşı önemli bir üstünlük emaresi olarak görülmüştür. Devlet adamlarının, kavga ve tepkilerini kendilerine rakip gördükleri kimselere yönelttiği bu hassas dönemde, karşılıklı çekişmeler bir türlü durdurulamamıştır.

Batılı devletler tarafından desteklenen fert veya gruplar kendi yanlarına hatırı sayılır bir güç almış olmakla cesaretlenmiş ve rakipleri kim olursa olsun, açıkça muhalefet yapmaktan çekinmemişlerdir. Bu ortamda aydınların da, devlet yöneticilerinden farklı bir tutum içerisinde olmadıkları gözlenmektedir. Kendilerini hiçbir zaman bu gibi kavgaların dışında tutmayan aydınlar, söz konusu çekişmelere gönüllü bir şekilde dahil olmuşlar ve tarafsız kalmayı başaramamışlardır. Gelişme ve yenileşme adına reformlar yapılan veya yapılmaya çalışılan Osmanlı Devleti'nde, o dönemler birbirleriyle çekişen devlet erkanı, yandaşlarını yüceltme veya karşıtlarını yıpratma konusunda Batılı yayın organlarını kullanmıştır. Hangi devlet adamı yıpratılmak veya hangi devlet adamı yüceltilmek istenirse bu, batılı yayın organlarının veya yazarlarının yayınları ve yazıları sayesinde mümkün olmuştur. Hatta bu durumun özellikle Fransa'da, sahte yazarlar güruhunun oluşmasına dahi zemin hazırlayacak kadar ileri boyutlara ulaştığı görülmektedir.¹⁸⁶

¹⁸⁶ Taner Timur, **Osmanlı Çalışmaları İkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine**, s. 222-224.

Siyasal sistemin üst kademelerinde meydana gelen bu çekişmeler, devlet yönetiminde nasıl bir anlayışın hakim hale getirilmesi gerektiği konusunda, farklı fikirlerin temelini oluşturmaktadır. Dönemin fikir adamlarının savunduğu düşüncelerin sistemleşmesi, her ne kadar II. Meşrutiyet'in ilan edildiği yıllarda daha net ifadelerle belirlendiyse de, asıl zeminini Yeni Osmanlılar cemiyetinin önceki dönemlerde başlattığı muhalefet hareketleri üzerine oturtmaktadır. Osmanlılık Hareketi'nin başını çektiği ilk muhalefet atılımları, sonradan oluşacak fikir akımlarının ana tezlerinin hazırlanmasını sağlayan bir başlangıç dönemi niteliğindedir.¹⁸⁷ 1865 yılında İstanbul'da kurulup, Paris'te devam eden Osmanlılık Hareketi'nin liderleri, tam bir fikir ve eylem birliği içinde olamamışlarsa da, bu kişileri bir araya getiren en önemli ortak noktanın, Osmanlı Devleti'nin bir bütün olarak içine girdiği çıkmazla ilgili endişelerin giderilmesi yönünde faaliyette bulunmak ve siyasi düzen için gerekli gördükleri Meşrutiyet'in ilan edilmesini sağlamak olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸⁸

Osmanlı Devleti'nin anayasal uygulamalara dayanarak yönetilmesi talebinde bulunan Yeni Osmanlıların fikir hayatını ve devlet adamlarını etkilediği yıllarda, Sultan II. Abdülhamit, Mithat Paşa'nın hazırladığı Anayasayı 1876 yılında ilan ederek Tanzimat dönemini kapatmış, Meşrutiyet dönemini başlatmıştır. Ancak II. Abdülhamit'in Anayasanın kendisine tanıdığı "vatandaşlardan lüzum gördüklerini sürme" yetkisine istinaden Mithat Paşa'yı sadrazamlıktan azlederek İstanbul'dan sürmesi, 1877'de açılan Osmanlı Mebuslar Meclisini 1878'de kapatması ve Anayasayı kaldırmamakla beraber uygulamaması, 1908'de ilan edilecek II. Meşrutiyete kadar sürecek olan ve İstibdat devri olarak adlandırılan dönemin başlangıcı¹⁸⁹ olmuştur.

1908 yılında başlayan II. Meşrutiyet devri, fikrî bakımdan Batılılaşma meselesinin cesaretle ve açıkça ele alındığı bir dönemdir. Osmanlı Devleti'nin kurtulması için neler yapılması gerektiği ile ilgili düşünceler, farklı açılardan

¹⁸⁷ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'nin Siyasal Hayatında Batılılaşma Hareketleri ve Kaynakları**, s.4.

¹⁸⁸ Yusuf Ziya İnan, **Jön Türklerden İttihat ve Terakki Cemiyetine**, s. 35.

¹⁸⁹ Hüseyin Dağtekin, **Türk Devrim Tarihi, Osmanlı İmparatorluğunda Islahat Hareketleri ve Büyük Devletler**, s. 76- 85.

bakılarak cevaplanmaya çalışılmıştır.¹⁹⁰ Fikir akımlarının önceki dönemlere nazaran daha serbest bir şekilde düşüncelerini ortaya koyduğu II. Meşrutiyet döneminde meydana gelen iç ve dış olayların, bütün Türk aydınlarına, sürekli ve hızlı bir değişkenlik görülen siyasal ve toplumsal sorunlara acil ve pratik çözümler bulma zorunluluğu yaşattığı görülmektedir.¹⁹¹ Öyle ki, devletin kurtarılması, devletin ve toplumun başında sorun olan meselelere eğilme, toplumsal ahengi yeniden tesis etme, dış politikalarda tesirli olma vb. olaylarla ilgili arzu ve hedefler, yerini mevcudu koruma ve istikrarı salama gayretlerine bırakmıştır.

Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte, önceki dönemlerde başlatılan yönetim aleyhtarı hareketlerden esinlenen fikir akımlarının sayısında artış görülmektedir. Söz konusu fikir akımları, devlet yönetiminde meydana gelen aksaklıkların giderilmesi konusunda hem fikir oldukları halde, bir takım siyasal ve toplumsal hassasiyetlerde ayrılıklara düşmüşlerdir. Bu fikir akımlarına göre, Osmanlı Devleti'nin toplumsal ve siyasal sisteminde bir takım değişiklikler yapılması kaçınılmaz hale gelmiştir. Devletin karşı karşıya kaldığı bu “zorunlu modernleşme sürecinde; Batıcılık, Doğuculuk, İslamcılık, Ulusçuluk, Müdahalecilik ve Liberalizm”¹⁹² gibi kavramların, Osmanlı devlet ve toplumunun geleceği hakkında endişe duyan fikir akımlarının prensiplerini tanımlayacak şekilde sistemleştirilmeye çalışıldığı görülmektedir. İleri sürülen fikirlerle, geliştirmiş oldukları temel görüşler çerçevesinde, Osmanlı devlet ve toplum düzeninde görülen aksaklıklar irdelenmiş ve sonuçta bütün fikir hareketleri kendi farkını ortaya koymaya çalışmıştır. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıl, gelenekçi düşünceyle çağdaş düşüncenin, bilimsel verilerle cahil anlayışların çarpıcı bir şekilde yan yana veya birlikte anıldığı bir dönem olarak değerlendirilebilir. Öyle ki, bu dönemde çağdışı sayılan ideolojilerin içinde modern anlayışların varlığına rastlanırken, kavramsal açıdan bakıldığında çağdaş olduğundan hiçbir şüphe edilmeyen siyasal hareket ve ideolojilerde de donukluk ve gelenekçiliğin hakimiyetiyle karşılaşmaktadır.

Anlaşılan odur ki, son dönemin devlet adamları ve aydınlarının zihnini sürekli meşgul eden en önemli sorun, Osmanlı Devleti'nin varlığının ne şekilde

¹⁹⁰ Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s.161.

¹⁹¹ İsmail Kara, **İslâmcıların Siyasal Görüşleri**, İz Yay., İstanbul, 1994, s. 7.

¹⁹² İlber Ortaylı, **Gelenekten Geleceğe**, s. 27.

korunacağıyla ilgili olmuştur. Devletin varlığının devam ettirilmesiyle ilgili duyulan bu derin endişe, ilk olarak 'Osmanlıcılık' hareketine zemin hazırlamış, daha sonrada bu hareketin öncülüğünde yönetici ve aydınların farklı çözüm yollarını içinde barındıran İslamcılık, Türkçülük, Adem-i Merkeziyetçilik ve Batıcılık gibi fikir akımlarının¹⁹³ çatısı altında mücadele etmelerine sebep olmuştur. Fakat meselenin farklı yönlerden ele alınması neticesinde oluşan ayrılıklar, devletin devamlılığının sağlanması konusunda birlikteliğe dönüşmüş, farklı fikir hareketlerine mensup olan bütün aydın ve yöneticilerin ortak gayesi, yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya kalan Osmanlı Devleti'nin, siyasal ve toplumsal alanlarda yapılacak bir takım düzenlemelerle, dönemin şartlarına göre tekrar güçlü bir devlet haline gelmesini sağlamak ve millete eski şanını iade etmek olmuştur. Bu fikir akımları, Batılı ülkelerin yakalamış olduğu seviyenin üstünlüğünün tartışmasız kabul edildiği bu dönemde, devlet mekanizmasında alınacak bir takım tedbirlerle, Osmanlı toplumunun huzurunu yeniden tesis etmeyi amaçlamaktadırlar. Bu hedefe ulaşmak için, taklitçilik ve kültür farklılığından doğacak zıtlıkları en aza indirmeye uğraşmışlar, Türk milletinin veya Osmanlı toplumunun kendine özgü kimliğini koruması gerektiği konusunda müşterek fikirler ileri sürmüşlerdir. Fakat, gelişen dünyada önemli ve vazgeçilmez bir unsur olan iktisadi çözüm yollarını sunma konusunda yetersiz kalmışlar, fikirlerini idealist çerçevenin dışındaki gerçeklere yoğunlaştıramamışlardır.

Önceden belirtildiği üzere, geliştirdikleri fikirlerin ana kaynağını Osmanlıcılık hareketinin çıkış noktalarından alan fikir akımlarının, II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte daha sistemli bir yapılanma içerisine girerek, siyasal sistemin düzeltilmesiyle ilgili farklı düşünce ve yaklaşımlarda buldukları görülmektedir. Dönemin yönetimine karşı başlatılan ve bu konuda ilk muhalif hareket olma özelliğini taşıyan Osmanlıcılık Hareketi, kendinden sonra oluşabilecek fikir akımlarının öncüsü konumundadır. Bu fikir akımları da, Osmanlı Devleti'nin varlığının devam ettirilmesi konusunda hassas tavırlar sergilemiş, birbirlerini çürütecek muhalif fikirlere sahip olmalarına rağmen özellikle bu konuda birlik içinde kalabilmenin gayretini göstermişlerdir. Osmanlı İmparatorluğunun son yıllarında, Osmanlıcılık hareketinden ilham alarak toplumun birliğini koruyacak gelişmeleri ön

¹⁹³ Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s.161.

planda tutmaya çalışan ve üç farklı ideolojiyi temsil eden İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük fikir akımlarının,¹⁹⁴ uyruklar arasındaki bağılılığı sağlamak amacıyla birbirlerine karşı üstünlük yarışına girdiği gözlenmektedir.

2.1. Osmanlılık

XVII. asırda başlayan yenilik hareketleri, XIX. asrın ikinci çeyreğinde ilan edilen Tanzimat dönemi ile yeni bir boyut kazanmış, yapılması gereken yenilikler hakkında Osmanlı aydınları da, gazete ve dernekler aracılığıyla fikirlerini topluma yaymaya gayret etmişlerdir.

Osmanlı Devletinde başlatılan ilk yenileşme hareketleriyle ilgili kısımda bahsedildiği gibi, Tanzimat döneminin (1839-1856) ilk yıllarında, devletin kontrolünde sürdürülen Batılılaşma hareketlerinin, bazı devlet adamları tarafından benimsendiği ve bu konuda toplum desteğinin alınmaya çalışıldığı görülmektedir. Öyle ki, bundan sonraki dönemler, yani 1856 sonrası, devlet ve toplumun karşı karşıya kaldığı problemlerle ilgili olarak, artık münevverler tarafından da tartışmaların başlatıldığı dönemlerdir.

Sözü edilen yıllara damgasını vuran Tanzimat hareketleri, aydınların ülke sorunlarıyla daha yakından ilgilenmesine müsait bir ortam oluşturmuş, gazete ve dergi gibi yayın organlarıyla Batılılaşma hareketlerinin kanuni uygulamaları aşarak, fikirlere nüfuz etmesi sağlanmıştır.¹⁹⁵ Özellikle 1860'lardan itibaren kurulan "Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniye", "Cemiyet-i Kitabet", "Kulüp" ve "Yeni Osmanlılar Derneği" gibi teşkilatların Osmanlı siyaset ve kültür hayatında etkili olmaya başladığı fark edilmektedir.¹⁹⁶

Bu dönemin etkin fikir akımı olarak gözüken Osmanlılık, Tanzimat ricalinden Ali ve Fuat Paşa'ların da dönem dönem sahip çıktıkları bir hareket olarak özellikle II. Mahmud zamanında, bir 'Osmanlı Milleti' vücuda getirmek gayesiyle ciddi olarak savunulmuştur.¹⁹⁷ Osmanlılığın devlet ideolojisi haline gelmesi; 1839 ve 1856 yıllarında gayr-ı müslimlere yeni haklar veren Tanzimat'ın, ilk ve en önemli

¹⁹⁴ Bernard Lewis, **Osmanlı İmparatorluğu ve Sonu** (çev: Mine Yazıcı), TTK Yay., Ankara, 1984, s. 353.

¹⁹⁵ Hilmi Ziya Ülken, **Tanzimat'tan Sonra Fikir Hareketleri**, s. 1, 2.

¹⁹⁶ Füzûzan Hüsrev Tökin, **Osmanlı Türklerinde Fikir Hareketleri**, s. 32, 33.

¹⁹⁷ İsmail Kara, **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler**, s. XXVII.

vazife olarak, imparatorluğu oluşturan ve dağılma tehlikesine maruz kalan kitleleri yeni prensipler etrafında toplamak ve devlet faaliyetini bu esaslara dayandırarak muhtelif unsurlar arasında nizam ve intizamı tesis etmek ve müşterek maksatların oluşturulması için disiplinli bir çalışma başlatmak¹⁹⁸ amacına yönelik hedeflere ulaşma gayretinde olduğu görülmektedir.

Dünyada gelişen siyasal ve toplumsal olaylara bağlı olarak, dönemin hükümet yetkililerini Meşrutiyeti ilan etmeye zorlamak amacıyla kurulan ve bundan sonraki dönemlerde devlet idaresine karşı ortaya çıkan her türlü fikrî muhalefetin öncüsü olan Osmanlılık fikir akımının, devletin bilimsel ve teknolojik gelişmelere bir an önce ayak uydurması gerektiğini ısrarla savunduğu anlaşılmaktadır. Fakat, bu cemiyete göre; söz konusu gelişmelere ulaşmak adına, Osmanlı devlet ve toplumunu ayakta tutan değerlerin tahrip edilmesine izin verilmemelidir. Devletin güçlü kalabilmesi için takip edilmesi zorunlu olan bu gelişmeler, toplumun şimdiye kadar yaşadığı dünya görüşünden farklı yeni anlayışları içinde barındırdığından, devlet yönetimi bu konuda gereken hassasiyeti göstermelidir. Özellikle son zamanlarda yaygınlaşan Batı kaynaklı milliyetçilik akımından devlet bünyesinde yaşayan Müslüman veya gayr-ı müslim vatandaşların etkilenmesini engelleyecek tedbirler almalı ve Osmanlı olarak kalma bilincinin, bütün toplumda geliştirilmesini sağlamak için çaba göstermelidir.¹⁹⁹

Osmanlılık fikir akımının mensupları, Batılı anlamda bir hukuk devleti tezini medeni ve fikrî cesaretle işlemişlerdir. Fakat onlar da, Batı'nın her türlü tesirine açık olmakla beraber, ıslahat metotları bakımından Batı'nın bir bütün olarak alınmasını tehlikeli görmüşlerdir. Tanzimatçılardan daha fazla Batıcı olmakla beraber, Tanzimat kadar muhafazakâr ve Şarklı kalmışlardır.²⁰⁰

Bununla birlikte, Osmanlılık fikir akımının önde gelenlerinin tam bir fikir ve eylem birliği içinde oldukları söylenememektedir. Fikirleri ve prensipleri de kesin hatlarla çizilmiş değildir. Temel endişeleri Osmanlı Devleti'nin kurtuluşu olup,

¹⁹⁸ Yavuz Abadan, **Tanzimat Fermanının Tahlili**, Tanzimat'ın Yüzdüncü Yıldönümü Münasebetiyle Neşredilen Kitaptan Alınmış Ayrı Basım, Maarif Vekaleti, İstanbul, 1940, s. 2.

¹⁹⁹ Yusuf Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, TTK Yay., Ankara, 1991, s. 19, 20.

²⁰⁰ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'nin Siyasal Hayatında Batılılaşma Hareketleri ve Kaynakları**, s.160,161.

önemli bir kısmının Meşrutiyet için bir araya geldiklerini söylemek mümkündür.²⁰¹ Millet tarafından belirlenen bir meclisin devleti yönetmesi ve devlet idaresinde milletin kontrol gücüne sahip olması, fikirlerinin temelini oluşturmaktadır. Politik alanda kuvvetli bir yaptırım gücü bulunan hükümet mensuplarının, toplum üzerinde kurdukları baskı rejiminin son bulmasıyla ilgili düşüncelerini her fırsatta dile getirmişlerdir. Bu muhalif harekete göre; son dönemlerde şiddeti iyice artan baskı ortamı, devlet yönetiminde sembolik bir makamda bulunan padişaktan değil, hükümet yetkilileri ve yönetimin alt kademesinde yer alan bürokratlardan kaynaklanmaktadır. Bu nedenle siyasi yapıda oluşturulan bu ortamın sonlandırılması ve mevcut düzenin daha hür bir ortama doğru yönlendirilmesi gerekmektedir.²⁰²

Muhalefet hareketini ilk başlattıkları dönemde, tek yayın organları olan 'Muhbir' gazetesinde ele alınan konulardan biri de, Müslim ve gayr-i Müslim tebaanın eşitliği meselesi olmuştur. Bu yönde devlet yöneticilerine baskı kurmaya çalışmışlardır. Fakat, sonraki dönemlerde bu tutumlarından vazgeçerek, hâlâ yürürlükte olmasına rağmen, özünden uzaklaştırılmış olduğuna inandıkları toplumsal ve siyasi sistemle ilgili dini ilkelerin; İslam'ın ilk dönemleri olan dört halife devrinde uygulandığı şekilde uygulanması gerektiği tezinin savunucusu olmuşlardır. Bu konudaki fikirlerinde daha da katılarak, hükümetin; Batı ülkelerinin hiç birinde elçi buldurulmaması gerektiğini ve bu ülkelerle kurulacak ilişkilerde, harp halinin sürekli mevcut olacağına bilinciyle hareket edilmesinin şart olduğunu, ifade ettikleri anlaşılmaktadır.²⁰³

Tanzimat döneminde idarecilerden kaynaklanan sorunlardan birisi de, bazı memurların ellerinde bulunan yetkileri kullanarak, kendilerinin de içinde buldukları elit bir kadro oluşturmaya çalışmalarıdır.²⁰⁴ Osmanlılara göre, kendilerini Batılılaşma yanlısı olarak gösteren bu memurlar ve devlet adamları, halk üzerinde bir çeşit baskı rejimi kurmuşlardır. Sergiledikleri siyasi davranışlar,

²⁰¹ Yusuf Ziya İnan, **Jön Türklerden İttihat ve Terakki Cemiyetine**, s. 35.

²⁰² Şerif Mardin, **Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler 1**, der. Mümtaz'er Türköne/Tuncay Önder, İletişim Yay., İstanbul, 1997, s. 237, 238.

²⁰³ Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, s. 245.

²⁰⁴ Şerif Mardin, **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, s. 151.

bunların kendilerini Batılılaşma yandaşı olarak tanımlamalarının arkasındaki beklentiyi ortaya koymaktadır.²⁰⁵

Fikir sistemlerinde önemli bir yer verdikleri ve toplumun hakkı olarak gördükleri hürriyet anlayışını oldukça romantik bir şekilde tanımlayan²⁰⁶ Osmanlılık fikir akımı mensuplarının, bu hakkın hiçbir makam tarafından ihlal edilemeyeceğini ve yeniden topluma kazandırılmasının önemli bir sorun olduğunu ifade ettikleri görülmektedir.

Yine bu akımın mensupları, son dönemlerde Osmanlı Devleti'nde bir türlü aşılamayan ekonomik sıkıntıların, bir takım tedbirlerle giderilebileceği yönünde de çeşitli yazılar kaleme almışlardır. Türklerin ticaret sahasında teşvik edilerek, ekonomi alanında ulusal zenginliğin sağlanması ve Osmanlı tüccarlarının büyütülmesiyle ilgili ticari tedbirler alınması gerektiğini ifade etmişlerdir.²⁰⁷

Osmanlılık fikir akımının mensupları, devlet yönetiminde bürokrat kadroların hakimiyetini iyice artıran Tanzimat fermanlarıyla birlikte yürürlüğe giren yasaları kuru birer vaat olarak görmektedir. Onları böyle bir inanca götüren sebeplerden birisi, bu fermanla toplumun bir kısmına bazı siyasal haklar tanınmadan önce yazılı bir anayasa ve halkın tamamını temsil eden bir parlamento oluşturulmamasına dayanmaktadır. Bunun yanı sıra, onlar Tanzimat fermanlarında eksik gördükleri şeylerden birisinin de İslam ilkelerinin ihmal edilmesiyle ilgili olduğunu ileri sürmüşlerdir. Onlara göre; şayet, devlet yönetiminde halkın temsiline dayanan gerçek demokrasi anlayışının uygulanması istenseydi, bu ilkelerin öngördüğü bir yapılanmaya gidilirdi. Çünkü İslam dini, siyasal ve toplumsal haklar konusunda demokrasi yönetimini destekleyici ilkelere sahiptir.²⁰⁸ Öyle anlaşılıyor ki, Osmanlılık Hareketi'nin mensupları, Tanzimat fermanlarını hazırlayan devlet yöneticilerine, kendilerince önemli gördükleri hususlarda bazı öneriler sunmuşlardır. Bu önerilerin bir kısmı Tanzimat döneminde dikkate alınmış fakat fazla rağbet görmemiştir. Buna rağmen önemli bir kısmının, 1876 Anayasasına damgasını vurduğu da dikkatlerden kaçmamaktadır.

²⁰⁵ Şerif Mardin, a.g.e., s. 152, 153.

²⁰⁶ Şerif Mardin, a.g.e., s.150, 151.

²⁰⁷ Şerif Mardin, a.g.e., s. 94, 95.

²⁰⁸ Şerif Mardin, a.g.e., s. 185, 186.

Osmanlılık ideolojisinin en önemli ve en istikrarlı temsilcisi sayılan²⁰⁹ Namık Kemal'in Türkiye'de İbret ve Londra'da yayınlanan Hürriyet²¹⁰ gazetelerindeki yazılarında, hürriyet, hukuk, iktisat ve ahlak konuları²¹¹ üzerinde durduğu görülmektedir. Osmanlılık fikrini; Osmanlı hanedanına sadık, Osmanlı kimliği²¹² ve Osmanlı Devleti olarak, tebaa arasında her türlü ırk, din ve dil bağlarından uzak, ortak bir devlet bağlamında savunmuş,²¹³ vatan toprağına bağlı bir vatanseverlik ve bütün vatandaşların hürriyetini esas alan bir yapı olarak ortaya koymaya çalışmıştır.²¹⁴ Devlet yönetiminin iktisat politikasını eleştirmiş, toplumun; ziraat, ticaret ve sanayi alanlarında açılacak yeni yatırımlarda, istihdam edilmesinin gerekliliğini savunmuştur.²¹⁵

Osmanlılık Hareketi'nin diğer bir önemli ismi Ali Suavi de, İstanbul ve Londra'da Muhbir Gazetesini yayınlamış, bir süre Paris'te Ulum ve Bab-ı Ali gazeteleri ile kısa bir süre de Republica adında Fransızca bir gazete çıkarmıştır. Ali Suavi Muhbir gazetesini yayınlarken, diğer önemli Yeni Osmanlılar Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın Hürriyet gazetesini çıkarmaya başlamasıyla da ilk ayrılık işaretleri belirmeye başlamıştır.

Ali Suavi'nin, diğer Osmanlılardan farklı olarak sadece siyasal rejim problemleri ile ilgilenmediği meşrutiyeti savunmakla beraber, toplumsal düzende de bir takım reformların yapılması gerektiğiyle ilgili fikirler ileri sürdüğü görülmektedir.

Medrese kökenli olan Ali Suavi, fikirlerine dini unsurları kaynak göstermekte ve yapılmasının gerekli olduğuna inandığı yeniliklerin köklerini İslam'da aramaktadır. Dil konusunda Türkçeci olup, yabancı kelimelerin Türkçe'ye dahil olmasına taraftar olmakla beraber, yabancı gramer kurallarının Türkçe'ye dahil olmasına karşıdır. Laikliği, Türkçe ibadeti, cumhuriyet idaresini savunmuş, hilafete karşı çıkmıştır. Türklük ve Türkçülüğe ait birkaç risale ve makale yazmış olmakla

²⁰⁹ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Doğu Batı Yay., Ankara, 1973, s. 255.

²¹⁰ İhsan Sungu, **Tanzimat ve Yeni Osmanlılar**, Tanzimat'ın Yüzdüncü Yıldönümü Münasebetiyle Neşredilen Kitaptan Alınmış Ayrı Basım, Maarif Vekaleti, İstanbul, 1940, s. 2, 3.

²¹¹ Hilmi Ziya Ülken, **Tanzimat'tan Sonra Fikir Hareketleri**, s. 7, 8.

²¹² Bernard Lewis, **Osmanlı İmparatorluğu ve Sonu**, s. 354.

²¹³ Mohammad Sadıq, **Türkçülük Cereyanı-Türk Milliyetçiliğinin Eşiğinde (1908-1918)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1972, s.17.

²¹⁴ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s. 332.

²¹⁵ Şerif Mardin, **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, s. 147.

beraber, Osmanlılık fikrine karşı olarak, Türkçülük fikrinin dışlanmadığı İslam Birliği fikrinin savunucusu olmuştur.²¹⁶

Osmanlılık Hareketi'nin edebiyat ve dil alanındaki temsilcileri arasında sayılabilecek olan İbrahim Şinasi (1826-1871) 1861 de Tercüman-ı Ahval gazetesini yayınlamaya başlamıştır. Bu dönemde yayınladığı divan, eski şiir tarzından Batı şiirine ilk yöneliştir. 1863'de Tasvir-i Efkar'ı yayınlarak fikrî faaliyetlerini devam ettirmişse de, uygulanan baskılar nedeniyle Paris'e gitmeye mecbur kalmıştır.

Öyle anlaşılıyor ki, aydınlanma fikrinin temsilcilerinden sayılan Şinasi'ye göre, Avrupa'nın mucizesi akıl ve kanunlardır. İslam öz itibarıyla akla büyük önem vermektedir. Fakat, ilk dönemden sonra yanlış inançlar yavaş yavaş İslam'ın özü olan aklî ilkeleri etkisizleştirmiştir. Fikirlerinde hürriyet veya rejim değişikliğine fazla önem vermeyen Şinasi, tarafsız bir hükümdarın yönetiminin de uygun olacağını belirtmiş, ancak zulüm ve köleliğe şiddetle karşı çıkmıştır. Akıl ve adaletin, yenilenmeye çalışılan toplumsal düzende ön planda tutulması gerektiğini savunmuştur.

Bununla birlikte Şinasi, Osmanlı toplumunda bireysel ihtiyaçların sürekli artması nedeniyle toplum üyelerinin daha çok çalışması gerektiğini belirtmiş, devlet hakkında ise, devlet ve hükümet fikirlerinin sorumluluk duygusuna bağlı olduğunu, hükümetin, halkı memleket yönetimine ortak ettiği oranda sorumluluğunu hafifleteceğini ileri sürmüştür.²¹⁷

Meşrutiyeti ilan eden ve bir dönem Osmanlılık Hareketi'nin üyelerinden bazılarıyla ilişki kuran II. Abdülhamid'in, meclisi kapatıp Anayasayı uygulamaktan vazgeçtiği dönemde Osmanlılık Hareketi'nin mensuplarından bazılarını İstanbul'dan sürdüğü görülmektedir. 1865'de Osmanlı devlet yönetimine karşı başlatılan muhalefet hareketinin ilk temsilcisi olarak kurulan bu gizli cemiyetin, 1876'da ilan edilen I. Meşrutiyet yıllarından kısa bir süre sonra, meclisin kapatılması ve anayasanın rafa alınmasıyla başlayan İstibdat döneminde tarih sahnesinden çekildiği anlaşılmaktadır.²¹⁸

²¹⁶ Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s. 74- 81.

²¹⁷ Hilmi Ziya Ülken, a.g.e., s. 62- 64.

²¹⁸ Yusuf Ziya İnan, **Jön Türklerden İttihat ve Terakki Cemiyetine**, s. 36- 38.

Anlaşılan odur ki, bu cemiyeti kuranlar arasında bir zaman sonra meydana gelen ayrılıklar, savundukları fikirlerin, özünde neye hitap ettiği ve dönemin yönetimine karşı başlatılan muhalefetin ne oranda topluma dayanıp dayanmadığı hususlarında net ifadeler kullanmayı imkansız kılmaktadır.²¹⁹ Çünkü devlet yönetiminde düşülen hatalara karşı başlatıldığı ileri sürülen bu muhalefet hareketlerini destekleyenlerin, kendi halkları mı yoksa Batılı güçler mi olduğu noktasında bir takım şüpheler oluşmuştur. Bu şüpheli yaklaşımların sebebi, Osmanlılık hareketini savunan düşünürlerden bir kısmının, zamanla baskıcı olarak tanımladıkları hükümet üyeleriyle kendi faydaları doğrultusunda uzlaşmış olmalarıdır.²²⁰ Bu uzlaşmaların yanı sıra, cemiyet üyelerinin bazılarının da, özellikle yurtdışında bulunmak zorunda kaldıkları dönemde batılı siyasetçi veya bürokratların kontrolünde hareket ettikleri görülmektedir. Bu nedenle bu hareketin saf ve temiz bir şekilde Osmanlı toplumunun çıkar ve hürriyeti için mücadele başlatan bir muhalefet hareketi olduğu kesin olarak ifade edilememektedir.²²¹

Osmanlılık Hareketi'nin aldığı bürokratik desteğe rağmen, kurulduğu andan itibaren halkın gayr-ı müslim veya Müslüman kesiminden beklediği desteği alamadığı²²² görülür. Öyle ki, bu cemiyetin en temel fikri, devletin sahip olduğu sınırların korunması adına, tüm Osmanlı toplumunu oluşturan milletlerin, kendilerini bu toplumdan ayrı görmek gibi devletin aleyhine olacak bir anlayış geliştirmelerini engelleyebilmektir. Devletin karşılaştığı sıkıntıları, bütün toplumun desteğiyle giderilmesi ve ayrımcılıklara fırsat vermeden toplumun tamamını içine alacak bir Osmanlılık fikrinin geliştirilmesi en önemli hedeftir. Osmanlılık hareketinin fikir sisteminde devleti kuran irade olan Türk milletine gereken önemin verilmemesiyle birlikte, bölgeden kendi adına bir takım çıkarlar sağlamanın peşinde olan Rusya'nın toplumun gayr-ı müslim kesimi üzerindeki etkinliğini kullanarak, bu fikrin gelişmesini engelleme girişimleri cemiyetin başarısız olmasının önemli sebepleri arasında sayılabilir.

²¹⁹ Taner Timur, **Osmanlı Çalışmaları İkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine**, s. 243.

²²⁰ Taner Timur, a.g.e., s. 265. bkz. EbuZZiya Tefvik, **Yeni Osmanlılar** (çev. Şemsettin Kutlu), Pegasus Yay., İstanbul, 2006.

²²¹ Taner Timur, a.g.e., s. 243. bkz. EbuZZiya Tefvik, a.g.e.

²²² Mümtaz'er Türköne, **İslamcılığın Doğuşu**, s. 194.

Fransa ve Prusya arasında çıkan savaş sonucunda, Fransa'nın yenilmesiyle iyice pekişen ırka dayalı milliyetçilik akımının dünya toplumları üzerinde bıraktığı etki de, bu cemiyetin savunduğı Osmanlıcılık temel fikrini önemsizleştiren hadiselerdendir.²²³ öyle ki, bu gelişmelerden dolayı toplumdaki köklü anlayışın değiştirilerek yeni bir anlayışın tesis edilmesi gayretleri, arzu edilen bir hayal olmaktan ileriye taşınmamıştır.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde iyice ihmal edilmesine rağmen, Türk Milleti hariç toplumu oluşturan diğer milletlerin kendi devletlerini kurma arzusu, mevcut Osmanlı toplumunun birlik ve beraberlik içinde kalması gerektiği anlayışını temelinden rtmştr.²²⁴ Bu yüzden, Yeni Osmanlılar cemiyetinin temel fikri olan Osmanlı olarak kalabilme düşüncesinin altında, toplumun birliğinin sağlanması için ileri sürülen fikirler, bir ideal olmaktan öteye gidememiş ve zamanla da siyasal gündemdeki ağırlığını kaybetmiştir.²²⁵

Osmanlıcılık Hareketi'nin kurulduğu dönemlerde, dış güçlerin Osmanlı toplumuna müdahalesi artmış ve toplumu oluşturan farklı milletlerin düşünceleri ya değişmiş, ya da değiştirilme planlarının yapıldığı bir süreç başlatılmıştır. Bu yüzden Osmanlıcılık Hareketi'nin ileri sürdüğü fikirlerin, devletin düştüğü sıkıntılara çare olabileceği inancı da krelmeye başlamıştır. Son dönemlerde gelişen olaylardan dolayı, dönemin bazı aydınlarının ve Osmanlıcılık Hareketi mensuplarının toplumun tamamını birlik içinde tutma gayretinden vazgeçerek ve o yıllara kadar Osmanlı toplumunun bir parçası olarak görülen gayr-ı müslim milletleri hariç tutarak, sadece Müslüman milletleri içine alan mmet birliği anlayışının tesis edilmesi gerektiğini ileri sürdükleri görülmektedir.²²⁶

Bu hassas dönemde ortaya atılan söz konusu fikirlerin etkisiyle, devlet idaresi tarafından kabul görmüş Osmanlıcılık fikrinden vazgeçilmiş ve "İttihad-ı İslam" fikrinin geliştirilmesiyle ilgili bir kısım tedbirler alınmaya başlanmıştır. Osmanlı devlet idaresini ve aydınlarını bu Şekilde düşünmeye sevk eden gelişmelerden birisi de, son yıllarda Müslüman milletlerin yaşadıkları olaylardır. Geçmiş yıllarda, birçok farklılığa rağmen Osmanlı idaresi altında yaşamış farklı dinlere mensup milletlerin,

²²³ Yusuf Akçura, ** Tarz-ı Siyaset**, s. 19, 20.

²²⁴ Yusuf Akçura, a.g.e., s. 28- 31.

²²⁵ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s. 349.

²²⁶ İsmail Kara, **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler**, s. XXVIII.

son dönemlerde yaşadıkları anlaşmazlıklar da ilişkilerin gerilmesine zemin hazırlamış ve birlik içinde yaşama inancını iyice zayıflatmıştır. Gerilen toplumsal düzenin bir parçası olan Hıristiyan milletleri, hamilik adına destekleyen Batılı tavrı, toplumu birlik halinde tutacak az sayıdaki bağları da ortadan kaldırmıştır. Bu olayların yanı sıra, bir kısım Müslüman milletlerin Batılı ülkeler tarafından sömürge haline sokulması, İslam medeniyetinin en büyük temsilcisi kabul edilen Osmanlı Devleti'nin yönetici ve aydınını İslamcılık veya İttihad-ı İslam fikrini geliştirmeye zorlayan en önemli nedenlerden biri olmuştur.²²⁷

Bununla birlikte Osmanlı Devletinde Hıristiyan-Müslüman münasebetlerinin bozulması, Avrupalıların Hıristiyan toplumlar lehindeki müdahaleleri, Müslüman toplumların yaşadığı toprakların Batılı devletler tarafından istila edilmesi, İslam dünyasının ittihadı lehinde fikir cereyanlarının ortaya çıkması²²⁸ vb. gelişmeler, son dönem aydınlarının bir kısmının, Osmanlılık fikir akımından hemen sonra İslamcılık akımının geliştirilmesine öncülük etmesinin en önemli sebepleri arasında sayılmaktadır.

2.2. İslamcılık

Dini hükümlerin devlet ve toplumların birlik olmasını telkin eden ilkelerine büyük önem veren İslamcılık ideolojisinin, ilk dönemlerde Mısır, Hindistan ve Osmanlı Devleti sınırları içinde geliştiği görülür. Temelini Mısır'da Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abduh'un düşüncelerinin oluşturduğu İslamcılık fikrinin, Hindistan'da da Seyyid Ahmed Han ve Seyyid Emir Ali öncülüğünde geliştirildiği görülmektedir.²²⁹

İlk olarak 1867–1873 yılları arasında sınırlı kesimlerde benimsenen İslamcılık fikir akımının Osmanlı siyasetindeki ilk açılımları incelendiğinde, planlı bir sistem dahilinde gelişmediği anlaşılmaktadır. Çünkü ilk dönemlerde bu hareketin en büyük hedefi, hızlı bir şekilde gelişen Batılı ülkelerin sömürgeleştirme politikalarını engellemek için, dünya Müslümanlarının birlik haline gelmelerini sağlamaktır. Batılı ülkelerin, özellikle Asya ve Afrika kıtalarında başlatmış olduğu yayılcı politikalarının önünde durabilecek tek güç, İslam devletlerinin birlik

²²⁷ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi VII**, TTK Yay., Ankara, 1983, s. 540- 543.

²²⁸ İsmail Kara, **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler**, s. XXVIII.

²²⁹ İsmail Kara, a.g.e., s. XV.

içinde hareket etmeye yönlendirilmesi olacaktır. Bu yüzden de ilk İslamcılık hareketleri, İslam toplumlarının birliğini sağlamak amacına yönelik olmaktan daha ileri düzeyde bir konuma taşınmamıştır.²³⁰

Osmanlı Devleti'nde, İslamcılık fikrinin ilkelerine Osmanlıcılık Hareketi'nin kurucusu olan Namık Kemal gibi fikir adamlarında rastlamakla beraber, ilk dönem İslamcılık düşüncesinin İslam dünyasının modernleştirilmesi arzusuyla ilişkili olarak kültürel İslamcılık şeklinde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde II. Abdülhamit döneminde geliştirilmeye çalışılan İslamcılık düşüncesinin ise -kültürel İslamcılık anlayışından farklı olarak- devletin resmi ideolojisi olduğu görülmektedir.²³¹

Anlaşılan şudur ki, Osmanlı Devleti'nde İslamcılık fikir akımı, ilki Sultan II. Abdülhamid'in hüküm sürdüğü 1878-1908 tarihleri arasında yaşanan ve istibdat dönemi diye tanımlanan yıllarda devletin resmi politikası olarak, ikincisi de baskı yönetiminin sonu olarak kabul edilen II. Meşrutiyeti takip eden yıllarda kitlelere hitap etmeye yönelik fikrî bir açılım halinde siyasal gündemde varlık göstermiştir.

Osmanlı Devleti'nde, padişahın halifelik sıfatının ön plana çıkartılması, dini eğitime önem verilmesi, tekke ve zaviyelerle yakın ilişki kurulması, temel dini kitapların İslam ülkelerine ücretsiz dağıtılması ilk meydana geliş şekli bakımından İslamcı politikaların başlangıcı niteliğindedir. Bu dönemde İslam dünyasının etkili alim ve şeyhleri İstanbul'a davet edildiği gibi, tarikat mensupları Afrika içlerine kadar gönderilmiştir. Hac mevsiminde hac işlerine ve hacılara özen gösterilmiş ve İstanbul'da Arap aşiretleri için ücretsiz okullar kurulmuştur.²³²

Bu siyasete yönelik başlatılan çalışmalardan daha iyi verim alabilmek ve İslam dünyasının Osmanlı Devletine duyduğu saygıyı artırmak amacıyla, Hicaz demiryolu projesi hayata geçirilmiş, ülke sınırları içindeki Arap vilayetlerine düzenli devlet hizmeti götürülmüş ve bu şehirlerin modernleştirilmesi yönünde mimari çalışmalar başlatılmıştır.²³³ Devlet yönetimi bu yönde yaptığı çalışmalardan

²³⁰ Ercüment Kuran, **Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler** (yay. haz. Mümtaz'er Türköne), T.D.V. Yay., Ankara, 1994, s. 85.

²³¹ Bernard Lewis, a.g.e., s. 339.

²³² İsmail Kara, a.g.e., s. XXVII- XXX.

²³³ Yusuf Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, s. 222, 223.

beklediği ilgiye ulaşmış, özellikle 1908’de yapımı tamamlanan Hicaz demiryoluyla Halifelik Makamının İslam dünyasındaki itibarı iyice kuvvetlendirilmiştir.²³⁴

Osmanlı Devleti’nde İslamcılık akımı; belirli bir dönem devlet ideolojisi olarak etkin olmakla beraber, fikir sahasında kendine özgü bir anlayışla düzenli ilkelere sahip olmasını 1908’den itibaren yayın hayatına giren²³⁵ Sırat-ı Müstakim-Sebilürreşad, Beyanü’l Hak ve Volkan dergilerinin yazar kadrosunda yer alan aydınlarla ve devlet adamlarına borçludur.²³⁶ İslamcılık fikir akımının ifade edildiği ortamların en önemlisiyse, başında Mehmet Akif Ersoy’un bulunduğu Sırat-ı Müstakim dergisi olmuştur.

Genel yapı itibarıyla dergi kadrosu, yayınlanmaya imkan bulduğu Meşrutiyet dönemini destekleyen, fakat 31 Mart ayaklanmasına karşı olduğunu beyan eden yazarlardan oluşmaktadır. Bu yazarlar din-devlet ilişkileri çerçevesinde İslam’ın şura ilkesi üzerinde dururlar. Bu nedenle idari işlerde milletin temsilcilerine danışılmasını savunurlar. İslamcılık akımı mensuplarının bu fikirleri, meşrutiyet idaresini desteklemelerinin²³⁷ nedenlerinden bir kısmını açığa çıkarmaktadır. Genel özellik olarak Arap reformculuğundan etkilenmiş olan dergide, Muhammed Abduh’un Türkçe pek çok makalesi yayınlanmıştır. Daha sonraki dönemde Türkçülük hareketine yön veren Ahmet Ağaoğlu, Gaspıralı ve Yusuf Akçura gibi pek çok yazarın kadrosunda yer aldığı derginin, kültürel Türk milliyetçiliğini desteklemekle birlikte, Rusya’daki Müslüman Türklerle ilgili haberlere de yer verdiği görülmektedir.²³⁸

İslamcılık akımının en önemli temsilcileri arasında sayılan Said Halim Paşa, Mehmet Akif, M. Şemseddin, Musa Kazım ve Hacı Fehim gibi devlet adamı ve düşünürler imparatorluğun zayıflamasının en önemli nedenleri arasında, İslamî esaslardan ayrılmayı saymaktadırlar. Bu açıdan bakıldığında İslamcılık akımının fikrî temelini söz konusu endişenin oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bu düşünürlere göre, Batılı devlet ve toplumlar tarafından geliştirilen siyasal ve toplumsal alanlarla ilgili

²³⁴ Ercüment Kuran, a.g.e., s. 89.

²³⁵ İsmail Kara, **Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler**, s. XXIX.

²³⁶ İsmail Kara, a.g.e., s. XV.

²³⁷ İsmail Kara, a.g.e., s. LIV- LVV.

²³⁸ François Georjeon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri -Yusuf AKÇURA-(1876-1935)** (çev. Alev Er), Yurt Yay., Ankara, 1986. s. 58.

fikir ve müesseselerin Osmanlı devlet ve toplumunun ruhuyla uyum sağlaması mümkün görünmemektedir. Batıdan alınması düşünülen bu tür yeniliklerin gereksiz olduğunu savunan İslamcı düşünürlere göre, Osmanlı devlet ve toplumunun kültürel, dini ve toplumsal esaslar açısından Batıyla uyum sağlaması mümkün değildir. Batı'dan sadece ilim ve tekniğin alınmasının yeterli olacağını savunmakla beraber, Osmanlı'nın yeniden kalkınmasının tek yolunun, İslam ilkelerinin ilk dönemlerdeki gibi yorumlanmasıyla ilişkili olduğunu düşünürler.²³⁹

İslam ülkelerinin birlik halinde hareket etmesi gerektiğini savunanların son dayanağı olarak kabul edilen bu akımın esas aldığı konuların tamamı, dinin fert için koyduğu kurallardan daha çok, toplumun bütün fertlerinin uymakla yükümlü olduğu siyasal ve toplumsal düzenle ilgili kurallara önem vermiş ve dini inancı dünyevileştiren ideolojik bir anlayışı benimsemiştir.²⁴⁰ Öyle ki, İslam ilkelerinin siyasal ve toplumsal hayatın her yönünde yeniden belirleyici konumuna getirilmesinin şart olduğu tezi, İslamcılık akımının fikrî temeli olmuştur. Bu akıma göre, toplumsal, siyasal, ekonomik vb. bir çok alanda yapılacak düzenlemelerle, İslam toplumları kendi değerlerine sahip çıkabilecek ve özünü kaybetmeden varlığını koruyabilecektir.²⁴¹

İslamcı mütefekkirler, İslam dininin gelişmeye engel olduğu düşüncesine şiddetle karşı çıkmaktadır. Bu fikir adamlarına göre, Osmanlı toplumu, gelişmek ve yeniden etkili bir düzen kurabilmek için, geçmişinde kazanmış olduğu birçok zararlı alışkanlık ve batıl inançlardan acilen kurtulmalı ve uzaklaşarak yabancılaştığı İslam dininin özüne dönerek, gerçek anlamda İslamlaşmayı hedef haline getirmelidir.²⁴²

İslamcı düşünürler temelde modernist ve muhafazakar olarak ikiye ayrılırlar da, kendi içlerinde de birçok fikir ayrılığı görülmektedir. Bu ayrılıklar nedeniyle değişik şekillerde tasnif edilmişlerdir. Fakat, bu ayrılıklar, siyasal İslamcı olmak açısından tali konular arasında kalmıştır.²⁴³ Kendi aralarındaki nüans farklılığına rağmen, medeni unsurların kabulü bağlamında, kısmi de olsa Batılılaşmak gerektiği

²³⁹ Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi, Toplumsal-Ekonomik-Kültürel Temeller**, s. 24.

²⁴⁰ Mümtaz'er Türköne, a.g.e., s. 21, 22.

²⁴¹ İsmail Kara, **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler**, s. XV.

²⁴² Şerif Mardin, **Türkiye'de Din ve Siyaset Makaleler 3**, der. Mümtaz'er Türköne/Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 26, 27.

²⁴³ İsmail Kara, a.g.e., s. XXXVII-XXXVIII.

fikrini kabul etmişler, metot olarak seçmeci-telifçi bir yolu benimsemişlerdir. Batının medeni, ilmi, sınai, fenni üstünlükleriyle İslam'ın kültürel ve ahlakî özelliklerini birleştirmeyi gaye edinmişlerdir.²⁴⁴ Osmanlı Devleti'nde faaliyetlerini bir dönem sürdüren bu fikir akımının bünyesinde, 1912 yılında özellikle İttihat ve Terakki hükümeti düşene kadar milliyetçi ve Türkçü fikir adamları da bulunmuştur. Bu açıdan değerlendirildiğinde İslamcılık akımının ana hedefinin, bütün Müslümanların düşünce, siyaset ve devlet anlamında bir birlik vücuda getirmesinin nasıl mümkün olacağına yönelik olduğu görülmektedir.

İslamcılık akımının mensupları, tıpkı Osmanlıcılık fikir akımının bazı mensupları gibi, siyasal ve toplumsal düzende yaşanan krizlerin en önemli sebebinin Tanzimat hareketleri olduğunu belirtirler. Osmanlı yönetimi tarafından gerçekleştirilen bu sözde yenilik ilkelerinin, dini değerleri üstü kapalı olarak inkar eden bir düzen meydana getirdiğini²⁴⁵ ve yönetim açısından padişahattan alınan bir kısım yetkilerin bürokratlara devredildiğini, İlimiye sınıfının pasifleştirilmesinden dolayı da, Batılılaşma çalışmaları altında kendilerine rant sağlamaya çalışan bazı bürokratların bu tavırlarını engelleyebilecek bir mekanizma kalmadığını ileri sürmektedirler.²⁴⁶

Devlet yönetimiyle ilgili olarak ortaya koydukları fikirlerde İslamcıların, Meşrutî idareyi İslamiyet'in olumlu baktığı bir hükümet şekli olarak değerlendirdikleri, fakat, bu idare şeklinin etkileri ve neticeleri açısından İslamî esaslara uygun olup olmadığı konusunda aralarında ihtilafa düştükleri görülmektedir. Öyle ki, Meşrutiyet taraftarı olanlar bu idare şeklinin Osmanlı Devletine şeriata uygun bir meşveret sistemi getirdiğini ve meşveretin şer'i hikmet ile aklın sentezi olduğunu savunmaktadırlar. Meşrutiyeti onaylamayanlarsa, bu idare şeklinde cemaat kaidesinin gerçekleştirilemediğini, maddi ve manevi olarak taklit edildiğini, gerçek ve İslamî inkişaf kanunun bulunamadığını, bu sebeple de müesseselerini tamamlayamadığını iddia etmektedirler.

Anlaşılan odur ki, İslamcı düşünürler, her ne kadar Kanunu Esasi'den önce de Osmanlı Devletinin ana kanunun zaten var olup bunun Kur'an-ı Kerim olduğu ve

²⁴⁴ İsmail Kara, a.g.e., s.XII, XIII.

²⁴⁵ Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi Makaleler 4**, der. Mümtaz'er Türköne/Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 92, 93.

²⁴⁶ Şerif Mardin, **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, s. 240.

Kanunu Esasi'nin Osmanlı Devletinin en yüksek kanunu olmadığı hususlarında müttefik iseler de, 1876 Kanunu Esasi'siyle ilgili olarak leh ve aleyhteki fikirlerini beyan etmişlerdir. Lehte görüş beyan edenler, Kanunu Esasi'nin şeraite aykırı olmadığını sadece Osmanlı Devlet Hukuku'nda bir derecelenme seviyesi olduğunu ileri sürmektedir. Aleyhte olanlarsa, Kanunu Esasi'nin bizzat mutlak idare erkanı tarafından alınan bir tedbir olduğunu, dış tesir ve müdahalelerin önüne geçmek için yürürlüğe konulduğunu ve yönetim açısından yetkinin padişah'tan alınıp meclise verilmekten ibaret olduğunu iddia etmektedir.

Bu görüşlerden ikincisini ileri sürenlere göre 1909 da yapılan değişiklikler, dağınık fikirli bir ekip tarafından yapılmış ve memleketin ihtiyaçlarının asla dikkate alınmadığı değersiz bir eser olmuştur. Parlamento sistemine, sadece taklide ve şuursuz bir müessese ithali arzusuna dayanılarak, siyasal ve toplumsal hayatımızla bağdaşmadığı halde kurulduğu gerekçesiyle ve siyasal fırkalara da, genel itibarıyla, toplumsal bölünmeyi teşvik eden bir nifak unsuru olması nedeniyle karşı çıkmaktadırlar. Bununla birlikte Muhalefetin 1911 yılında kurulan Hürriyet ve İtilaf fırkası altında birleşmesinden sonra İslamcılar arasından muhalefet cephesini savunanlar çıkmasına rağmen, daha sonraki süreçte fırkacılık aleyhinde bir tutum sergiledikleri görülmektedir.²⁴⁷

İslamcılık akımı 1910 yılında Müslüman Arnavutların milliyetçi Arnavutları desteklemeleri, ardından Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında Müslüman unsurların Osmanlı Devleti'nin karşısında yer almaları ve Arap dünyasında da Arap milliyetçiliğini savunan grup ve cemiyetlerin ortaya çıkmasıyla büyük bir sarsıntı yaşamıştır. Bunun üzerine iktidardaki İttihat ve Terakki yönetimi, İttihad-ı İslam siyasetinden vazgeçerek Türkçülük ve Türk Milliyetçiliği fikrine yönelmek zorunda kalmıştır.

Son zamanlarda ortaya çıkan bu gelişmelerin hemen akabinde, Sırat-ı Müstakim ekibinde bölünme meydana gelmiş, başta Yusuf Akçura ve Ahmet Ağaoğlu olmak üzere bir kısım dergi yazarı Türk yurdu mecmuasını çıkarmaya başlamışlardır. 1913'te de Sırat-ı Müstakim'in yazarlarından Musa Kazım, M. Şemseddin ve Halim Sabit gibi yazarlar İslamcı-Türkçü içeriğe önem veren İslam

²⁴⁷ Tarık Zafer Tunaya, **İslamcılık Cereyanı**, Baha Matbaası, İstanbul, 1962, s. 52- 67.

Mecmuasını çıkartmışlardır.²⁴⁸ Öyle ki, II. Meşrutiyet dönemi İslamcılarının özellikle Batıcılarla (Garpcı) ve daha sonraki süreçte de -farklı şekil ve düzeylerde- Türkçülerle gayet canlı polemikler yaşadıkları²⁴⁹ çalkantılı bir dönem olarak bilinmektedir.

2.3. Batıcılık

Batıcılık-Garpcılık akımı, genel anlamda III. Selim'den beri başlatılan Yenilik-Batılılaşma hareketlerinin devamı niteliğinde değildir. Öyle ki, Meşrutiyet öncesi ve sonrasında siyasal ve toplumsal düzenin geleceğiyle ilgili kaygı duyan bütün fikir akımlarının, ülkenin geliştirilmesi adına Batıcı olduğu söylenebilir.

Bununla birlikte, II. Meşrutiyetin ilan edildiği yıllarda Batıcılık kavramının çatısı altında kendini ifade etmeye çalışan mütefekkirlerin "İçtihad" dergisinde düşüncelerini ifade ettikleri görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin düştüğü darboğazdan Batılılaşmakla kurtulacağını öne süren bu mütefekkirler, Garplılışmanın nasıl mümkün olacağını, bunun yolunun ve metodunun nasıl olması gerektiğini fikirlerinin temeli yapmışlardır. En önemli temsilcileri arasında Dr. Abdullah Cevdet, Celal Nuri ve Kılıçzade Hakkı sayılabilir. Bu düşünürlerin fikirleri belirli bir düzen dahilinde gelişmiş olmamasına rağmen, genel anlamda Batıcılık akımının akılcı bir temele dayandığı²⁵⁰ görülmektedir. Öyle ki, Osmanlı Devleti'nin devamı niteliğinde ki Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi ideolojisinin önemli unsurlarının Garpcılık akımının fikirleri doğrultusunda belirlendiği bilinmektedir.

Batılılaşma üzerinde yapılan tartışmaların başlangıç sebebi olarak görülen²⁵¹ bu akımın ifade edildiği İçtihad dergisi Dr. Abdullah Cevdet'in bazen ortağı olarak, bazen de sahibi olarak 1904 yılında İsviçre'de, 1905 yılında Mısır'da ve 1910 yılından itibaren de İstanbul'da yayınlandığı görülür. İlk olarak İsviçre'de yayın hayatına giren İçtihad dergisinde Osmanlı Devlet yönetiminin ağır ifadelerle eleştirilmesi, derginin İsviçre'de yayınlanmasının yasaklanma sebebi olmuştur. Daha sonra Mısır'da yayınlanan derginin, Osmanlı hanedanının gerekli olmadığına dair

²⁴⁸ İsmail Kara, **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler**, s. XXX.

²⁴⁹ Tarık Zafer Tunaya, **İslamcılık Cereyanı**, s. 68.

²⁵⁰ Tarık Zafer Tunaya, **Hürriyetin İlanı, İkinci Meşrutiyetin Siyasal Hayatına Bakışlar**, Baha Matbaası, İstanbul, 1959, s. 73.

²⁵¹ M. Şükrü Hanioğlu, "Batılılaşma", **İslam Ansiklopedisi**, TDV Yay., İstanbul, 1992, c.5, s.148, 149.

yazısı nedeniyle, İttihat ve Terakki yönetimi ile anlaşmazlığa düştüğü görülmektedir. II. Meşrutiyetin ilanından iki yıl sonra İstanbul'da çıkarılmaya başlanan İctihad dergisi, bu seferde din aleyhtarı yazıları nedeniyle, 1913 yılında -başka bir isimle de yayınlanmamak üzere- kapatılmış, ancak, 1918 yılının sonlarına doğru yeniden yayın hayatına girmiştir.²⁵²

Özellikle İstanbul'da yayınlandığı dönemlerde Batılılaşma düşüncesinin merkezi haline gelen İctihad dergisinin yazar kadrosunun; Materyalizm, Pozitivizm, Darwinizm ve Freudizm gibi Batı'da gelişmiş olan akımların etkisinde kaldıkları anlaşılmaktadır.²⁵³ Bu düşünürlere göre, köle gibi sadakat göstermekle ve batılı toplumlardaki bazı uygulamaları taklit etmekle değil, siyasal ve toplumsal düzende yapılacak radikal değişikliklerle batılı tarzda ilerleme sağlanabilir. Sadece yüzeysel olarak ilan edilen Meşrutiyetle Osmanlı Devleti'nin kurtuluşu sağlanamayacaktır. Osmanlı Devleti'nde asıl yapılması gereken şey, her şeyiyle Batılılaşmayı sağlayacak köklü bir toplumsal inkılaptır. Ancak bu inkılap sayesinde, toplumda görülen hurafeler, softalık, sahte dervişlik vb. gerici unsurlara son verilerek gerçek manada bir Garplılaşma sağlanabilecektir.²⁵⁴

Batıcı aydınların en önemli simalarından biri olan Abdullah Cevdet, İctihad dergisinde yayınladığı yazılarda; İslam Aleminin Avrupa'ya buğz ve düşmanlık ettiğini ve Avrupa'dan gelen iyi şeyleri dahi reddettiğini belirtmektedir. Öyle ki, Avrupa'ya düşman olmanın gereksiz olduğunu ve Osmanlı vatandaşlarının asıl düşmanının, kendi ataleti, cahilliği ve fakirliğiyle birlikte, kendi taassubu ve geleneklerine aşırı bağlılığında aranması gerektiğini savunduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra Batı'nın Osmanlı toplumu için öğretici olduğunu ve Batı'yı sevmenin ilmi terakkiye, maddi ve manevi kuvvete ilgi duymakla aynı anlama geleceğini belirtir.

Osmanlı devlet ve toplumunun, gerek isteyerek gerek zorla Batı'yla ilişkilerini geliştirmek durumunda olduğunu ileri süren Abdullah Cevdet, Batılılaşma çalışmalarında yalnızca Avrupa tekniğinin alınmasını yeterli görmemekte ve kültürel

²⁵² M. Şükrü Hanioglu, "Abdullah Cevdet", **İslam Ansiklopedisi**, TDV Yay., İstanbul, 1988, c.1, s.91, 92.

²⁵³ M. Şükrü Hanioglu, "Batılılaşma", **İslam Ansiklopedisi**, s.149- 151.

²⁵⁴ Tarık Zafer Tunaya, **Amme Hukukumuz Bakımında İkinci Meşrutiyetin Siyasal Tefekküründe "Garpcılık" Cereyanı**, İsmail Akgün Basımevi, İstanbul, 1949, s. 39, 40.

açından da her yönüyle Batı'nın takip edilmesinin gerekli olduğunu savunmaktadır. Bu nedenle sadece siyasal sistemde yapılan değişikliklerin yeterli olmayacağını, toplumun her yönüyle Batılılaşması gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre, Doğu düşüncesi tarafından söylenenler yanlış değildir. Fakat, Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya kaldığı durum açısından değerlendirildiğinde önemli olan şey, doğrunun değil faydalının tercih edilmesidir. Çünkü hayatta en büyük hakikat, hayat kavgasıdır.

Batılılaşma hususunda toplumda fikri bir değişiklik yapılması gerektiğine inanan Abdullah Cevdet, Batı düşüncesini topluma tanıtmak amacıyla özellikle Shakspeare ve Gustave Le Bon'un eserlerinin ilk tercümesini yapanlardandır. Eğitim konusunda Batılılaşmış, “biyolojik materyalizme” dayalı eğitim anlayışını savunduğu gibi, döneminde uygulanan dini ağırlıklı eğitim modelinden eğitimsizliği daha uygun görmekte, dinin devre dışı bırakıldığı bir eğitimle Batı düşüncesinin daha çok yaygınlaşacağını savunmaktadır.

Batıcılık düşüncesini savunduğu ilk zamanlar, geleneksel unsurlardan faydalanılması fikrini benimseyen Abdullah Cevdet zamanla bu yöndeki fikrini değiştirmiş ve geleneksel özelliklerin tekamül edemediğini, bu unsurlardan bir araç olarak dahi faydalanma imkanının kalmadığını iddia etmiştir. Öyle ki, “Mükemmel ve Resimli Adab-ı Muşeret” kitabında Avrupa örf ve adetlerini Osmanlı toplumuna tanıtmaya çalışması, ileri sürdüğü fikirlerdeki ısrarcılığının örneği olarak görülmektedir.

Siyasal sistemde halkın yönetime iştirak etmesinin gerekli olmadığını, fakat, yönetimi denetleyebilecek seviyede olmasının gerekliliğini savunan Abdullah Cevdet'in, özellikle geleneksel değerleri terk etme fikrinin, bizzat kendisinin öncülük ettiği Garpcı düşünürlerin bir kısmı tarafından dahi sert eleştirilere maruz kaldığı anlaşılmaktadır.

Balkan Savaşlarının oluşturduğu etki neticesinde, “Şime-i Muhabbet ve Şime-i Husumet” taraftarları olarak farklı kanatlara ayrılan Batıcılardan Abdullah Cevdet ve taraftarları Osmanlı'nın Avrupa'yla kuracağı ilişkilerin muhabbetle

yürütülmesini savunurken, Celal Nuri Bey ve taraftarları bu ilişkilerin husumetle yürütülmesinden yanadır.²⁵⁵

Batıcılık fikir akımının önemli olan diğer bir ismi Celal Nuri'de, Avrupa'ya karşı modernleşmenin gerekliliğine inanlardandır. Fakat, ona göre, bu modernleşmenin sağlanabilmesi için, faydalı gelenek ve göreneklerden ve İslam'ın toplumsal içeriğinden yararlanılmasında mahsur yoktur.

1912 yılından itibaren Tanin ve Hak gazeteleriyle birlikte İctihad dergisinde makaleler yazan Celal Nuri (1882-1936), 1914 yılı başlarında Abdullah Cevdet ile aralarında oluşan fikir ayrılığı nedeniyle İctihad dergisinden ayrılıp Hürriyet-i Fikriye dergisinde yazmaya başlamıştır. 1916 yılında İkdam gazetesinde başyazarlık yaparken aynı zamanda Edebiyat-ı Umumiye dergisini çıkarmış, 1918 yılından itibaren de "Ati" gazetesini, 1919'da Ati gazetesi kapatılınca da, "İleri" gazetesini çıkartarak, Batıcılıkla ilgili fikirlerini kaleme almaya devam etmiştir.

Siyaset, hukuk, tarih, din, dil ve edebiyat gibi alanlarda eserleri olan ve bir çok ülkeyi gezme imkanı bulan Celal Nuri din konusunda, zamanla dinin esaslarıyla ilgisi olmayan toplumsal geleneklerin dine dahil edildiğini ve bunların çoğalarak dini ilkelerin hakikatini örttüğünü savunmaktadır. Öyle ki, dinsizliğin ve din aleyhtarlığının dine sonradan dahil olan söz konusu eklemelerden kaynaklandığı kanaatini taşımaktadır.

Osmanlı toplumunda kadının ikinci plana itildiğini ve bu durumun İslam'ın kendisinden değil de mensuplarının anlayış ve yorumlarından kaynaklandığını belirterek, kız çocuklarının erken yaşta evlendirilmelerine, çok eşliliğe ve resmi nikah memuru tarafından kıyılmayan nikah törenlerine karşı çıkmaktadır. Sadece mahkeme kararıyla boşanan eşlerin boşanmalarının geçerli olması gerektiğini belirtir.²⁵⁶ Batıcı aydınlar arasında önemli bir sima olan Celal Nuri'nin, genel olarak İslam özel olarak da Osmanlı devlet ve toplumlarının mevcut siyasal ve toplumsal meseleleriyle ilgili olarak gerekli gördüğü her konuda fikirlerini açıkça ortaya koyduğu görülmektedir.

²⁵⁵ M. Şükrü Hanioğlu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966, s. 357- 372.

²⁵⁶ Recep Duymaz, "Celal Nuri İleri", **İslam Ansiklopedisi**, TDV Yay., c. 7, İstanbul, 1993, s. 242-244.

İctihad dergisinin yazar kadrosunda yer alan, Kılıçzade Hakkı'da Batıcılık akımının önemli simalarındandır. 1912 yılında yaşanan Balkan mağlubiyeti üzerine, Garpçılarının programı ve Atatürk inkılaplarının taslağı niteliğindeki “Pek Uyanık bir Uyku” başlıklı yazısının İctihad dergisinde yayınlanmasıyla Garpçılarının saflarına katılmıştır. Kılıçzade Hakkı, Dr. Abdullah Cevdet ile Celal Nuri'nin ayrılmasından sonra Celal Nuri ile birlikte hareket etmiş ve 1914'ten itibaren Hürriyet-i Fikriye gazetesinde yazmaya başlamıştır. O, Abdullah Cevdet aleyhinde yazı yazmadığı gibi, Celal Nuri'yi de dinle ilgili fikirlerinden dolayı eleştirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin gerilemesine neden olan softalık, dervişlik ve batıl itikatlarla mücadele edilmesi gerektiğini, geri kalmışlıktan kurtulmak için mevcut yapıda köklü değişiklikler yapılmasının zorunlu olduğunu ve tesettürün kaldırılarak kadınların özgür olması gerektiğini savunan Kılıçzade'nin, dinin gaye değil vasıta olduğunu, milletlerin hayatına din yerine fen, sanat ve milliyet fikrinin hakim kılınması gerektiğini ifade ettiği görülmektedir. 1926 yılında yazdığı “Peygamberler Dedesi İbrahim” adlı kitabında ise, dünyanın ve insanın evrim kanunları neticesinde oluştuğunu, hangi alanda olursa olsun ilmi esaslara dayanmayan hiçbir görüşün kıymetinin olmadığını belirtmektedir.²⁵⁷

Osmanlı Devleti'ne bağlı gayr-ı müslim unsurların önemli bir kısmının ayrılmış olmasına rağmen, Balkan Savaşlarından sonra Osmanlılık düşüncesini gündeme getiren bazı Batıcıların, bu düşüncüyü canlandırmak istedikleri görülmektedir. Ermeni, Kürt ve Arap unsurlarının tamamının eşit olduğu fikrini savunup, bu unsurların kendi menfaatlerini sadece Osmanlı kaldıkları sürece koruyabileceklerini ileri sürmüşlerdir.

Batıcılar arasında İslam fikrine ve birliğine en çok yer veren Celal Nuri'nin, Osmanlılık formülüne sadık kalmakla beraber, bir cemiyetin birlik ve beraberlik içinde yaşaması açısından dinin, özellikle de İslam'ın önemli bir fonksiyona sahip olduğunu kabul ettiği görülmektedir. Fakat o, İslam'ın bir gericilik ve İttihad-ı İslam'ın da taassup eseri olarak kullanılmasına karşıdır. Öyle ki, İttihad-ı İslam her şeyden önce toplumlar arası bir kardeşlik ve mensubu olan toplumların tamamını temsil eden manevi bir milliyettir.

²⁵⁷ Celal Pekdoğan, “Kılıçzâde Hakkı”, **İslam Ansiklopedisi**, TDV Yay., c. 25, Ankara, 2002, s. 415, 416.

Bununla birlikte insanın din için değil, dinin insan için olduğunu savunan Kılıçzade Hakkı, Batıcılık akımı adına kaleme aldığı yazılarında hurafe ve softalığa karşı savaş açmış, mevcut İslam anlayışında reforma gidilmesinin zaruri olduğunu, eğer reform yapılmazsa İslam dininin ve bu dine mensup olan toplumların yaşadığı sıkıntıların devam edeceğini ileri sürmüştür.

Batıcı düşünürlerin Osmanlı Devleti'nde yükselmeye başlayan milliyetçilik cereyanları karşısında, birbirinden farklı reaksiyonlar geliştirdikleri görülmektedir. Celal Nuri -kurulan yeni milli devletlerin varlığını da göz önüne alarak- çağın milliyet asrı olduğunu, Osmanlı Devleti içinde de Türklere milliyet fikrini telkin etmek gerektiğini, fakat bunun hilafet ve saltanat makamlarını kuvvetlendirmek maksadıyla ve aşırılığa düşmeden yapılması gerektiğini belirtir. Öyle ki, milliyetçilik politikası dini politikaları reddetmemelidir.

Bahsedilen fikirlerin aksine, yine Batıcı düşünürler arasında yer alan Süleyman Nazif, bu konuda katı bir tutum sergilemiş ve Türkçülük fikrine Çengiz hastalığı adını vermiştir. Süleyman Nazif, Osmanlı Devleti içinde Türk ırkının üstünlüğünün kabul ettirilmesinin hayal ürünü olduğunu, Osmanlı Türk'lerinin damarlarında Osmanlı kanı taşıdıklarını, Osmanlılığın kendine has bir ırkı, lisanı ve rabitası bulunduğunu ileri sürmüş ve Türkçülük akımının yayılmasının Osmanlı Devletine zarar vereceğini ifade etmiştir.²⁵⁸

Anlaşılan odur ki, önceki fikir akımlarının mensuplarında görüldüğü gibi, Batıcıların da genel fikirlerinde, memleket, hudut, toplum unsurlarından daha ziyade, Batılılaşmanın en önemli kıstası olarak görülen ilim ve irfan temelinin kurulması üzerinde durulmaktadır. Bununla birlikte, bu düşünürlerde Müslüman milletlerin Türk'lerle birlik içinde yaşadıkları Osmanlı Devleti'nden ayrılmamaları gerektiğini, zira bu toplumların hepsinin birbirine muhtaç olduğunu belirtmektedirler.

²⁵⁸ Tarık Zafer Tunaya, **Amme Hukukumuz Bakımında İkinci Meşrutiyetin Siyasal Tefekküründe “Garpcılık” Cereyanı**, s. 23- 38.

2.4. Türkçülük

Avrupa'da XVIII. asrın sonlarından başlayarak XIX. asırda hakim düşünce haline gelen "aidiyet" duygusu, farklı iki düşünceye dayanmaktadır. İlki "vatancılık anlayışı" olarak tanımlanan, önceleri İngiltere'de, daha sonra da Fransa'da görülen; kralın devlet olma gücünü kaybettiği, devlet kavramının ulus, halk ve vatan kavramlarıyla özdeşleştirilmeye başladığı Batı Avrupa'da doğmuştur. Bu milliyetçilik anlayışı faydacı, pratik ve liberal olmayı gerektirmekle birlikte, toprak ve egemenlik gibi gözle görülen ve objektif ölçüyle tanımlanan unsurların yönlendirdiği uluslarla ilgili özelliklere hitap etmiştir. Kesin olmamakla beraber "dil" de bir dereceye kadar bu milliyetçilik anlayışında ölçü olmuştur. Fakat, en önemli özelliği ortak topraklar üzerinde yaşanmasıdır. Bu önemli özellik, söz konusu anlayışı, modern manada anlaşılan milliyetçilikten daha çok, vatanseverlik duygusuyla özdeş kılmıştır. İslam dünyasının ilk olarak etkilendiği, fakat sonuçta başarısız olduğu mensubiyet duygusunu, Osmanlı vatani ve tam anlamıyla tanımlanamayan bir Osmanlı milliyetine yöneltme gayreti gösteren Yeni Osmanlılar fikir akımının benimsemiş olduğu milliyetçilik anlayışı, bu Batı tipi vatanseverlik duygusudur.²⁵⁹

Diğer "aidiyet" düşüncesi ise, İngiltere ve Fransa gibi coğrafi sınırları belirlenmiş ve uzun süreden beri yerleşilmiş toprak esasına dayanan ulus-devletlerin bulunmadığı, millet olmanın temel esası sayılan coğrafi sınırların ve milleti temsil eden devlet olma bilincinin tam olarak tanımlanamadığı merkez Avrupa'da gelişmiştir. Söz konusu dönemde, kıta imparatorluklarında Almanlar, Çekler, Polonyalılar gibi toplumlar vardır. Fakat, Almanya, Çek devleti ve Polonya yoktur. Macaristan ise belli belirsiz bir gölge halindedir. Sözü edilen bu ulusların hiçbiri, bu dönemde egemen devlet olarak tanımlanamadığı gibi bunların hiç birinin sahip olduğu toprak sınırlarının, net ve sıhhatli olarak belirlenmesi de mümkün değildir. Bu topluluklarda, Batı Avrupa'nın vatanseverlik duygusundan farklı bir şekilde; özdeşlik ölçüsü olarak romantik ve subjektif, bütünüyle de çok kez dar fikirli, şoven ifadeli bir milliyetçilik gelişmiştir.

²⁵⁹ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s. 331, 332.

Bu çeşit milliyetçilik duygusu, din ve hısımlık gibi elle dokunulmaz bir ölçüye göre yapılanmış, kalabalık ve karmaşık bir demografik yapıya hükmeden Osmanlı Devleti'nin etnik karışıklığından dolayı, Osmanlı toplumunda da kolay yer bulmuştur. Osmanlı toplumunda hazır bir karşılık bulan bu milliyetçilik duygusundan dolayı, vatanseverlik anlayışına dayanan “aidiyet” düşüncesi uzun soluklu olamamıştır.²⁶⁰

Temel yapısı çeşitli ırk, din ve dil gruplarına mensup bir topluluk üzerine dayanan Osmanlı Devlet'inde milliyetçilik fikri; imparatorluğun bünyesinde yaşayan azınlıklarda yeni bir istikbal düşüncesi geliştirmiş ve bunların yeni bir hayat tarzı geliştirmelerine sebep olmuştur. Osmanlı Devleti'ni kurucusu Türk Milleti ise, geniş sınırlara ve kalabalık bir nüfusa hükmeden Osmanlı devlet ve toplumunu tam manasıyla içselleştirmiş olması sebebiyle, kendine has milli özelliklerini dahi kaybetmiştir.²⁶¹ Bu durumun diğer bir sebebi de, Osmanlı Devleti'nde farklılığı belirleyen en önemli unsurun, dini ayrılıklar olmasıdır. Müslüman kültürün galip millet statüsünde olduğu Osmanlı toplumunda Türkler, mensubu oldukları devletin kurucusu olmalarına rağmen, kendi kültürel yapılarına ait özellikleri, Osmanlılık potası içinde eritmeye çalışan bir millet durumundadırlar.²⁶²

Tarihi olaylar dikkate alındığında, Osmanlı Devleti'nde Türk milli özdeşlik duygusunun ezilmesi ve silinmesine sebep olan bu anlayışı geliştirecek en önemli olaylar arasında; 1453'de İstanbul'un fethinin Türklere salt bir aşiret misyonundan farklı olarak bir imparatorluk bilinci vermesi, İran'daki Türk Devleti Safevi'lerin Şii mezhebine mensup olarak güçlenmesi ve Doğu dünyası ile Osmanlı Devleti'nin ilişkilerini kısıtlaması, Osmanlı Devleti'nin en yakın Türk komşularıyla şiddetli bir dini çatışma içine sürüklenmesi, 1516-1517 yıllarında Suriye ve Mısır, 1534 de Irak'ın fethedilmesiyle İslam imparatorluğunun eski merkezlerinin Osmanlı'nın idaresine girmesi ve İslam Medeniyetinin miras ve görevlerini bu dönemden sonra Osmanlı Devleti'nin üstlenmesi sayılabilir.²⁶³

²⁶⁰ Bernard Lewis, a.g.e., 341, 342.

²⁶¹ Mohammad Sadıq, **Türkçülük Cereyanı-Türk Milliyetçiliğinin Eşiğinde(1908-1918)**, s.10, 11.

²⁶² Fatma Müge Göçek, “Osmanlı Devleti'nde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu”, **Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce**, İletişim Yay., İstanbul, 2003, s. 66.

²⁶³ Bernard Lewis, a.g.e., s. 330.

Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecine girdiği dönemlerde, milliyetçilik akımından en son etkilenen millet, doğal olarak Türkler olmuştur. Fakat zamanla yabancı toplumların da etkisiyle, kendi kimliklerine sahip çıkma duygusuna sıcak bakmaya başlayan Türk Milleti, Osmanlı Devleti'nin temsilcisi olduğu İslam Medeniyetine mensup olan milletleri tanımlayan ümmet kavramının dışında bir kimlik arayışıyla, ulusal özdeşlik duygusunu yeniden kazanma yolunu tercih etmeye başlamıştır. Türk Milleti'nin yavaş yavaş ulusal özdeşlik duygusuna meyiletmesinin sebepleri arasında bir takım iç ve dış kaynaklı etkenler sıralanabilir. En önemli dış etkenler arasında; Avrupa'da 18. asrın sonlarından başlayarak 19. asırda hakim düşünce haline gelen milliyetçilik akımının etkileri, Batıda, 18. asırdan itibaren başlayan Türkoloji çalışmalarının Osmanlı Devleti'nin dışarıya gönderdiği öğrenciler tarafından öğrenilerek Türk gururunun beslenmesi, 19. asrın ortalarında sürgün edilen Macar ve Polonyalıların İslam'ı kabul edip Türkiye'ye yerleşerek "Orta Avrupa milliyetçiliğini" Türkiye'ye taşımaları, 19. asrın sonları ve 20. asrın başlarında eğitim standardı yüksek Rusya Türklerinin Osmanlı Devletine yerleşmeleri sayılabilir.

İç etkenler olarak da, 19. asırdan itibaren dil ve tarih yazarları arasında Türk milli bilincinin başlaması, Osmanlı Devleti'nin parçalanma sürecine girmesi ve özellikle Balkanlardaki ayrılıkçılığa karşı oluşan tepkilerle²⁶⁴ birlikte, Avrupa devletlerinin ticari ilişkilerde Osmanlı'ya mensup azınlıklarla çalışmayı tercih ederek Müslümanların, özellikle de Türklerin ekonomisini daha da zayıflatması²⁶⁵ ve dönemin yönetimi tarafından başlatılan reformlarda gayrimüslim halklara yeni haklar verilmesi²⁶⁶ Türk milliyetçiliği fikrinin doğuşunda ve gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

Yukarıda iç etkenlerden biri olarak ifade edildiği üzere Osmanlı toplumunda XIX. asır aydınlarının, özellikle dil ve tarih yazarlarının, Türklük bilincini geliştirecek konulara ağırlık verdiği görülür. Bu aydınlardan Ahmet Vefik Paşa, Türk milletinin ve Türk dilinin Osmanlı'dan ibaret olmadığını, Osmanlı'nın ancak Büyük Okyanus'a kadar bütün Asya'ya uzanan büyük ve eski bir ailenin batı kolu olduğunu

²⁶⁴ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s. 342- 346.

²⁶⁵ Fatma Müge Göçek, a.g.m., **Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce**, s. 67.

²⁶⁶ Fatma Müge Göçek, a.g.m., **Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce**, s. 69.

belirtmiştir. Süleyman Paşa, 1876 yılında Avrupalı yazarlara dayanarak modern Türk tarihçiliğinde ilk kez, “İslamlık öncesi Türkler”e ait bir bölümü de içeren bir Dünya Tarihi kitabını yazmıştır. Şemseddin Sami, ansiklopedik sözlük yazarak Türk benliğinin gelişmesine çok yardım etmiş ve Türkiye’de ilk gerçek Türkolog olarak kabul edilen Necip Asım, Avrupa’daki Türkoloji çalışmalarını Türkçe’ye kazandırmıştır.²⁶⁷

Türkçülük hareketinin ilk mensuplarının esas aldıkları milliyetçilik düşüncesi, büyük ölçüde kültürel olup, yazılarının hiç birinde devletin resmi doktrini haline gelmiş Osmanlılık veya İslamcılık akımına karşı bir meydan okuma söz konusu değildir.²⁶⁸ Bu aydınlar, yazılarının çoğunda söz konusu doktrinlere olan bağlılıklarını ifade etmişler ve devletin tek vücut halinde, sıhhatli bir durumda kalması yönünde dönemin yetkilileriyle aynı düşünceleri benimsemişlerdir.²⁶⁹ Ne var ki, öte yandan Sultan II. Abdülhamid’in dış politikada İslam Dünyasıyla kurmaya çalıştığı ilişkiler, iç politikada İmparatorluğun Müslüman unsurları arasında ihtilaf çıkmasına fırsat verecek olayları engellemek istemesi, Halifelik sıfatını ön plana çıkartarak bir çeşit İslam birliğini tesis etmeye çalışması, Arap ve Arnavutların milliyetçi faaliyetlerini engelleme girişimleri, Türklerin de Türk Milliyeti esasına değer verecek şekilde faaliyet göstermelerine imkan vermemiştir.²⁷⁰

1908 yılı Temmuz ayında Jön Türk devrimi gündeme gelinceye kadar, Osmanlı Devleti’nin siyasal ve entelektüel yapısında “Batıcılık”, ”Osmanlılık” ve “İslamcılık” akımlarına rastlanırken, milliyetçilik akımının varlığından söz etmek zordur.²⁷¹ Türkçülük hareketinin teşkilatlanma dönemi, II. Meşrutiyetin ilan edildiği yıllara rastlar. Ancak, bu dönemle birlikte, Türkçülük düşüncesinin fikir cereyanı haline gelmeye başladığı görülmektedir. II. Meşrutiyet döneminin en önemli savunusu olan hürriyet anlayışıyla da, Türkçülük hareketine yeni bir yön ve bir takım özellikler kazandırılması mümkün hale gelmiştir.

²⁶⁷ Bernard Lewis, a.g.e., s. 345.

²⁶⁸ David Kushner, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)**, Kervan Yay., İstanbul, 1979, s. 152.

²⁶⁹ David Kushner, a.g.e., s. 152.

²⁷⁰ Yusuf Akçura, **Türkçülük, Türkçülüğün Tarihi Gelişimi**, Türk Kültür Yayını, İstanbul, 1978, s.124.

²⁷¹ François Geogon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri -Yusuf Akçura-(1876-1935)**, s. 53.

24 Aralık 1908 tarihinde, İstanbul'da kültürel ve gayr-ı siyasal bir cemiyet olarak "Türk Derneği"nin kurulması, Türkçülük hareketinin teşkilatlandırılmasının ilk belirtisidir. 1911 yılında, "Türkçülük" adında bir dergi çıkartılarak, Türkçülük üzerine yapılmış araştırmaların yayınlanmasına başlanmıştır. Yedinci sayıya kadar yayın hayatında kalan dergi ve buna öncülük eden derneğin faaliyetleri, aktif üyelerinin İstanbul dışına tayin edilmeleri nedeniyle, 1912 yılında tatil edilmiştir. Söz konusu dergi, her ne kadar toplumda kitlesel bir ilgi bulamamışsa da, Türk aydınları arasında Türkçülük fikrinin yayılıp benimsenmesinde önemli bir rol üstlendiği şüphesizdir.

Bu arada Selanik'te, Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp ve Ali Canip gibi yazarların kurduğu ve 1911'de edebi bir dergi olarak çıkmaya başlayan Genç Kalemler dergisi, Türkçülük fikrinin daha başarılı ve sistemli bir şekilde ifade edilmesine katkı sağlamıştır. Bu dergide yazar olarak görev yapanların en önemli özelliklerinden birisi, Türkçe karşılığı olan Arapça ve Farsça kelimeleri Türkçe'den çıkarmaya uğraşmaları, Arap ve İran kökenli aruz vezni yerine, eski Türk şiirinin "hece vezni" kullanmalarıdır.²⁷²

Türk derneği mecmuasının son nüshasının yayınlanmasından çok kısa bir süre sonra, yani 1911 yılı sonlarında, imtiyazı ve müdürlüğü Yusuf Akçura'ya ait olan "Türk Yurdu" dergisi, daha kapsamlı bir Türkçülük mecmuası olarak yayın hayatına girmiştir. Bu dergi, resmi olarak 18 Ağustos 1911 yılında kurulan Türk Yurdu Cemiyeti tarafından 6 yıl boyunca yayınlanmıştır. Bu dergide kullanılan sade dille bir ideal oluşturmaya çalışarak, Türklerin tanışmalarına, ekonomik, ahlaki ve bilimsel konularda yükselmelerine hizmet etmek, siyaseti ikinci planda tutarak dünyadaki tüm Türkler hakkında bilgiler vermek, ülke içi meselelerde tarafsız kalmak, diğer unsurlarla bir ihtilafa neden olmaksızın Türklüğün siyasal ve ekonomik menfaatlerini savunmak, Osmanlı Türkleri arasında Türk milli ruhunun gelişmesini sağlamak ve Batı korkusundan milleti kurtarmak amacına yönelik konular işlenmiş ve genel hatlarıyla bu yönde yazılar yayınlanmıştır.²⁷³

1912 yılında Ziya Gökalp'in de katıldığı, Türk Yurdu dergisi, kısa sürede gayet nüfuzlu ve önemli bir müessese haline gelmiş, meşrutiyet devrinin milliyetçi

²⁷² Mohammad Sadıq, **Türkçülük Cereyanı-Türk Milliyetçiliğinin Eşiğinde** (1908-1918), s. 10- 12.

²⁷³ Yusuf Akçura, **Türkçülük, Türkçülüğün Tarihi Gelişimi**, s. 212- 214.

aydınlarını bu cemiyet etrafında toplamıştır. Dergide ideolojik meselelere ağırlık verilmeye başlanmış, Osmanlı aydınları arasında belli belirsiz bir şekilde milli şuur olarak benimsenen Türkçülük düşüncesi, kesin ve ana hatlarını Türk Yurdu dergisinin yazarlarının çalışmalarıyla kazanmaya başlamıştır.²⁷⁴

Türk Yurdu dergisinin yayın hayatına girmesinden birkaç ay sonra, “Türk Ocağı” kurulur. Nizamnamesinde derneğin amaçları arasında; “*İslam kavimlerinin başlıca mühimi olan Türklerin, milli terbiyesi ile ilmi, toplumsal, iktisadi seviyelerinin ilerleme ve yükselmesi için, Türk ırk ve dilinin kemaline çalışmak ve bunun için de Türk Ocağı adında kulüpler açarak dersler, konferanslar, müsamereler düzenlemek, kitap ve risaleler yayınlamak ve mektepler açmaya çalışmak sayılmaktadır. Ayrıca dernek, asla siyaset ile uğraşmayacağını ve hiçbir vakit siyasal fırkalara hizmet etmeyeceğini*”²⁷⁵ beyan etmektedir.

Her ne kadar Türkçülük fikir akımı, kültürel bir akım olarak ortaya çıkmış ise de, bu akımın önemli isimlerinden Yusuf Akçura, 1904 ve 1907 yıllarında Kahire’de ve 1912 yılında İstanbul’da yayınlanmış olan Üç Tarz-ı Siyaset adlı eserinde, Osmanlılık düşüncesinin iflas ettiğini, Osmanlı aydınlarının İslamcılık ve Türkçülük akımlarından birini tercih etmesi gerektiğini savunmuştur. O, İslamcılık düşüncesinin gelişmesinin en önemli engeli olarak, İslam ülkelerinin büyük çoğunluğunun Batılı Devletler ve Ruslar tarafından işgal edilmiş olmasını görür. Türkçülük hareketi ise iç engellerin aşılması durumunda geliştirilmeye müsaittir. Bu nedenle söz konusu eserde Akçura, Türkçülük akımından yana tavır konulması gerektiğini hissettirmektedir.²⁷⁶ Bununla birlikte Yusuf Akçura, aynı eserinde Türkçülüğün Asya ve Avrupa’ya şamil azimli bir milli siyaset oluşturacağını, bu durumun Osmanlı Devleti’nin de hayrına olacağını, çünkü Türk milliyeti içinde en güçlü ve en gelişmiş devlet olması nedeniyle, idareci ve nazım rolün Osmanlı Devleti tarafından üstlenilebileceğini belirtmekte²⁷⁷ ve Türkçülük fikrinin Osmanlı Devleti’nin çatısı altında geliştirilmesi gerektiğini savunmaktadır.

²⁷⁴ Mohammad Sadıq, a.g.e., s. 12.

²⁷⁵ Yusuf Akçura, a.g.e., s. 214.

²⁷⁶ Mohammad Sadıq, a.g.e., s. 9- 10.

²⁷⁷ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’nin Siyasal Gelişme Seyri İçinde İkinci Jön Türk Hareketinin Fikri Esasları**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Ayır Basım, İstanbul, 1956, s. 15.

Türkçülüğün diğer önemli ismi Ziya Gökalp'e göre ise, Türkçülük hareketi, Türk milli kültürünün ihyası demek olup, bu fikir akımının savunduğu ilkelerle Türk milletinin çağdaş medeniyet seviyesine ulaşması daha kolay olacaktır. Türkler, Osmanlı toplumunu, ırk ve din farklılığına rağmen birlik içinde tutan temel bağıdır. Türk Milleti'nin güçlü olması, Osmanlı toplumunda bulunması gereken birlik esasına önemli katkı sağlayacaktır. Gökalp, Türklerin milli kimliklerine sahip olarak gelişmelerinin, bir bütün olarak Osmanlı camiasına yeni bir ruh vereceğini, Türkçülüğün Osmanlılık karşıtı veya Osmanlılıkla uygun düşmeyen bir fikir akımı olmadığını, aksine Osmanlılık davasına hizmet edecek önemli bir açılım olduğunu savunur.²⁷⁸

Türkçülük akımının mensupları, bazı Osmanlı aydınları tarafından benimsenmiş olan İslamcılık fikir akımını dışlayan bir tavır sergilemezler. Hatta Türkçülük ile İslamcılık fikir akımlarının birbiriyle özdeş olduğuyla ilgili çalışmalara da rastlanmaktadır. Her ne kadar bazı aşırı macılar; Türkçülerin, ırk nazariyesini reddeden İslamcılarla karşı karşıya kaldıklarını, İslamcılık akımının mensuplarının, her şeyden önce, kendilerini Müslüman olarak tanımladıklarını ifade etmekte ve bu nedenle Türkçülükle İslamcılığı birbirine zıt olarak tanımlamakta iseler de,²⁷⁹ Türkçülük ile İslamcılık anlayışı her zaman iç içe olmuştur.

Türkçülüğün önde gelen fikir adamlarından Yusuf Akçura, 1908 yılında, İslamcı yayın organı olarak yayın hayatına başlayan Sırat-ı Müstakim dergisinde kültürel Türk milliyetçiliğini destekleyen yazılar yayınlamış, ancak 1911 yılı sonlarına doğru, Trablusgarp Savaşı sonrasında dergi yönetimiyle yolları ayrılmıştır.²⁸⁰ Ayrıca Türkçü fikir adamları tarafından kurulmuş olan Türk Derneği'nin faaliyet gösterdiği dönemlerde, İslamcılık fikir akımının önde gelen isimleri arasında anılan Prens Said Halim Paşa'nın, söz konusu derneğe fiili olarak üye olmamışsa da nakdi yardımlarda bulunduğu anlaşılmaktadır.²⁸¹

Türkçülük hareketinin mensupları teorik olarak söz konusu düşünce hareketini; Rusya'nın Slavizmi savunurken dini unsur olarak Ortodoks kilisesine, Avusturya'nın da Katolik Kilisesine dayanması gibi, tabi oldukları Osmanlı

²⁷⁸ Mohammad Sadıq, **Türkçülük Cereyanı-Türk Milliyetçiliğinin Eşiğinde(1908-1918)**, s. 16.

²⁷⁹ Mohammad Sadıq, a.g.e., s. 18.

²⁸⁰ François Georgeon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri -Yusuf Akçura-(1876-1935)**, s. 58.

²⁸¹ Yusuf Akçura, **Türkçülük, Türkçülüğün Tarihi Gelişimi**, s. 210.

Devleti'nin resmi dini olan İslam'dan ayrı bir yöne doğru kaydırmayı düşünmemişlerdir.²⁸²

Türkçü aydınlar, milliyetin teşekkülü için dinin en tesirli faktörlerden biri olduğunu, milliyetçilik hareketinin tarihi bir ihtiyaçtan doğduğunu savunmuşlardır. Bu aydınlara göre; Osmanlı Devleti'nin idaresi dışında yaşayan ve farklı milliyetlere mensup Müslüman milletlerin milli uyanış yoluna girmeleri de, kendi milli ideallerini ortaya çıkaracak ve bu şekilde İslam Medeniyetinin yeniden kuvvetlenmesine yardımcı olmaları sağlanmış olacaktır. Milliyetçilik hareketini şuurla ve dikkatle takip edenlerin, dini göz ardı ederek bir iş yapmalarına imkan yoktur. Bununla birlikte Türkçüler, İslamcıların yaptığı gibi savunularına İslam Dini'ni mihver olarak seçmemiş, fakat, İslam'ın çok önemli ve sakınılmaz bir unsur olduğunu her zaman kabul etmişlerdir. Bunun sebebi, Türkçü aydınların, Türkçülük akımının ana hatlarını tayin ederken, tamamıyla Müslüman Türk unsurunu dikkate almaları²⁸³ ve bu hareketi, İslam dinine mensup olan Türkler ile sınırlandırmalarıdır.²⁸⁴ Öte yandan, Said Halim Paşa'nın da bir eksiklik olarak değerlendirdiği gibi, Türk Milletinin benliğini unutturacak şekilde, farklı milletlerin kültürel değerlerini kabul etmeye sevk eden²⁸⁵ bir İslamî sistemin oluşturulması anlayışına da karşı çıkarlar.

Osmanlı Devleti'nde Türkçülük akımı, özellikle son dönemlerde etkili olmakla beraber, bu durum Türkçülerin siyasal iktidara gelmeleri şeklinde gelişmemiş, iktidarda bulunan Jön Türklerin bu akımdan etkilenmiş olmalarından dolayı, siyasal sistemde varlık göstermiştir. Devlet idaresini elinde tutan Jön Türklerin izlemiş olduğu politikalarda, Türkçülük fikir akımının etkisi büyüktür. Özellikle, Rusya ile yapılan savaşta Türk birliği idealini canlandırmaya çalışmışlar, ekonomik kalkınmaya, genel eğitime ve Türk Dilinin geniş halk kitleleri arasında yaygınlaştırılmasına büyük önem vermişlerdir. Fakat, iktidarda oldukları dönemde, sürekli olarak savaşlarla ve iç isyanları bastırmakla meşgul olmaları, belirtilen reformların yapılması için gereken zamanı bulmalarını engellemiştir.²⁸⁶

²⁸² Mümtaz'er Türköne, **İslamcılığın Doğuşu**, İstanbul, 1991, s. 254.

²⁸³ Mohammad Sadıq, **Türkçülük Cereyanı-Türk Milliyetçiliğinin Eşiğinde(1908-1918)**, s. 18, 19.

²⁸⁴ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s. 349.

²⁸⁵ Said Halim Paşa, **İslâmlaşmak**, s. 18.

²⁸⁶ David Kushner, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)**, s. 155, 156.

Meşrutiyet devri Türkcülük hareketlerini, tam ve gerçek anlamda modern bir milliyetçilik cereyanı saymak doğru değildir. Türkcülük hareketini Türk Milletine, modern milliyetçiliğin kapısını aralatan bir fikir akımı olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Bu dönemin Türkcüleri, Türk Milletine özgü ve tamamıyla bağımsız bir kişiliğe sahip Türk tipinin şekillenmesine yardım etmişlerdir. Aynı zamanda eski Türk tarihinin araştırılmasına ve milli dilin oluşturulmasına zemin hazırlayarak,²⁸⁷ sonraki kuşakları Türklük, Türk ulusuna dayanan özdeşlik ve bağlılık fikrine alıştırarak fikirlerle Cumhuriyet Türkiye'sine, "Türklerin ülkesi Türkiye' dir." fikrini, yeni bir amaç olarak sunmuşlardır.²⁸⁸

²⁸⁷ Mohammed Sadık, a.g.e., s. 19- 20.

²⁸⁸ Bernard Lewis, a.g.e., s. 351.

II. BÖLÜM

SAİD HALİM PAŞA’NIN FİKİRLERİNDE İSLAM VE BATI MEDENİYETİ

1. MEDENİYET ANLAYIŞI

İnsanları bir toplum veya millet haline getiren milli esaslar; ülkü birliği, inanç birliği, ortak gelenek ve görenekler, din ve ahlak anlayışı vb. gibi unsurlardır. Toplumun her bir ferdi, bu esaslara uygun ve saygılı bir şekilde yaşamakla mükelleftir. Söz konusu esasların tek tek veya bir bütün halinde ihmal veya ihlal edilmesi, toplumun varlığını devam ettirmesi yönünde büyük sıkıntılar doğurur. Bu yüzden gelişme yönünde atılan adımlarda, toplumsal ilkelerin yok sayılması düşünülemez; sadece zamanın şartlarına uygun olarak geliştirilmesi için bir takım düzenlemelere tabi tutulabilir.²⁸⁹ Said Halim Paşa’ya göre; “*her milletin kendine has fikirleri ve hisleri olmasaydı, ictimaiyat ilmi, hayvanat ilmi ile garip bir şekilde iç içe bulunurdu. Bunun içindir ki, başka milletlerin tecrübelerinden istifade etmeye kalkışan bir milletin, tamiri imkansız bir takım hatalara düşmemesi çok güçtür.*”²⁹⁰

Said Halim Paşa’ya göre; zirveye ulaştığı dönemler de dahil olmak üzere, uzun bir zaman farklı kültürlerle sahip toplumların gelişmesine katkı sağlayan, fakat son dönemlerde bu misyonunu kaybetmeye başlayan İslam Medeniyeti ve en önemli temsilcisi sayılan Osmanlı Devleti’nin karşı karşıya kaldığı sıkıntıların kesin çözümlerle aşılması gerekmektedir. İslam Medeniyetini kurtaracak çözümler ise, yine bu medeniyetin kendi içinde aranarak, Batı Medeniyetinden bu konuda büyük bir katkı beklenmemelidir. Çünkü, ona göre; farklı coğrafyalarda varlığını sürdüren devletlerin bünyesinde bulunan toplumlar, genel düşünce tarzı, ruh hali ve kültürel yapı bakımından birbirinden farklı özelliklere sahiptir.²⁹¹

Tarih boyunca birbirinden farklı bir şekilde yapılanmış olan Müslüman ve Batılı toplumlar kendilerine özgü değişik dünya görüşleri geliştirmiş ve bunu prensip haline getirmişlerdir. Bütün toplumlar ait oldukları kültür tarafından geliştirilen bu prensiplere göre hareket ederler ve kendi mensuplarını bu prensipler doğrultusunda

²⁸⁹ Said Halim Paşa, “Buhrân-ı İçtimâ’imiz”, Sebîlürreşâd, c. 15, S. 375, s. 200, 201.

²⁹⁰ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 30, 31.

²⁹¹ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 30, 31.

yetiştirirler. Bu nedenle her iki medeniyete mensup insanların, ahlaki davranış yönünden ve bütün insanlığa hizmet etme ideali açısından çok farklı yetiştirilmiş oldukları anlaşılmaktadır. Verilen bu farklı eğitim tarzı, her iki medeniyette de farklı dünya görüşlerinin oluşmasına sebep olmuş, mensuplarının toplumsal ve siyasal anlayışlarını ve uygulamalarını birbirinden farklı hale getirmiştir.²⁹²

Siyasal, toplumsal ve ekonomik alanlarda meydana gelen hadiselerin vuku bulma sebepleri ve ortaya çıktığı muhitin iyi tanımlanması gerektiğini savunan Said Halim Paşa, bunları dikkate almadan yapılan her türlü çalışma ve çıkarılan sonucun hakikatten uzak ve hayali fikirlerin ortaya çıkmasına sebep olacağını belirtir. Bir toplumun siyasal, toplumsal ve ekonomik yapılarında meydana gelen tıkanıklıklar, gerçek hayatta karşılığı olmayan metotlarla giderilemez. Böylesi sıkıntıların ortadan kalkması için konuya tam anlamıyla vakıf olunmalı, toplumu bu duruma düşüren sebepler derinlemesine araştırılmalı²⁹³ ve toplumsal yapıya en uygun çözüm yolları üretilmelidir. Farklı toplumların siyasal tıkanıklıkları aşma metotları dikkate alınmalı, fakat bütünüyle taklit de edilmemelidir.

Said Halim Paşa'ya göre; *“bir milletin yaşadığı gerçek hayatın ihtiyaçları kaçınılmaz şeylerdir. Bunların eksikliği hayatı tahrip eder ve onulmaz yaralar açar. Hayatın suni şeylere tahammülü yoktur. İhtiyaçlara uymayan her şey kendiliğinden kaybolmaya mahkumdur.”*²⁹⁴ Bu yüzden toplumu birlik içinde tutan örf, adet ve gelenekler, istenildiği zaman değiştirilebilecek unsurlar olarak görülmemelidir. Bu unsurların toplum tarafından sindirilmesi ve birer değer olarak kabul edilmesi nasıl belirli bir süreci gerektiriyorsa, değiştirilmesi de aynı süreci gerektirir. Aynı zamanda bu unsurların değişebilecek olanları olduğu gibi, asla değiştirilemeyecek olanları da vardır.²⁹⁵

Bu açıdan bakıldığında bir medeniyetin, toplumsal huzurun sağlanmasına katkısı olan, ahlak ilkelerine verdiği değer oranında geleceğini sağlama aldığı söylenebilir. Bir toplumun kurmuş olduğu medeniyette yaşanan ekonomik ve siyasal gerilikten dolayı ortaya çıkması muhtemel toplumsal yozlaşmanın oranı, ahlak

²⁹² Said Halim Paşa, , “İslam’da Teşkilat-ı Siyasiyye”, **Sebîlürreşâd**, c. 19, S. 493, s. 265.

²⁹³ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 17.

²⁹⁴ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 34.

²⁹⁵ Said Halim Paşa,a.g.e., s. 43.

ilkelerine verilen öneme bağlıdır.²⁹⁶ Toplumun bu ilkelere verdiği önem, medeniyet seviyesinin ne oranda gelişmiş olduğunu gösterir. Ahlaki konulara gereken önemi vermeyen bir medeniyet, ne kadar ilerlemiş olursa olsun gerçek anlamda gelişmiş sayılamaz. Çünkü toplumsal değerlere gereken önemin verilmediği bir medeniyetin varlığını uzun süre koruması mümkün değildir. Toplumun uymakla yükümlü olduğu ahlaki değerlere verilen önemle, sanayi ve teknoloji alanlarında meydana gelen gelişmeler arasında uyum sağlandığı zaman, medeniyet seviyesinin gelişmişliğinden bahsedilebilir. Bir toplumun ahlak seviyesi ilim ve fen alanlarındaki seviyenin altına düşerse, ileri bir medeniyet anlayışının varlığından söz etmek mümkün değildir.²⁹⁷

1.1 Medeniyetler Arası Etkileşim

Bir medeniyet veya toplumun sahip olduğu imkanlara bağlı olarak elde ettiği siyasal ve toplumsal seviyenin ulaşılamaz olarak değerlendirilmesini doğru bulmayan Said Halim Paşa'nın, kendini geliştirmiş bir medeniyet karşısında aşağılık duygusuna kapılmadan, gerçekçi yaklaşımlarda bulunmanın da önemi üzerinde durduğu görülmektedir. Özellikle gelişmiş bir medeniyetin her alanda taklit edilmesi yanlıştır. Bunun yerine siyasal ve toplumsal sistemde yerleşmiş kurum ve kuruluşlarda gerekli olan değişimleri yaparak ileri medeniyet seviyesine ulaşmak ve gelişme yolunda sürekli aktif kalmak amacı ve anlayışıyla hareket edilmesi gerekmektedir.²⁹⁸

Siyasal ve toplumsal alanlarda yapılacak yeniliklerde başarılı olmanın yolu, "öteki" olan Batı Medeniyetine mensup toplumların uygulamalarının taklit edilmesinden öte, bizim gayretimize bağlıdır. Çünkü bu yönde yapılacak atılımlarda yabancı medeniyetlerden örnek alınacak tek şey, söz konusu medeniyeti temsil eden toplum veya toplumları bu konuma ulaştıran çalışma tarzı, eğitim usulü ve samimi vatanseverlik duyguları olmalıdır.²⁹⁹ Bu nedenle devlet kurumlarında yapılacak bütün değişikliklerde toplum ve toplumu bir arada tutan unsurlar önemsenmelidir.³⁰⁰ Ayrıca Said Halim Paşa'ya göre, "bir ferdin veya bir cemiyetin düzelmesi, manen ve fikren yücelmesi, ancak kendi gayretleri sayesinde mümkündür. Bu gerçeklik kadar,

²⁹⁶ Said Halim Paşa, "İslam'da Teşkilat-ı Siyasiyye", **Sebilürreşâd**, c. 20, S. 495, s. 3.

²⁹⁷ Said Halim Paşa, **İslâmlaşmak**, s. 23.

²⁹⁸ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 23.

²⁹⁹ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 45.

³⁰⁰ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 22.

başkasının kendi hesabına sarf ettiği gayret ve çalışmaların bize bir faydasının dokunmayacağını kabul etmek de bir zarurettir.”³⁰¹

Bununla birlikte toplumlar arası ilişkilerde, bir toplumun elde ettiği gelişmenin diğer toplum tarafından küçük görülmesine zemin hazırlayan bir çok sebep bulunmaktadır. Gelişmiş bir toplum seviyesine ulaşmak için, bir çok alanda gayret etmek ve araştırma yapmak zorunludur. Bu husus genel tavır olarak zihinlere yerleştirilemediği halde, toplumsal gelişmenin istenilen düzeye gelemeyişinin sebebi olarak herhangi bir toplumsal değerın suçlanmaya çalışılması da son derece yanlış olmaktadır. Dolayısıyla, toplumsal ilerlemeyi sağlamanın yolu, dünya toplumlarında meydana gelen gelişmeleri iyi takip etmekten ve bu gelişmeleri sağlayan toplumlar karşısında büyülenme duygusuna kapılmamaktan geçmektedir. Bunun dışında hiçbir toplumsal unsur, gelişmenin karşısındaki tek engel olarak gösterilemez.³⁰²

Gelişmeye talip olan bir toplumun, kendini temsil edecek olan kurumlaşmayı kendi değer yargılarına göre şekillendirmesi gerektiğini ileri süren Said Halim Paşa'ya göre toplumun manevi veya maddi değerlere verdiği önem, kurumsal yapılarının şekillenmesinde önemli bir etkidir.³⁰³ Halbuki, Batı toplumlarında görülen ilerlemeye kıyasla, bizim toplumumuzun gelişme seviyesinin daha yavaş olması bizi yanıltmış, Batı toplumlarının siyasal yapısının taklit edilmesiyle onların ulaştığı gelişme seviyesine ulaşılacağı zannedilmiş; siyasal, toplumsal ve ekonomik gelişmeye zemin hazırlayan olayların tam tahlili yapılmamıştır. Batı toplumunun gelişme şartlarının iyi tahlil edilmemesinin yanı sıra, bu medeniyetin ulaştığı seviye karşısında aşırı bir hayranlık duygusu da yaygınlaşmıştır. Bu durum, Batı Medeniyetinin oluşmasını sağlayan temel esasları kavrayıp anlamak yerine, sonuçlar üzerinde yoğunlaşmayı doğurmuştur. Ayrıca, Osmanlı Devleti ve Müslüman toplumların gelişmesi konusunda başlatılan çalışmalarda, sonuçlarla sebeplerin birbirine karıştırılması, siyasal başarısızlığı hazırlayan en önemli hatalardan biri olarak görülmektedir.³⁰⁴

Değişik medeniyetlere mensup olmanın yanı sıra siyasal ve toplumsal sistemlerini coğrafi ve kültürel farklılıklara göre şekillendiren toplumların, siyasal ve

³⁰¹ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 45, 46.

³⁰² Said Halim Paşa, **İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîye**, s. 11, 12.

³⁰³ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 22, 23.

³⁰⁴ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 44, 45.

toplumsal kavramlara yüklediği anlamlar ve bu anlamlara dayanan uygulamalarının farklı olması mümkündür. Şayet zaman içerisinde siyasal, toplumsal ve ekonomik alanlarda kalkınmış bir toplumdan herhangi bir etkilenme olacaksa, bu etkilenme; gelişme ve ilerlemeyi devamlı kılan genel prensiplerle, söz konusu toplumun bulunduğu seviyeye gelmek için göstermiş olduğu gayret ve fedakarlıkların örnek alınması hususunda olmalıdır.³⁰⁵ Özellikle toplumsal gelişmenin sağlanması yönünde atılacak adımlarda kıyas yeteneğinin kullanılmasını gerekli gören Said Halim Paşa'ya göre, *“İlim, kıyas ile beraber olursa faydalı olur. Çünkü İnsan ancak, varlıklar arasında mukayeseler, benzetmeler yaparak ve tabiat hadiselerini daha iyi anlayarak, onlara göre hareketlerini tanzim eder. Bilmek, kıyas etmek, benzeterek hüküm vermek demektir.”*³⁰⁶ Toplumsal olaylara vakıf olmak için de, bu kurala uygun davranılmalıdır.

Bu açıdan değerlendirildiğinde Said Halim Paşa, son zamanlarda her alanda üstünlüğü kabul edilen Batı Medeniyeti ve bu medeniyete göre daha geri kaldığı düşünülen Osmanlı Devleti ve İslam Medeniyetinin iyi tanınması gerektiğini ileri sürmektedir. Böylece Batı'nın elde ettiği üstünlüğü sağlayan ilmi gelişmelerden ve kazandığı tecrübelerden daha çok faydalanılacak ve “biz”³⁰⁷deki sıkıntıların halledilmesi için gereken fikri açılımların oluşması sağlanacaktır.³⁰⁸

Öyle anlaşılıyor ki, geçmişte ulaşılan seviye bakımından dönemin en ileri medeniyeti haline gelen Müslüman toplumların, geri kalmışlıktan kurtulmak ve yeniden güçlenmek amacıyla başlattıkları çalışmalarda, hassasiyetle üzerinde durmaları gereken hususlar bulunmaktadır. Gelişmeye talip olan bir toplumdan beklenen davranış tarzının, gerilemenin gerçek sebeplerinin neler olduğu konusuna eğilmek ve belirlenecek olan teknik ve pratik ilkelerin tespitinde yaşanması muhtemel sorunları göz önünde bulundurarak, toplumun geneli için sağlanacak başarılı sonuçları hedeflemek olduğu söylenebilir. Zira Said Halim Paşa, bu yönde atılacak adımların kesinlikle yüzeysel ve sıradan olamayacağını, dolayısıyla yetersiz

³⁰⁵ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 44, 45.

³⁰⁶ Said Halim Paşa, **Buhrân-ı Fikrimiz**, s. 7.

³⁰⁷ Said Haim Paşa, **İslâmlaşmak**, s. 19.

³⁰⁸ Said Halim Paşa, **Buhrân-ı Fikrimiz**, s. 13, 14.

ve yüzeysel tedbirlerle beklenen başarılı sonuçlara gidilemeyeceğini açıkça belirtmektedir.³⁰⁹

Bunlar dikkate alınmadan sürdürülen her uygulama, diğer devletler ve toplumlar karşısında geri kalmışlıktan kurtulmak isteyen bir toplum hakkında yanlış kanaatlerin oluşmasına sebep olmanın yanı sıra, gelişme adına sunulan çözümlerin bu topluma fayda sağlaması mümkün olmayacaktır. Söz konusu durum dikkate alındığında, bir toplumun geçmişi ve kendine has özelliklerinin hiçe sayılarak, siyasal ve *toplumsal* kurumlarının yabancı bir medeniyetin uygulamalarına göre düzenlenmesi ve bunun sonucunda gelişmiş medeniyetler seviyesine ulaşacağı düşüncesinin, hayalci yaklaşımların ürünü olduğunu söylemek mümkündür.³¹⁰

Said Halim Paşa, İslam Medeniyetine mensup devlet ve toplumların neredeyse tamamında görülen siyasal, toplumsal, ekonomik vb. gerilemenin sebeplerinin iyi anlaşılması gerektiğini savunarak, alınan bütün tedbirlere rağmen söz konusu geriliklerin niçin giderilemediğini anlamaya çalışmakta ve bu sıkıntıların nasıl aşılması gerektiği hususunda önemli bir takım fikirler ileri sürmektedir. Bu bağlamda o, mensubu olduğu İslam Medeniyeti'ni ve “öteki” olarak değerlendirdiği Batı Medeniyetini³¹¹ tarih boyunca geliştirerek benimsemiş oldukları farklı anlayışları da içine alan bir sistemde değerlendirmektedir.

Temel ilkeleri açısından bakıldığında, insana gerçek ve sürekli mutluluğu sunma iddiasında bulunan İslam Medeniyetiyle Batı Medeniyeti arasında kurulmuş olan ilişkilerde kökü tarihe dayanan bir soğukluk olduğunu kabul eden Said Halim Paşa, bozuk bir temel üzerine kurulmuş bu ilişkinin sürekli olumsuz yönde gelişmesinde, her iki medeniyetin mensuplarının da önemli bir payı olduğunu belirtmektedir. “Biz” olarak değerlendirdiği İslam Medeniyetinin mensupları, güçlü oldukları ve hükmettikleri dönemlerde, öteki olan Batı Medeniyetinin mensuplarına kendi medeniyetlerini olması gereken şekilde anlatamamışlardır. Diğer taraftan, Batı Medeniyetinin mensuplarının da, kendilerine göre “öteki” olan İslam Medeniyetinin

³⁰⁹ Said Halim Paşa, “İslam’da Teşkilat-ı Siyasiyye”, **Sebülürreşâd**, c. 20, S. 495, s. 3.

³¹⁰ Said Halim Paşa **Buhranlarımız ve Son Eserleri**, s. 238.

³¹¹ Said Haim Paşa, **İslâmlaşmak**, s. 19.

iyi yönlerini görmezlikten geldikleri ve sürekli bu medeniyeti karalayan bir tavır içinde hareket ettikleri de bir vakıadır.³¹²

İslam ve Batı Medeniyetleri arasında geçmişten beri süregelen dini farklılıktan kaynaklanan düşmanlık ve bunun sonucunda meydana gelen çekişmeler, özellikle son dönemlerde İslam Medeniyetinin Batı Medeniyetinde meydana gelen gelişmeleri zamanında takip etmesine fırsat vermemiştir. Said Halim'in "biz" dediği İslam Medeniyetine mensup toplumların, bu dönemlerde üstünlük duygusu içinde olması ve gereksiz ilmi çalışmalara yoğunlaşması, "öteki" olan Batı Medeniyetine mensup toplumlarda meydana gelen ilmi gelişmelerden uzak kalmasına sebep olmuştur.³¹³

Her iki medeniyetin mensuplarının tarihin belirli dönemlerinde yaşadığı olaylar, karşılıklı olarak birbirlerini farklı, ya da yanlış tanımlarına sebep olmuştur. Birbirini her durumda yanlış tanımlayan bu toplumlardan hangisi ileri medeniyet seviyesini yakalamış olursa olsun, karşılıklı ilişkiler iyi niyetli gelişmemiştir. Özellikle Batı Medeniyeti, kendi üstünlüğünü kabul ettirmek amacıyla diğer medeniyetlere oranla daha acımasız politikalar izlemekten kaçınmamıştır. Bu arada, yıkılan Roma İmparatorluğu'nun mirasını sahiplenen Batı toplumlarında dini ve siyasal liderlerin bitmek bilmeyen hırs ve kinlerinin de, dünya toplumlarının huzurunu bozan önemli etkenlerden biri olduğu belirtilmektedir. Son dönemlerde dünya medeniyetine katkıda bulunacak konuma yükselen Batı Medeniyeti, yapması gereken liderliği bir kenara bırakarak, insanlığın yüzyıllar boyu uğraşarak meydana getirdiği siyasal ve toplumsal dengeleri sarsmaya başlamıştır. Batı Medeniyetinin sarstığı bu dengeler sonucunda meydana gelen tahribat, sadece İslam Medeniyetine mensup toplumlarda değil, farklı dini anlayışlarını içinde barındıran medeniyetlere mensup toplumlar üzerinde de etkili olmuştur.³¹⁴

Geçmişte güç dengelerinin çoğuna sahip olan İslam Medeniyeti, gelişmişliğinin zirvesinde olduğu dönemlerde, bütün insanlığa faydalı olacak açılımlardan kaçınmamış, hatta en büyük rekabeti yaşadığı Batı Medeniyetinin gelişmesi için gerekli bütün desteği vermiştir. İslam Medeniyeti, insanlığın

³¹² Said Halim Paşa, "Ta'assub", Sebülürreşâd, c. 15, S. 388, s. 418.

³¹³ Said Halim Paşa, **İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecdübe-i Kalemîyye**, s. 11.

³¹⁴ Said Halim Paşa, "Ta'assub", Sebülürreşâd, c. 15, S. 388, s. 415.

faydalanabileceği gelişmelerle ilgili paylaşımda her zaman cömert davranırken, Batı Medeniyeti aydınlanma çağını yaşadığı dönemlerde aynı cömertliği gösterememiştir. Bu durumun sebeplerinden birisi de, her yönden Batı Medeniyetine hakim olan kilisenin, geçmişten bu yana İslam Medeniyetine karşı duyduğu kin ve rekabettir. Bu nedenle Batı Medeniyeti, yükseliş döneminde bütün insanlığın bu durumdan faydalanması için gerekli birikimleri insanlığa aktarmamıştır. Geçmişte insanlık adına elde edilen iyi şeylerin tamamını bütün insanlığın hizmetine sunmaya çalışan, fakat son dönemlerde bütün iyi gelişmelerden mahrum bırakılan İslam Medeniyeti, Batı Medeniyetinin bu politikalarından dolayı her geçen gün güç kaybetmeye başlamıştır.³¹⁵

1.2. Medeniyet-Din İlişkisi

İslam Medeniyetine mensup toplumlarda dine duyulan ihtiyacın, gayrimüslim toplumların kendi dinlerine duydukları ihtiyaçla kıyaslanarak, İslam dininin konumunun belirlenmeye kalkışılmasını doğru bulmayan Said Halim Paşa'nın, Batılı toplumlarda uygulanan ve her şeyi maddi açıdan değerlendiren düşünce tarzının, manevi düşünce tarzına göre hüküm verme yetisine önem veren İslam Medeniyetine mensup toplumlarda uygulanmasının, İslam Medeniyetine zarar vereceğini ifade ettiği görülmektedir.³¹⁶

Said Halim Paşa'ya göre, toplumsal huzuru elde etmek iddiasıyla başlatılan atılımlarda, toplumu birlik ve beraberlik ilkesi içinde yaşamaya sevk eden değerlerin ihmal edilmesi kabul edilemez. Bu değerlerin ötekinin uygulamalarına feda edilmesi, toplumun huzursuzluğunu artıracaktır. Bu tehlikeli durumun farkına varan bazı toplumlar, kendini geliştirme yönünde sahip olduğu değerleri koruyarak geleceğe hazırlanmaktadır. Çünkü kendi özüne ait değerleri hiçe sayan bir toplumun, ileri medeniyet düzeyine ulaşması mümkün değildir. Güçlü medeniyetler seviyesine ulaşma çalışmalarında başarılı olan toplumlar, öncelikle sahip oldukları değerleri koruma yoluna gitmişler ve bu değerlerin gelişmeye engel olan yönlerini iyi tespit ederek bunları ıslah etmeye çalışmışlardır. Bu yöndeki gayretleri onların hem toplum

³¹⁵ Said Halim Paşa, a.g.m., **Sebilürreşâd**, c. 15, S. 388, s. 414, 415.

³¹⁶ Said Halim Paşa, "Buhrân-ı İçtimâ'imiz", **Sebilürreşâd**, c. 15, S. 375, s. 201, 202.

bilincini korumalarına, hem de kendi değer yargılarını yaşatmalarına büyük bir katkı sağlamıştır.³¹⁷

Dini hükümleri, İslam Medeniyetine mensup olan toplumlarda siyasal ve toplumsal sistemin şekillenmesini sağlayan en önemli etkenlerden biri olarak gören Said Halim Paşa, bu hükümlerin siyasal ve toplumsal düzenin temellerini oluşturduğunu ileri sürmektedir. İslam dini, kendisine mensup olan toplumların siyasal ve toplumsal düzenle ilgili bütün eksiklerini tamamlayacak hükümleri ihtiva etmekle birlikte, aynı zamanda söz konusu sistemler üzerinde de belirleyici ve yönlendirici bir konumdadır.³¹⁸ “*Bizim ideallerimiz ile toplumsal ve siyasal kanaatlerimiz, tamamıyla dinimizden doğmuştur*”³¹⁹ diyen Said Halim Paşa, sırf bu yüzden dinin siyasal ve toplumsal alandaki etkisinin kabul edilip sahiplenilmesinin şart olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle o, dini telakkilere sahip çıkılmasını veya reddedilmesini bir eksiklik yada üstünlük vesilesi olarak görmemektedir.³²⁰

Said Halim Paşa’ya göre, İslam dininin insanlar arası ilişkileri düzenlemeye yönelik toplumsal ve siyasal içerikli kuralları, bir medeniyetin gelişmesi için en elverişli kurallardır. Bunu taassup olarak görenler, bunun aksini savunmakla daha kuvvetli bir taassup içine düşmektedirler. Bu esasların insanın hürriyeti ile çatıştığını ileri sürmek doğru değildir. Çünkü geniş boyutlu bir hürriyet imkanına dahi, bazı yasakların uygulanmasıyla ulaşılabileceği görülmektedir. Kaldı ki, İslam dininin toplumsal gelişmeyi teşvik edici olduğu herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir. Bu yüzden, İslam Medeniyetine mensup toplumların, bu avantajlı durumu iyi değerlendirerek kendi öz yapılarına önem vermesi, siyasal ve toplumsal kurallarını kendi esaslarına göre düzenlemeleri oldukça önem kazanmaktadır.³²¹

Müslüman toplumların siyasal ve toplumsal sistemlerini düzene koyan kanunların tamamı, İslam şeriatına göre hazırlanmalıdır. Çünkü, şeriat, ahlakî ve doğal gerçeklikleri bir bütün olarak ihtiva eder. Şeriat sisteminin kurulması, insan fitratına en uygun, yani tabî ve aklî hükümlere uygun olan sistemin kurulması demektir. Öyle ki, bu uygunluk insanın keyfi iradesine göre değil; genel ahlak yapısı

³¹⁷ Said Halim Paşa, **İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye**, s. 13, 14.

³¹⁸ Said Halim Paşa, , “İslam’da Teşkilat-ı Siyasiyye”, **Sebîlürreşâd**, c. 20, S. 499, s. 50.

³¹⁹ Said Halim Paşa, **Buhrân-ı Fikrimiz**, s. 14.

³²⁰ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 14.

³²¹ Said Halim Paşa, **İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye**, s. 28, 29.

ve toplumsal kuralların belirlediği değişmez kanunlara dayanmaktadır. Bu açıdan ele alındığında tabiat kanunlarıyla şeriat kanunları arasında bir fark görülmez. Şeriat kanunlarında da, tabiat kanunlarında olduğu gibi insan haklarına saygı temel bir unsurdur. İnsan bu kanunlar karşısında da geniş bir hürriyet imkanına sahiptir. Hürriyet bir potansiyeldir, fakat, söz konusu kanunların sınırlarını ihmal etmeyen bir saygıyı da muhtevasında bulundurmaktır.³²²

Başka bir açıdan değerlendirildiğinde İslam dini, mensuplarını bencil duygulardan uzak tutma gayesini taşır. Mensuplarının bütün insanlığa en çok faydalı olabilecekleri şekilde yetişmelerini İlahi bir emir olarak ortaya koymaktadır. Ferdietçilikten uzak, anlayış bakımından en olgun seviyeyi elde etmiş, kendi yükselişini ve huzurunu başkalarının düşmesinde ve rahatsız olmasında aramayan ve kendini insanlığa adanmış fertlerin çoğalması, onun en büyük gayesidir. İslam dini, genel olarak, bütün insanların faydasını sağlama gayretini güder. Bu nedenle kendi mensuplarının, hiçbir ayırım yapmaksızın insanların tamamına karşı en iyi insan olmalarını telkin eder. Sunmuş olduğu bilgilerle evrenin sırlarının çözülmesini ve elde edilecek imkanlardan bütün insanların faydalanmasını istediği için, ilmi gelişmelere ve fen alanında meydana gelen buluşlara son derece önem vermektedir.³²³

Said Halim Paşa, İslam Medeniyeti içinde yer alan toplumların ve bu medeniyetin en güçlü temsilcisi kabul edilen Osmanlı'nın geri kalmasında, İslamî hükümlerin hiçbir rolünün olmadığını söylemektedir. Çünkü İslamiyet, İslam Medeniyeti'ne tabi olsun veya olmasın, bütün toplumların kendilerini geliştirmeleri için gerekli olan teşvik edici ilkelerin tamamına büyük önem vermektedir. Batı Medeniyeti'ne mensup toplumların önemli bir çoğunluğu tarafından benimsenen Hıristiyanlığın, insanlığın gelişme ve ilerlemesi için gerekli prensiplere yer vermediğinden hareketle İslam Dini'nin de insanlığın gelişmesi için gerekli olan atılımlara açık olmadığı yargısını çıkarmak doğru değildir.³²⁴ Kaldı ki, İslam Medeniyetine mensup olan toplum ve bireylerin siyasal ve toplumsal yapıyla ilgili uygulama veya davranış kurallarının neredeyse tamamı, İslam hükümlerine göre

³²² Said Halim Paşa, "İslam'da Teşkilat-ı Siyasiyye", **Sebilürreşâd**, c. 19, S. 494, s. 275.

³²³ Said Halim Paşa, **İslâmlaşmak**, s. 30, 31.

³²⁴ Said Halim Paşa, "Ta'assub", **Sebilürreşâd**, c. 15, S. 388, s. 415.

belirlenmiştir. Bu durum, İslam Medeniyeti'nin mensuplarıyla Batı Medeniyeti'nin mensuplarının dinle olan ilişkilerinin farkını ortaya koymaktadır. Bu yüzden, Müslümanların dinlerini inkar etmeleri veya etkisiz bırakmaları, toplum halinde yaşamalarının temel düsturlarını inkar etmeleri anlamına gelecektir. Ona göre, toplumsal ve siyasal yapısında dini esasların ağırlığı hissedilen Osmanlı toplumu da dahil, hiçbir İslam toplumunun dinsizlik diye bir tercihte bulunma hakkı yoktur.³²⁵

2. FARKLI İKİ MEDENİYET KARŞISINDA SAİD HALİM PAŞA

Said Halim Paşa, İslam Medeniyetine mensup toplumların bir kısmının ekonomik ve bilimsel faaliyetler başta olmak üzere, meydana gelen her türlü gelişmeden mahrum kaldıklarını, bu durumu Batı Medeniyetine mensup toplumların hakimiyeti altına girdikten sonra fark ettiklerini ve geriliğin boyutlarını bu dönemle birlikte daha bilinçli bir şekilde tahlil etmeye başladıklarını ifade etmektedir. Diğer taraftan Müslüman toplumlarda XIX. asırla birlikte iyice belirgin hale gelen geriliği, kendilerine göre tanımlayan Batılı aydınların da bu konuda çalışmaları olmuştur. Fakat bu aydınların, geçmişten beri varolan düşmanlığın etkisiyle, bu geri kalmışlığın İslam dininden kaynaklandığına dair kasıtlı bir tavır benimsedikleri görülmektedir. İlk olarak Batılı düşünürlerin önyargılı ve yüzeysel bir şekilde ileri sürdüğü bu iddialar, İslam Medeniyetine mensup toplumların hangi sebeplerden dolayı geri kaldığıyla ilgili doğru tespitler yapılmasına engel olmuş ve her iki medeniyet mensupları arasında mevcut rekabeti körükleyerek tartışmaların boyutunu farklı noktalara sürüklemiştir. Mesele İslam Medeniyetinin geri kalış sebeplerini bulmaktan öte, din tartışmalarını körükleyen boyutlara taşınmış ve iki medeniyet arasında kurulacak ilişkiler açısından bir çok fırsat değerlendirilememiştir.³²⁶

Müslüman toplumlarda görülen gerilemenin sebebini İslam dininde arayan Batı Medeniyetinin, İslam Medeniyeti hakkındaki önyargılı tutumunu her zamanki gibi son dönemlerde de sürdürmeye devam ettiği görülmektedir. Said Halim Paşa'ya göre, gelişme yolunda yaptıkları atılımlara kendi dinlerinin engel olmasından hareketle, İslam dinini de bu statüde değerlendiren Batılı fikir adamları, bu konuda

³²⁵ Said Halim Paşa, **İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye**, s. 21.

³²⁶ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 3- 5.

büyük bir hataya düşmektedirler.³²⁷ Ayrıca, İslam dinini yargısız infaz eden ve bunda ısrarcı davranan Batı Medeniyeti, alışkanlık haline getirdiği bu tavrıyla İslam Medeniyetiyle arasındaki uçurumun daha da artmasına sebep olmaktadır. Geçmişten bu yana devam eden ve son yıllarda iyice kuvvetlenen bu düşmanca duyguların yön verdiği Batı Medeniyetinin tavrı karşısında, İslam Medeniyeti sürekli kendini savunmak zorunda kalmıştır. Batı Medeniyetine mensup toplumların bu saldırgan tavırlarla İslam Medeniyetini sürekli baskı altında tutarak Müslüman toplumların birliğini sağlayan İslam dinini yıpratmak ve dolayısıyla sömürge alanlarını genişletmek niyetinde oldukları anlaşılmaktadır.

Said Halim Paşa'ya göre, XIX. asrın başlarında çağdaşı olan bütün toplumları geride bırakarak gelişme yolunda ilerleyen Batılı toplumların, elde ettikleri avantajları kaybetmemek amacıyla, az gelişmiş toplumlar üzerinde hakimiyet kurmanın planlarını yapmaya başlamaları üzücüdür. Çünkü bu durum Batı Medeniyetinin istilacı tutumundan rahatsızlık duyan İslam Medeniyetinin, kendini korumak için uzun yıllar boyunca sürecek olan hazırlıkların içine girmesine sebep olmuştur. Batı Medeniyetinin sömürge kaynaklarını daha da artırmak amacıyla başlattığı istila hareketi, İslam Medeniyetine mensup bütün toplumların teyakuz halinde yaşamasına neden olmuş ve İslam Medeniyetini, kendisini geliştirecek atılımlardan habersiz bırakacak kadar meşgul etmiştir. Bu dönemde İslam Medeniyetine mensup toplumların en büyük çabası, Batılı toplumların istilasını engellemeye ve bağımsızlığını korumaya yönelik olmuştur.³²⁸

Bu açıdan bakıldığında, Batı Medeniyetinin, dünya üzerinde yaşayan bütün toplumların Hıristiyanlaştırılması ve zengin toprakların sömürgeleştirilmesi amacıyla başlattığı haçlı seferlerinin başarılı olmasını engelleyen İslam Medeniyetine karşı beslediği kin ve düşmanlık duygusunu unutmuş olduğu söylenemez. Aksine dayanışma ve yardımlaşmayı teşvik ederek kendine özgü bir kimliğe sahip şahsiyetler yetiştiren İslam dinine ve bu dine uygun yaşayan bireylere karşı beslediği düşmanlık ve kin duygusunu sürekli taze tutmuştur. Çünkü bu dinin yetiştirdiği şahsiyetlerin, haçlı seferleri de dahil olmak üzere Batı dünyasının bütün art niyetli

³²⁷ Said Halim Paşa, "Ta'assub", Sebülürreşâd, c. 15, S. 388, s. 417.

³²⁸ Said Halim Paşa, a.g.m., s. 414, 415.

faaliyetleri karşısında dik durmayı başarmış önemli bir güç oldukları görülmektedir.³²⁹

Said Halim Paşa, Batı Medeniyetinin zayıf veya güçlü olsun her iki dönemde de saldırgan tavrılardan vazgeçmediğini düşünmektedir. Ona göre, bu medeniyete mensup toplumların geçmişte İslam Medeniyetine mensup toplumlara karşı düzenlediği haçlı seferlerini, son yıllardaki sömürge amaçlı istila hareketlerinin ilk örneği olarak görmek gerekmektedir.

O, Batının bu tavrını alışılmış olarak değerlendirirken, İslam Medeniyetinin Batı Medeniyeti hakkındaki olumsuz yargılardan vazgeçmediğinin de göz ardı edilmemesi gerektiğini belirtmektedir. İslam Medeniyeti çoğunlukla olduğu gibi, gerileme döneminde de Batı patentli gelişmelere karşı önyargılı davranmıştır. Bu yüzden Batı dünyasında meydana gelen bilimsel gelişmelere ve teknolojik buluşlara gereken rağbeti göstermemiştir. Bunun yanı sıra, İslam toplumlarının da içinde yer aldığı Doğu dünyasını haçlı seferleri sayesinde tanıyan Batı Medeniyetinin de neredeyse tamamı çapulcu sayılabilecek kişilerin izlenimleriyle hareket ettiği gerçeğinin de altının çizilmesi gerekmektedir. Anlaşılan şudur ki, her iki medeniyet mensuplarının da birbirlerini bazı yönlerden eksik ve önyargılı bir biçimde tanımaları, karşılıklı hakaretlerin ve şiddetli rekabetlerin oluşmasının ve devam ettirilmesinin en büyük sebebi olmuştur.

Said Halim Paşa, böyle bir durumun gelişmesinde Batı Medeniyetinin tek başına sorumlu tutulamayacağını, İslam-Doğu medeniyetinin de bunda büyük pay sahibi olduğunu kabul etmektedir. Batı Medeniyetinin İslam Medeniyetini tanıyamamış olduğu doğrudur. Fakat İslam Medeniyeti de kendini anlatmak için üstün bir gayret göstermemiştir. Bu yanlışlığın giderilmesi için, insanlığı kalıcı ve gerçek huzura kavuşturmayı iddia eden her iki medeniyetin mensuplarının da, teknolojik ve bilimsel gelişmelerden bütün insanlığın eşit ve adil bir şekilde faydalanmasını sağlayacak, tarafsız tartışma ortamlarını oluşturmaya çalışması gerekmektedir.³³⁰

³²⁹ Said Halim Paşa, a.g.m., s. 418.

³³⁰ Said Halim Paşa, a.g.m., s. 418.

Anlaşılan odur ki, Said Halim Paşa belirtilen ortam tesis edilmediği sürece, Batının İslam Medeniyetine mensup toplumları kendi çıkarları uğruna kullanılacak bir potansiyel olarak görmekten hiç vazgeçmeyeceğini düşünmektedir. Ona göre, Batı Medeniyeti nasıl geçmişte yaşadığı ekonomik sıkıntıları gidermek amacıyla ve dini liderlerin kışkırtması sonucu haclı seferlerini düzenlemiş ve Doğu toplumlarının, özellikle de Müslüman toplumların huzurunu bozmuş ise, son dönemlerde de ürettiği ürünleri tüketecek bir pazar olarak gördüğü için bu toplumlar üzerinde sömürgeye dayalı bir hakimiyet kurmaktan vazgeçmeyecektir.³³¹ Bu nedenle, Batı toplumlarında görülen siyasal ve toplumsal uygulamaların hiçbir değişikliğe tabi tutulmadan İslam Medeniyetine mensup olan toplumlarda uygulanmaya kalkışılması, faydalanılmak istenen gelişmelerin gerçekleşmesinden daha çok, bu toplumların bazılarının bağımsızlığını kaybetmesini mümkün hale getirecektir. Bu bakımdan Batılı toplumların geliştirip uyguladığı sistemlerin kesin ve tartışmasız doğrular olarak kabul edilmesi mümkün görünmemektedir.

2.1. İslam-Doğu Medeniyeti

Müslüman toplumların çoğunluğunu temsil eden Osmanlı toplumunun da içinde yer aldığı İslam Medeniyeti, faydalı olan her şeyi insanlığın hizmetine sunmaktan hiçbir zaman kaçınmamış ve gerek Müslüman, gerekse gayrimüslim olsun, bütün toplumların kendilerini geliştirmeleri için teşvik edici bir rol üstlenmiştir.³³² Çünkü bu medeniyet, özünde manevi ve ahlaki yetilere önem veren, düşmanlık yerine dostluk ve kardeşlik ilkesini benimseyen siyasal ve toplumsal düzenlerin en olumlu yönlerini harmanlamayı bilmiştir.

Konu bu açıdan ele alındığında anlaşılan odur ki, birey veya toplumun sürekli kendisini geliştirmesini emreden bir dine mensup olan İslam toplumlarının, çağdaşı olan Batılı toplumların bulunduğu seviyeye ulaşamamasının sebeplerinin İslamiyet'te aranması önemli bir hatadır. Çünkü İslam, bütün dinlerden daha çok insanlığın gelişmesini teşvik eder.³³³ İslam dini tarafından, insanın ve toplumun gelişmesine bu kadar önem verilmesine rağmen, Müslüman toplumlar hala kendini geliştiremiyorsa; bu, dinî hükümlerle ilgili yorumların ve uygulamaların yanlışlığını gösterir. Konuya

³³¹ Said Halim Paşa, a.g.m., s. 415.

³³² Said Halim Paşa, a.g.m., s. 414.

³³³ Said Halim Paşa, **İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye**, s. 6, 7.

diğer bir açıdan bakıldığında Said Halim Paşa Osmanlı toplumu da dahil olmak üzere İslam Medeniyetine mensup olan toplumlarda görülen gerilemenin asıl sebepleri arasında, söz konusu toplumların İslam dinini kabul etmeden önceki batıl inançlarını yaşatmaya devam etmelerini önemli bir kusur olarak saymaktadır. Hatta sırf bu hurafeler yüzünden, İslam'ın gelişme ve ilerleme yönündeki hükümleri de dahil olmak üzere bir çok hükmünün ihmal edildiğini, siyasal ve toplumsal hayatta hurafelere dayanan hükümlerin daha çok rağbet gördüğünü ifade etmektedir.³³⁴

İddiaların aksine İslamiyet, mensubu olan toplumların kısa sürede gelişmesini sağlamış ve bu toplumların bazıları tarafından kurulan devletlerin dünyanın en büyük devleti haline gelmesine yardımcı olmuştur. Bu yüzden, son dönemlerde Batı Medeniyeti karşısında bir türlü engellenemeyen gerilemenin sebeplerini İslam'ın esaslarında aramak yerine, bu dine bağlı olan toplumların kusurlu hareketlerinde aramak gerekmektedir. Bir dönem İslam dini esasları, kendi mensupları tarafından tahrip edilmiş ve yanlış yorumlanmıştır. Söz konusu yanlışlıklar, İslam Medeniyetini oluşturan toplumların öncelikle ahlak ve ilim anlayışlarını tahrip etmiş, bunun hemen akabinde toplumda sağlanması şart olan siyasal ve toplumsal düzen bozulmuştur.³³⁵ Bu yüzden İslam Medeniyeti içinde yer alan bütün toplumlar, siyasal ve toplumsal düzenlerini İslam dininin hükümlerine göre yeniden düzenleyerek, bireylerin ahlakî ve fikrî açıdan yetişmelerini sağlamalıdır. Bu anlayış içinde hareket eden İslam Medeniyetine mensup olan toplumların kendi sorunlarını halledeceğini söylemek mümkündür. Buradan hareketle, kendi sorununu halleden bir toplumun aynı medeniyete mensup, daha az gelişmiş toplumlara destek vermesi beklenebilecektir. Bu anlayışla hareket eden toplumlar, kendi dayanışmalarını tesis edecek ve İslam dininin emirleri doğrultusunda evreni tanıyıp ondan faydalanabilecek duruma gelirlerse, geçmişteki gibi güçlü bir medeniyeti yeniden inşa edebileceklerdir. Ancak bu sayede, İslam Medeniyetinin, “öteki” olan Batı Medeniyeti'nden daha üstün bir medeniyet haline gelmesi mümkün olacaktır.³³⁶

Said Halim Paşa'ya göre, İslam Medeniyeti'nin en önemli temsilcisi olan Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi, son dönemlerde devlet kurumlarında yapılan köklü

³³⁴ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 9, 10.

³³⁵ Said Halim Paşa, **İslâmlaşmak**, s. 15- 17.

³³⁶ Said Halim Paşa, **İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye**, s. 31.

değişikliklerle Batılı toplumların ulaştığı ilerleme düzeyine ulaşılması mümkün değildir. İslam Medeniyeti için en sağlıklı gelişme standardı, İslam dini hükümlerine uygun hareket etmekle mümkün olacaktır. Çünkü bu hükümler, Osmanlı Devleti'nin hükmü altında yaşayan bütün milletlerin ortak gaye etrafında birleşmesini sağlayabilecek ve kendi hedeflerini tayin etmelerine yardımcı olacak siyasal ve toplumsal prensiplerin tamamını içeren bir sisteme sahiptir.³³⁷

Konu siyasal düzen açısından değerlendirmeye alındığında, asırlar boyunca soya dayalı aristokrasi düzeninin desteklendiği siyasal sistemlerle yönetilen Batı toplumlarında, yönetim şekli olarak demokrasi sisteminin faal hale getirilmeye çalışılması son derece doğaldır. Çünkü, bu durum, sürekli olarak hak ve hürriyeti gasp edilmiş Batılı toplumların, hak ettiği halde kullanamadığı haklarının kendi kullanımına verilmesi için başlattığı mücadelenin bir sonucudur. Fakat soya dayalı aristokrasi anlayışını, en üst düzey devlet yöneticisinin haricinde hiçbir mensubu adına uygulatmamış İslam Medeniyetine mensup toplumlarda, Batı tarzı demokrasi anlayışının uygulanmasıyla gelişmenin sağlanacağı düşüncesi doğal değildir. Çünkü bu, bir toplumun kendi tarzına en uygun biçimde kurduğu toplumsal ve siyasal kurumlarını terk edip, başka bir toplumun müesseselerini taklit etmesi demektir.³³⁸

Said Halim Paşa'ya göre, İslam Medeniyetini oluşturan toplumlarda siyasal ve toplumsal alanlarda statü belirlenmesi, ferdin kişisel kabiliyetlerine bağlı olduğu için; üst, orta ve alt sınıf yapılanması vardır. Toplumda farklı meziyetlere sahip olan fertler, kendi meziyetleriyle orantılı olarak hak ettikleri siyasal ve toplumsal statüyü kazanabilirler. Bu statüler, siyasal sistem tarafından bağışlanan haklara göre değil, toplumdaki her ferdin kendi kişisel yeteneklerine göre belirlenmektedir. Bu yüzden bu toplumların, siyasal ve toplumsal düzenlerinde aristokrat ve demokrat unsurlara kendilerine göre belirli bir anlam yükledikleri görülmektedir. Sözü edilen toplumlarda İnsanın uymakla yükümlü olduğu değerler olan ahlak, adalet, dayanışma gibi ilkeler ışığında elde edilecek statülerde demokrat, bu statüleri sunan devlet ve topluma itaat, kanunlara saygı, ananelere bağlılık vb. durumlarda da aristokrat anlayışın geçerliliğine rastlanmaktadır.³³⁹

³³⁷ Said Halim Paşa, "İslam'da Teşkilat-ı Siyasiyye", **Sebilürreşâd**, c. 20, S. 499, s. 50.

³³⁸ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 20.

³³⁹ Said Halim Paşa, **İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye**, s. 20.

Said Halim Paşa'ya göre; Batı toplumları, İslam Medeniyetinin siyasal ve toplumsal düzende kendi dokusuna göre geliştirmiş olduğu demokrasi ve aristokrasi anlayışını da içinde barındıran bir idare sistemine ulaşmanın yollarını aramaktadır. Hâlâ bu yapılanmayı tam olarak kendi iç bünyesinde sağlayamamış, karşılaşılan sorunlara günü birlik çözümler sunan Batılı toplumların sahip olduğu siyasal ve toplumsal düzenin mükemmel olduğunu düşünmek ve bu alanlardaki uygulamaları birebir taklit etmeye kalkışmak, düşülebilecek en büyük gaflettir. Aynı zamanda söz konusu uygulamalar, Batı Medeniyetinin bugünkü durumunun sebepleri değil, sonuçlarıdır. Kendi bünyesinde demokrasi ve aristokrasi sisteminin dengesini kurmuş olan İslam Devletlerinde özellikle Osmanlı Devleti'nde bu alanda yapılacak önemli değişikliklerin, toplumda büyük bir kaos ortamının meydana gelmesine sebep olması mümkündür. Zira toplumun önem verdiği ve topluma faydalı olan elit sınıfı kişisel yeteneklerine göre belirleyen toplumsal değerlerin, demokrasi sisteminde korunması ve yaşatılması güçtür. Aynı zamanda İslam Medeniyeti'nde farklı sınıf seviyelerine mensup bireylerin farklı siyasal hakları bulunmadığı için, seçkin sınıf ve halk, aynı haklara sahiptir ve aynı haklardan mahrumdur. Bu durum, İslam toplumlarında veya Osmanlı'da siyasal sistemin yeniden yapılandırılması için, Batı toplumlarında verilen mücadelenin bir benzerinin verilmesi gerektiği düşüncesini tutarsız kılmaktadır.

İslam Medeniyeti'ne mensup toplumlar, Batılı toplumların uygulamakta olduğu demokratik yönetim şeklini farklı bir biçimde uygulamışlardır. Bu toplumlarda elit kesimin haklara saygılı davranması, demokratik davranış sınırlarının genişlemesini sağlamıştır. Aynı şekilde halkın, her bireyin kendi emeğinin karşılığı olarak ulaştığı makama saygı duyması ve bu makamlara aynı şekilde ulaşma isteği, Batı toplumlarındaki anlayıştan farklı bir elit sınıf anlayışı oluşturmuştur. İslam Medeniyeti en büyük sınıf farklılığını, bireyin kendini ahlakî ve ilmî yönden geliştirmiş olduğu seviyeye göre belirlemiştir. Bununla birlikte toplumda bulunması gereken eşitlik, adalet ve dayanışma kurallarının uygulanmasını sağlayarak toplum içinde manevi bir kardeşlik bağının tesis edilmesine önem vermiştir. Bu yüzden en olumsuz durumlarda dahi, siyasal veya toplumsal alanlarda şiddete dayalı ve ihtilalci bir sistemin kurulmasının yolu kapatılmıştır. Adalet ve ahlak ilkelerine önem verilmesi, birey haklarına riayet edilmesi vb. hususlarda hassas bir tavır sergileyen

İslam Medeniyeti, çatısı altında bulunan toplumların uygulamalarının da hassas olmasına sebep olmuştur. Bu yönde alınan söz konusu tedbirlerin, Müslüman toplumlarda siyasal veya toplumsal ihtilallerin zemin bulmasını engellediği görülmektedir.³⁴⁰

2.2. Hıristiyan-Batı Medeniyeti

Medeniyet haline gelmeye başladığı ilk dönemlerden itibaren, uzunca bir dönem derebeylerinin, ruhban sınıfının ve kralın hakimiyetine dayalı sistemle yönetilmiş olan Batılı toplumlar, son dönemlerde burjuva sınıfının şekillenmesiyle, demokratik bir yönetim şekliyle yönetilmeye başlamıştır. Bu dönemle birlikte Batı toplumlarının genel anlayışında, burjuva sınıfının da etkisiyle maddi unsurları ön planda tutan hızlı bir değişimin yaşandığı görülmektedir. Bu yıllarda, Batı Medeniyetinin mensubu olan toplumlarda iktisadi yönden önemli bir yükseliş meydana gelirken, manevi yönden de bir takım kayıpların yaşandığı tartışmasız kabul edilmektedir. Bu noktaya dikkat çeken ve insanlığın arzu ettiği huzurlu hayata, maddi veya manevi unsurlardan sadece birinin geliştirilmesiyle ulaşamayacağını ileri süren Said Halim Paşa, Batı toplumlarında ferdiyetçi, kendinden başkasını düşünmeyen, kendi rahatı için başkalarının sömürülmesine göz yuman ve maddi gelişmeyi ön planda tutan bireylerin sayısının hızla arttığını belirtmektedir. Ona göre, *“Batı’nın siyasal teşkilatı, bir takım toplumsal mücadelelerden doğmuş ve bunların neticesinde kurulmuş olduğundan, aynı mücadelelerin çıkmasına ve devamına da müsaittir. Tabiatı icabı taraftır ve insafsız bir mahiyete sahiptir. Bu teşkilatlarda adalet ve başkalarını düşünme fikirleri zaruret sebebiyle ihmal edilmiş olduğundan, ahlakî ve idarî kıymetleri şüphelidir.”*³⁴¹ Batı Medeniyetinin kendine göre geliştirmiş olduğu siyasal anlayış, yönetilen toplumun tamamına tarafsız bir yönetim şekli sunamamaktadır. Toplumun bir kısmını memnun, diğer kısmını da mağdur eden söz konusu siyasal düzen, temsil ettiği devlet kurumunun kendi mensupları tarafından birtakım saldırılara uğramasını engelleyememektedir.

Her toplum için devletin varlığının zorunlu olduğunu belirten Said Halim Paşa, Batı Medeniyetinde devlet kavramının İslam Medeniyetinden daha farklı

³⁴⁰ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 22- 25.

³⁴¹ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 25.

anlaşıldığını ve Batılı toplumların devletlerine karşı duydukları bağlılık hissini daha zayıf olduğunu ileri sürmektedir. Batılı toplumların geliştirdiği devlet anlayışı, uygulanan idare sisteminin adını veya şeklini önemsizleştirmiştir. Çünkü devletine karşı bağlılık hissi taşımayan bir toplumda nasıl bir yönetim şekli etkin olursa olsun, devlet yöneticilerinin gelecek nesillere haksızlık ve zulümden başka bir şey bırakmayacağını düşünenler olacaktır. Batı Medeniyeti, bu tarz bir siyasal anlayışla yönetildiğini düşünen birey veya grupların her geçen gün arttığı bir yapıda olduğu için de, iktisadi gelişme oranının yüksek olması, söz konusu toplumlarda tesis edilmesi gereken huzur ve güven ortamının sağlanması için tek başına yeterli olmayacaktır.

Toplumsal ve siyasal yapısını belirleyen denge unsurlarını, hayat tarzını ve toplumsal müesseselerini zaman içinde duyduğu ihtiyaçlara göre değiştiren Batının bu değişimini ilmi bir disiplin içinde değil, yaşadığı tecrübeler ve tahmine dayalı bilgiler sonucunda gerçekleştirdiği görülmektedir. Bu nedenle de, bu medeniyetin mensubu olan toplumların siyasal ve toplumsal yapılarını belirli ve değişmez bir gaye veya hedefe göre düzenledikleri söylenemez. Gelecekle ilgili hedeflerini, sahip olduğu toplumsal anlayışa göre değil de, gelişen olaylara göre belirleyen Batı Medeniyetinin; kendi mensuplarını ekonomik yönden güçlendirmesine ve bu konuda diğer medeniyetlere rehberlik edecek konuma gelmesine rağmen, bütün insanlığı manevi yönden tatmin edecek siyasal ve toplumsal anlayış tarzını sunacak yeterlilikte olmadığı da anlaşılmaktadır.³⁴²

Said Halim Paşa'ya göre, *“Batılı milletlerin bugünkü siyasal teşkilatları, toplumsal ihtiyaç ve değişmeler karşısında alınmış iyi kötü bir takım günlük tedbirlerden ibarettir. Makul ve tarafsız bir idare temin ve tesis etmekten çok, bu değişmeleri kolaylaştırmaya hizmet etmektedir.”*³⁴³ Toplumsal ihtiyaçlarına uygun bir şekilde millî hakimiyet esasına dayanan yeni bir siyasal düzen geliştirerek, bu alanda kendini yenileyen Batı toplumlarının, ekonomik yönden ileri bir seviyeye ulaştıkları açıktır. Fakat bu toplumların bu alanlarda elde etmiş oldukları başarılarla, toplumsal değer ve yargıların korunması ve yüceltilmesi gibi durumlarda rastlanmamaktadır. Siyasal ve ekonomik seviye olarak kendi standardını yükseltmeyi

³⁴² Said Halim Paşa, “İslam’da Teşkilat-ı Siyasiye”, **Sebilürreşâd**, c. 20, S. 496, s. 16.

³⁴³ Said Halim Paşa, **İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîye**, s. 22.

başarmış olan Batı Medeniyetinin, adalet, ahlak vb. toplumsal değerleri kapsayan manevi alanlarda her geçen gün gerilediği de göz ardı edilmemelidir.³⁴⁴

Ona göre; Batı Medeniyetinde siyasal ve toplumsal yapıda uygulanan hürriyet ve eşitlik anlayışı da sanıldığı kadar gelişmiş değildir. Çünkü bu medeniyetin mensubu olan toplumlarda, toplumsal dengenin olması gereken şekilde sağlandığı söylenemez. Toplumun bir parçası haline gelmiş sınıfların birbiriyle şiddetli çekişmeler yaşadığı, bir sınıfın diğer sınıf üzerinde baskı kullanarak hakimiyet kurmaya çalıştığı bu medeniyette, toplumsal denge oluşmamış ve bunun sonucunda gerçek manada hürriyet ve eşitlik anlayışı gelişmemiştir. Şayet ciddi bir inceleme yapılırsa, Batı Medeniyetinin hürriyet ve eşitlik anlayışını destekleyen bir siyasal ve toplumsal yapıdan daha ziyade, fert ve sınıf imtiyazına ve eşitsizlik anlayışı üzerine kurulmuş bir sisteme sahip olduğu görülebilir.³⁴⁵ Bu açıdan değerlendirildiğinde *“Batı’da sınıf ve zümre kinleri, ırkçılık husumetleri, bugün, eskisinden daha şiddetli olarak mevcuttur. Orada hükümet, nüfuzu kırılmış ve itibardan düşmüş olarak, halka artık gereği kadar ne itimat, ne de saygı hissi telkin edebilmektedir. Fakat, iktisadi şartlar bakımından İslam ve Batı medeniyetleri arasında yapılacak bir mukayesenin sonucu, tamamen Batılı milletlerin lehine çıkacaktır. Biz iktisadi açıdan ne kadar çaresiz ve hareketsiz isek, onlar aksine o kadar kudretli ve rahattırlar.”*³⁴⁶

Batı Medeniyetinin iktisadi yönden kalkınmayı başarmış olmasına rağmen, kendi içinde meydana gelen sınıf çekişmelerine son verememesinin sebebi, arzu ettiği toplumsal adalet anlayışını tesis edememesinden kaynaklanmaktadır. Said Halim Paşa’ya göre, Batı Medeniyetinde bunun başarılabilmesi için, bireyleri ahlaki davranış yönünden olgunlaştıracak değerlerin aktif halde tutulması gerekir. Çünkü insanların ahlaki davranışlarda olgunlaşması, bütün insanlık için iyi olanı tercih etmelerine sebep olacaktır. Batı Medeniyeti, ancak bu idealle nesillerini yetiştirmeyi başardığı zaman, gelecekte hürriyet, eşitlik vb. gibi değerleri daha iyi anlayan ve uygulayan bir medeniyet haline gelebilir. Mevcut uygulamalar üzerinde detaylı bir inceleme yapılmadan, Batı toplumlarında hürriyet, eşitlik vb. değerlerin sadece bir takım kanun değişiklikleriyle kusursuz bir biçimde uygulandığını iddia etmek yanlış

³⁴⁴ Said Halim Paşa, “İslam’da Teşkilat-ı Siyasiyye”, **Sebilürreşâd**, c. 20, S. 498, s. 39.

³⁴⁵ Said Halim Paşa, a.g.m., **Sebilürreşâd**, S. 496, s. 16, 17.

³⁴⁶ Said Halim Paşa, a.g.m., **Sebilürreşâd**, S. 495, s. 3.

olur. Bu yüzden, İslam Medeniyetine mensup olan toplumların kendi değerlerinden vazgeçmelerini ve kendi içinde toplumsal adaleti tesis edememiş Batı Medeniyetinin uygulamalarını tercih etmelerini gerektirecek bir durum yoktur.³⁴⁷

Fikirlerinin temelini bu düşünce üzerine oturtan Said Halim Paşa; inkar edilemeyecek gerçeklerden birisini de şu şekilde açıklamaktadır:

İslam alemi Doğu'da bitmez tükenmez felsefi münazaralar ile vakit geçirip, metafizik vadisinde sonsuz, boş ve kısır çekişmelerle kuvvetten düşmekte iken, beri tarafta, yani Batı'da genç ve zinde milletler, tecrübe metotlarına dayanan yeni bir medeniyet kuruyorlardı. Bu yeni metotla o milletler, tabiatın sırlarına nüfuz ederek, sonsuz kuvvetlerden faydalanmayı başarmakta idiler. Fizik ve kimya sahasındaki keşif ve icatlar sayesinde Batı Medeniyeti, görülmemiş teknikler bularak, az bir külfetle en büyük verimi sağlayacak mükemmel ve sağlam vasıtalar yaptı. Bu da Batı milletlerindeki zahmetsiz kazanç, sömürge ve tahakküm hislerini son derece artırdı. Doğu'nun zenginliklerine göz diken bu milletler, cehennemi harp alet ve cihazları ile, kendilerine karşı durmaktan aciz kalan İslam memleketlerini istila ettiler.³⁴⁸

Kökleri önceki asırlara uzanan ve insanlığın gelişmesine sekte vuran Doğu ve Batı Medeniyeti arasındaki düşmanlığın gelişen olaylara bağlı olarak arttığı gözlenmektedir. Dünya toplumlarıyla olumlu ilişkiler kurmaya önem veren İslam Medeniyetinin, Batı toplumlarının gelişmemiş bir şekilde yaşadığı dönemlerde, sahip olduğu imkanları insanlığın gelişmesi yönünde harcamaktan kaçınmadığı bilinmektedir. Fakat son yıllarda her alanda gelişme kaydeden Batı Medeniyetinin, geçmişte kendisine gösterilen hoşgörüyü bütün insanlıktan esirgediği anlaşılmaktadır. Olayların bu şekilde gelişmesinin nedenleri araştırıldığında, Batı Medeniyetine hakim olan ruhbanlık sınıfının Hıristiyanlık haricindeki dinler ve mensuplarının aleyhinde yaptığı propagandanın da oldukça önemli boyutta etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Said Halim Paşa'ya göre, ahlakî değerlere Doğu toplumları kadar önem vermeyen Batılılar, insanlığın gelişmesiyle ilgili herhangi bir fikir üretme kaygısı taşımamış ve bu konuda olumlu hiçbir adım atmamıştır. Maddi kazançlara manevi ilkelere daha çok önem veren Batı Medeniyeti, kendi mensuplarının da maddi çıkarılara değer veren bireyler olarak yetişmelerini teşvik etmiştir. Yıkılan Roma

³⁴⁷ Said Halim Paşa, a.g.m., **Sebülürreşâd**, S. 496, s. 17.

³⁴⁸ Said Halim Paşa, **İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye**, s. 11.

İmparatorluğu'nun mirasını sahiplenen Batı Medeniyetinde, dinî ve siyasal liderlerin bitmek bilmeyen hırsları ve kinleri de dünya toplumlarının huzurunu bozan olayların başlangıç sebeplerindendir. Sahip olduğu avantajlı konumu insanlığın faydasına kullanarak, bu yönde bütün toplumlara lider olma şansı yakalayan Batılı toplumlar, bu sorumluluğa aldırış etmemişlerdir. Farklı kültürlerle mensup toplumların asırlık tecrübelerle meydana getirdiği ve tarihi birikimlere dayanan siyasal ve toplumsal teşkilatlanma dengelerini sarsmış, insanlığın her zaman faydalanabileceği bir çok doğru uygulamaların da tahrip edilmesine zemin hazırlamışlardır. Batı Medeniyetinin son yıllarda kasıtlı bir biçimde başlattığı bu tahribatların, sadece İslam Medeniyeti ve toplumlarında değil, farklı din ve kültürlerle mensup medeniyetler ve toplumlar üzerinde de yıkıcı etkileri olmuştur.

Said Halim Paşa, Batı Medeniyetinde uygulanan her yöntemin, İslam Medeniyetine mensup toplumlarda birebir uygulanmasıyla, düşülen sıkıntılı durumdan kurtulmanın mümkün olduğunu savunanlara şiddetle karşı çıkmaktadır. Bununla birlikte, Batı Medeniyeti tarafından gerçekleştirilen atılımlardan da bilinçli bir şekilde faydalanılması gerektiğini ve bunun İslam Medeniyeti açısından zorunlu olduğunu ifade etmektedir. İslam Medeniyetine mensup toplumlar, kendi yapılarına uygun gelişmeleri millîleştirerek uygulamaya koydukları sürece, Batı Medeniyetinden akılcı bir şekilde faydalanmış olacaklardır.³⁴⁹ Denilebilir ki, Batı Medeniyetine ait görülen ve mevcut üstünlüğün kaynağı olan ilim zihniyeti ile tecrübe metodunu birleştirerek ortaya konulacak gerçekler, geçmişten beri süregelen hataların telafi edilmesini mümkün kılacaktır.³⁵⁰

³⁴⁹ Said Halim Paşa, **Buhrân-ı Fikrimiz**, s. 13.

³⁵⁰ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 14.

3. İSLAM MEDENİYETİNİN GELİŞTİRİLMESİ AÇISINDAN BATI

Said Halim Paşa'ya göre Batı Medeniyeti, ekonomik ve politik sıkıntılardan kurtulduktan sonra, aynı sıkıntılarla bir daha karşılaşmamak için özelde İslam Medeniyetinin hakim olduğu coğrafyayla, genelde de diğer coğrafyalarla ilgili bir takım planlar geliştirmeye başlamıştır. Batılı toplumların bu planları uygulamaya koyduğu dönemlerde, Müslüman toplumlar arasında yayılan ve İslam dininin hükümlerini yanlış yorumlayan sözde ilmi anlayışlar yüzünden ekonomi bozulmuş; iktisadi ve teknolojik açıdan gelişmeye yardımcı olacak bilimsel faaliyetler ise neredeyse yok denecek kadar azalmıştır. İslam Medeniyetine mensup devlet veya toplumların siyasal ve toplumsal alanlarda başlatmak istediği yenilik hareketlerinin yetersiz kalması yüzünden, bu devlet ve toplumlardan bir kısmının Batılı toplumlar tarafından istila edildiği görülmektedir. Bu dönem İslam Medeniyetinin önemli bir parçası olan Osmanlı Devleti'nin de kendi içinde düştüğü geriliği³⁵¹ gidermek için çaba sarf ettiği bir dönemdir. Bu nedenle son yıllarda Batılı toplumların başlattığı ekonomik atılımların, siyasal ve toplumsal kurumlaşmaların İslam Medeniyeti ve en güçlü temsilcisi olan Osmanlı tarafından değerlendirilmesinin ve bundan faydalanılmasının oldukça önem kazandığı anlaşılmaktadır.³⁵²

Said Halim Paşa, Batı Medeniyetinin siyasal ve toplumsal kurumlarıyla ilgili uygulamalarının, incelenmeden ve üzerinde değişiklik yapılmadan İslam Medeniyetine mensup toplumlarda uygulamaya konulmasıyla ilgili isteklerin arkasında, toplumsal ilerlemeyi bir an önce elde etmek gibi iyi niyetli bir yaklaşımın olduğuna ihtimal vermemektedir. Çünkü ona göre, bu uygulamalarla ilgili toplumsal refleksin ne olacağı hiç ele alınmamış, toplumsal değerler hiç göz önünde bulundurulmamıştır. Nitekim bu vakaya karşılık olarak halkın, kendini idare edenlerle mücadele başlatarak, onların aşırılıklarına, evham ve hayallere dayanan tasavvurlarına devamlı karşı çıktığı ve aydınlarını itidale, hikmete ve basirete davet ettiği görülmektedir.³⁵³

Said Halim Paşa, kaynağı ne olursa olsun, milli esaslara ve milliyet anlayışına uygun olmayan her türlü yenilik hareketinin sonuçsuz kalacağını ileri sürmektedir.

³⁵¹ Said Halim Paşa, "İslam'da Teşkilat-ı Siyasiyye", **Sebilürreşâd**, c. 20, S. 495, s. 3.

³⁵² Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 30, 31.

³⁵³ Said Halim Paşa, **İslâmlaşmak**, s. 20.

Çünkü ona göre, milliyeti inkar eden bir medeniyetin ve milli duyguların terki anlamına gelen fikirlerin kabul edilmesi demek, bu unsurlarında terk edilmesi demektir. Milli unsurlara ters ve onları yürürlükten kaldıran hükümler ihtiva eden her türlü teşebbüs, milliyeti ne olursa olsun, hiçbir toplum tarafından içselleştirilerek uygulanamaz. Uygulanılması mümkün olsa bile, bu unsurlarla uyuşmadığı için başarılı olamaz. Temel prensipleri birbiriyle uyuşmayan toplumların birbirini, karşılıklı veya tek taraflı olarak ve birebir taklit ederek bütün sistemini değiştirme yoluna gitmesi, sahip olduğu değerlerin tümünü inkar etmesi anlamına gelir. Bu durumla karşı karşıya kalan, ister toplum, isterse birey olsun, milliyetini kaybetmiş sayılır. Milliyet meselesini önemsemeyerek hareket edenlerin de, kendi milliyetleri adına söz söyleme hakları yoktur.³⁵⁴

Said Halim Paşa'ya göre, toplum huzurunun, toplumsal dinamiklere bağlı kalındığı sürece daha çabuk sağlanacağını ve gelişme atılımlarının toplum tarafından kabul gördüğü takdirde verimli olacağını yetkililerce bilinmesi gelişme amacıyla başlatılan çalışmalarda önemlidir. Çünkü hiçbir toplum, başka bir toplumun uygulamalarını rehber alarak kendi huzurunu temin edemez. Bu, aynı medeniyete ait olan toplumlar için de geçerlidir.³⁵⁵ Bu yüzden Osmanlı'yı ve diğer İslam toplumlarını medeniyet haline getiren ve aynı ideal içinde yaşatan İslam ilkelerinin bertaraf edilmesiyle gelişmenin sağlanacağını iddia edenler yanılmaktadır.³⁵⁶

Konu İslam Medeniyetinin geliştirilmesi açısından ele alındığında anlaşılan odur ki, Said Halim Paşa'nın fikrî konumunu ortaya koyan tutumun ilmi gerçeklere uygun davranılmasıyla ve her toplumun kendine özgü olan değerlerine sahip çıkılmasıyla alakalı olduğu söylenebilir.³⁵⁷ Bu nedenle o, İslam Medeniyetinin en önemli temsilcisi olan Osmanlı'nın yönetim anlayışını toplumun ihtiyaçlarına uygunluğu tartışılmadan ve milli değerleri dikkate almadan değiştirme amacını taşıyan yeni anayasa çalışmalarını devlet ve toplum için olumlu bir gelişme olarak değerlendirmemektedir. Bu dönemde Osmanlı idaresinde meşrutiyet rejimi ilan edilmiş ve Batılı ülkelerdeki uygulamalara göre bir anayasa hazırlanmış olmasına rağmen, toplumsal gelişme adına somut ve büyük bir atılım gerçekleştirilememiştir.

³⁵⁴ Said Halim Paşa, **Buhrân-ı Fikrimiz**, s. 12, 13.

³⁵⁵ Said Halim Paşa, **İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye**, s. 12, 13.

³⁵⁶ Said Halim Paşa, "İslam'da Teşkilat-ı Siyasiyye", **Sebülürreşâd**, c. 20, S. 495, s. 4.

³⁵⁷ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 30, 31.

Hatta daha da kötüsü, batı kaynaklı uygulamalardaki başarısızlık, henüz vazgeçilmiş ve geri kalmışlığın önemli sebeplerinden biri olarak görülen eski idare sistemini bile aratmıştır.

3.1. Geliştirilme Yolundaki Osmanlı'nın Durumu

Son yıllarda Batılı toplumların yıkıcı ve tahrip edici unsurları karşısında kendini yenileme ve geliştirme ihtiyacı hisseden Türk Milleti, ciddi şekilde yıpranmış olan siyasal ve toplumsal düzenini yeniden tesis etmek için Batı Medeniyetiyle ilişkilerini aşırı seviyede artırmak zorunda kalmıştır. Geçmişte ulaşılmış olduğu kuvvetin ana kaynağının İslam kültürüne dayandığı gerçeğini ihmal eden ve gerçek kurtuluşa ulaşmak için yeniden İslam esaslarına dayanıp mevcut siyasal ve toplumsal yapısını bu esaslara göre düzenlemesi gereken Osmanlı Devleti, Batılı toplumların uygulamalarını esas aldığı noktada büyük bir yanılgıya düşmüştür. Türk toplumu, varlığını korumaya ve devam ettirmeye yarayan en önemli unsur olan İslam diniyle olan ilişkilerini koparttığı takdirde, gelişme ve ilerlemeyi elde edeceğini zannetmiş ve bu hususta son derece yanlış bir düşünceye kapılmıştır. Türk Milleti, önceki dönemlerde şarklı milletlerin hurafelerini almakla hata ettiği gibi, şimdi de Batılı milletlerde gelişen fikirleri takip etmeye çalışmakla aynı hatayı tekrarlamaktadır. Özellikle Batı toplumlarını taklit ederek geri kalmışlığına son vereceğini düşünmesi, belki yıkımına sebep olacak unsurlara kucak açması anlamına gelmektedir. Çünkü Batılı milletlerde görülen gelişme standartlarının ve bu standartlara ulaştıran ilkelerin stabilize bir durumda olduğu söylenemez. Bu ilkeler, zamana ve kullanım şartlarına göre çok çabuk değişkenlik gösterebilecek mahiyettedir. Bu yüzden Türk toplumu adına yetkili olanların herhangi bir uyum sorunu çekilmediği halde, genel geçerliliği olan İslam dini hükümlerinden vazgeçerek; sürekli değişkenlik gösteren modernleşme ilkelerine aşırı bağlılık göstermelerinin, hatta bu konuda radikal kararlar almalarının sebebi olan gelişme gayretleri beklenen sonuçlara ulaştırmamıştır.³⁵⁸

Said Halim Paşa'ya göre; *"hakiki bir yenileşme, zaman içinde meydana gelir. Bu durumda, şahsi inanç ve arzular doğrultusunda oluşacak ve alelacele meydana getirilecek yeniliklerden kaçınılması gerekmektedir. Zira böylesi inanç ve arzular,*

³⁵⁸ Said Halim Paşa, **İslâmlaşmak**, s. 18- 22.

*çoğu kere sosyoloji ilmi esaslarının bilinmemesinden veya değişmesi arzu edilen durumun yanlış değerlendirilmesinden ileri gelmektedir.”*³⁵⁹ Bu nedenle siyasal, toplumsal ve ekonomik alanlarda geri kalmış olan Osmanlı Devleti’ni bu durumdan kurtarmak için, Batı Medeniyetine mensup toplumların siyasal alanda başlattığı uygulamaları takip etmek yerine, bilimsel alanda başlattığı gelişmeleri takip etmek ve bu sayede geri kalmışlığa son vermek daha doğru olacaktır.³⁶⁰

Devletin bu duruma düşmesinde aydın kesimin olumsuz tavırlarının da büyük etkisinin olduğu görülmektedir. Osmanlı münevverlerinin, kendi toplum ve medeniyetinin siyasal ve toplumsal alanlardaki yapılanmasını beğenmemesi ve bir zamanlar dünya toplumlarına bir çok insanî erdemi uygulamada rehberlik eden İslam Medeniyetini küçük görerek başka medeniyetlerin takipçisi olmaya çalışması, devlet ve millet adına bağışlanabilecek bir şey değildir. Bu yanlış fikirlerin savunucusu aydınlar, toplumları nazarındaki özel statülerini kaybetmekle kalmamış, toplumun ve söz konusu fikirleri kabullenmeyen bazı aydınların nefret ve kinini de üzerlerine çekmişlerdir. Siyasal ve toplumsal alanda ortaya çıkan bu gibi çekişmelerden dolayı hakikatlere ulaşmak için gerekli olan fikir birliği sağlanamamış, bilimsel ve teknolojik gelişmeler takip edilememiş,³⁶¹ çağdaş medeniyetler seviyesine taşınmak istenen İslam Medeniyeti ve Osmanlı Devleti’nin geliştirilmesiyle ilgili birçok fikir ileri sürülmesine ve bir çok alanda yeni uygulamalar başlatılmasına rağmen, geri kalmış olmanın gerçek sebepleri üzerinde detaylı incelemeler yapılamamıştır.³⁶²

Öyle anlaşılıyor ki, Batı Medeniyetinde meydana gelen baş döndürücü gelişmeler ve Batılı toplumların genel tutumlarına göre yapılan yüzeysel değerlendirmeler sonucunda, Osmanlı Devleti’nin son dönemlerde karşılaştığı geriliğin sorumluluğu İslam dinine yüklenmektedir. Öyle ki, İslam dini ve kültürünü, Osmanlı toplumunun üstün bir devlet kurmasına yardımcı olan önemli etkenlerden biri³⁶³ olarak gören Said Halim Paşa’ya göre, *“Bu güne kadar pek haksız olarak hakir gördüğümüz medeniyetimizi sevmek ve ona hizmet etmek lazım geldiğini sonunda iyice anlayacağız. O medeniyet ki, hudutsuz bir imparatorluk kurarak,*

³⁵⁹ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 43.

³⁶⁰ Said Halim Paşa, , “İslam’da Teşkilat-ı Siyasiyye”, Sebilürreşad, S. 498, s. 39.

³⁶¹ Said Halim Paşa, “Buhrân-ı İçtimâ’imiz”, Sebilürreşâd, c. 15, S. 374, s. 180, 181.

³⁶² Said Halim Paşa, **İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemiyye**, s. 3.

³⁶³ Said Halim Paşa, “Buhrân-ı İçtimâ’imiz”, Sebilürreşâd, c. 15, S. 375, s. 201, 202.

bozkırlarda şehirler meydana getirmiştir. Evvelce ırk tetkiklerinde bir konu olan Türk kelimesinden, Fransız, İngiliz, Alman kelimeleri kuvvetinde ictimai ve siyasi bir varlık çıkararak Türk medeniyetini, irfanını ve ruhunu kabul eden her Müslüman'a, Osmanlı Türkiyüm deme ayrıcalığını sağlamıştır."³⁶⁴

Toplumun manevi inançlara verdiği önemden dolayı ihmal edemeyeceği toplumsal düzenin devam ettirilmesiyle ilgili sorumluluklar, son dönemlerde İslam Medeniyetini oluşturan toplumlara dikte edilen maddi bakış açısının baskısı altında kalan manevi anlayışın zedelenmesiyle yerine getirilemez olmuştur. Bu durum, İslam toplumlarında geçmişten beri sürdürülen toplumsal dayanışmayla ilgili anlayış tarzını, yok olmanın eşiğine doğru sürüklemeye başlamıştır.³⁶⁵ Ona göre, bu duruma düşülmesinin sebeplerinden birisi, "*Siyasal müesseselerde olduğu gibi, ictimai faaliyetlerimizde de hayranlık hastalığına tutulmuş ve. İyi ile kötüyü, güzel ile çirkini birbirine karıştıran yeni zihniyet yüzünden ahlak anlayışımız da garip bir sarsıntıya uğramıştır.*"³⁶⁶ O, Osmanlı toplumunu temsil eden aydınlar arasında yaygınlaşan bu vb. hastalıkların meydana getirdiği olumsuzluklar yüzünden, toplumdaki bir çok insanın kendi ahlakına, şahsiyetine ve toplumu ayakta tutan köklü geleneklere karşı düşmanca bir tavır takınmaya başladığını ileri sürmektedir.

Said Halim Paşa, son dönemlerde karşı karşıya kalınan sıkıntılı durumların, Türk milletinin geçmişiyle bütün bağlarını kesmesi gerektiğini savunanların çoğalmasına sebep olduğu düşüncesini taşımaktadır. Denilebilir ki, önceki dönemlerde Doğu toplumlarının etkisiyle, sahip olduğu değerlerin tahrip edilmesini engelleyemeyen bu millet, son yıllarda da Batı toplumlarının etkisiyle değerlerinden uzaklaşma noktasına getirilmektedir. Fakat söz konusu ikinci etkinin, birincisinden çok daha tehlikeli boyutlarda olduğu görülmektedir. Çünkü, bu durumda Osmanlı toplumunu medeniyet haline getiren bütün değerlerin kaynağı olan İslam ilkelerinin yerini, asırlardır rakip olduğu Batı Medeniyeti'ne ait yabancı faraziyeler almaktadır. Önceki dönemlerde toplumun gerilemesinin sebepleri arasında İslam'ın gereği gibi anlaşılıp yorumlanmamasını gören Osmanlı Devleti'nin mensupları, son dönemlerde

³⁶⁴ Said Halim Paşa, **Buhrân-ı Fikrimiz**, s. 15.

³⁶⁵ Said Halim Paşa, "Buhrân-ı İctimâ'imiz", Sebülürreşâd, c. 15, S. 375, s. 201.

³⁶⁶ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 42.

karşılaşılan geri kalmışlığın sebeplerinden birisinin de İslam dini olduğunu iddia etmekte³⁶⁷ ve kendi toplumunu kendi eliyle felaketin eşiğine doğru sürüklemektedir.

Konu bu açıdan ele alındığında geçmiş dönemlerde sahip olduğu siyasal, toplumsal ve ekonomik gücü kaybetmiş olan Osmanlı devlet ve toplumu'nun, gelişmiş toplumların seviyesine ulaşması ve eski gücünü yeniden kazanabilmesi için, toplumun, kendi adına yetkilendirdiği bütün bireylerin, kendi anlayış ve değerlerine saygı duyan, mensubu olduğu medeniyeti küçük görmeyen ve güçlü bir özgüven duygusuna sahip olan kişiler arasından seçilmesi gerekir. Bu bilinçle hareket edilerek gelişmiş medeniyetlerin örnek alınması, gelişmeye talip olan Osmanlı Devleti'ni hak ettiği yere ulaştıracaktır.³⁶⁸

Said Halim Paşa'ya göre, farklı milletlerden oluşan Osmanlı Devleti'ne mensup bireylerin, hem kendi milletlerine, hem de devletlerine karşı uymakla yükümlü oldukları sorumlulukları vardır. Ferdin mensup olduğu devlete karşı sorumluluğunu yerine getirmesi, mensup olduğu millete karşı sorumluluğunu yerine getirmesine bağlıdır. Bu yüzden, her ferdin iyi bir insan olması ve öyle kalması için, gereken şartlara uygun yetiştirilmesi ve bu anlayışa göre yaşamasının sağlanması devletin en önemli gayelerinden biri olmalıdır.³⁶⁹ Toplumun bütün bireyleri, toplumsal yapı tarafından verilen sorumlulukların tamamını uygulamakla yükümlüdür. Bu sorumlulukların uygulanması bilinmesinden daha önemlidir. Osmanlı Devleti'nde bu sorumluluklar, uyulması zorunlu hükümler olarak topluma sunulmuş ve toplumun birlik içinde kalması bu sayede sağlanmıştır.

İslam dininin esaslarını, temiz ve saf bir hayat tarzı sürdürmelerinden dolayı daha çabuk benimseyen ve gerekli hizmeti layıkıyla yerine getirme yolunda başarılı olan Türklerin, diğer milletlere karşı kurdukları hakimiyetle İslam dinine en önemli hizmeti gerçekleştirdikleri görülmektedir. Yaşadıkları ve hakim oldukları coğrafyada ırk olarak sayıca az olmaları, diğer Müslüman milletlerin farklı kültürlerinden etkilenmelerine ve İslam dininin temel kaideleriyle ilgili inançlarında tahribat oluşmasına rağmen, Müslüman toplumlar arasında özgürlüğünü koruyup devlet olarak varlığını sürdürmeyi başarmıştır. Bu milletin asırlar boyu sürdürdüğü siyasal

³⁶⁷ Said Halim Paşa, **İslâmlaşmak**, s. 21.

³⁶⁸ Said Halim Paşa, **Buhrân-ı Fikrimiz**, s. 14, 15.

³⁶⁹ Said Halim Paşa, **İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye**, s. 30, 31.

ve toplumsal anlayışın küçük görülememesi gerektiğini ileri süren Said Halim Paşa'ya göre, “*Bir gün gelecek, İslam gerçekleri, Müslümanlığa karşı çıkan sapıklıkları bir kere daha yenecektir. Hükümdarı, yeryüzündeki Müslümanların halifesi bulunan bu memleket, bir kere daha Müslüman milletlerin başına geçerek, onları mutluluk yollarına sevk edecektir.*”³⁷⁰

3.1.1. Batı Kaynaklı Gelişme Çabaları ve Sonuçları

Said Halim Paşa'ya göre, toplumsal ihtiyaçları ve milli değerleri dikkate almadan gelişmenin sağlanacağı konusunda ısrarcı davranan aydın ve yönetici kesimin büyük bir sorumluluk taşıdığı, siyasal ve toplumsal alanlarla ilgili değişikliklerden beklenen başarının elde edilememesi, söz konusu kimselerin sahip oldukları itibarın, toplum nazarında sarsılmasına sebep olmuştur. Bundan sonraki yıllarda, Müslüman toplumların çoğunda devlet ve toplumu temsil eden siyasal ve toplumsal kurumlarda hizipleşmeler başlamış ve karşılaşılan bütün problemlerle ilgili sunulan çözümlerde, Batıcı veya Milli olmak üzere iki farklı bakış açısı ortaya çıkmıştır.³⁷¹

Ona göre, milli meselelerle ilgili hassasiyetleri dikkate almayan aydınlara, mensubu oldukları toplum adına söz söyleme yetkisi verilmemelidir. Çünkü, söz konusu kimselerin aydın sıfatıyla ileri sürdükleri fikir ve iddiaları, toplumda kaos yaşanmasına, boş vermişlik duygusunun artmasına, doğruyu yanlıştan ayırt etme yetisinin kaybolmasına sebep olmaktadır.³⁷² Doğal olarak bu aydınların toplumlarıyla ilgili problemlere samimi ve gerçekçi bir bakış açısıyla yaklaşmalarını beklemekte hayalden öteye gidemeyecektir. Fakat son dönemlerde İslam Medeniyetinin ve Osmanlı Devleti'nin geliştirilmesi için sunulan farklı çözümler nedeniyle, aydınlar arasında bazı gruplaşmalar meydana gelmiştir. Batı Medeniyetiyle kurulan ilişkiler sonrasında geri kalmışlığın sebeplerini sorgulamaya başlayan bu gruplardan ilkinde göre doğrudan İslam dininin kendisi gelişmenin önündeki en büyük engel olarak değerlendirilirken; diğer grup, bu anlayışa şiddetle karşı çıkmış, siyasal ve toplumsal sistemde Batı tarzı bir gelişme modelinin İslam Medeniyetinde büyük tahribatlar meydana getireceğini ileri sürerek, bu medeniyetin ana unsuru olan bizzat dinin

³⁷⁰ Said Halim Paşa, **İslâmlaşmak**, s. 20.

³⁷¹ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 22, 23.

³⁷² Said Halim Paşa, **Buhrân-ı Fikrimiz**, s. 13.

kendisini tehlikeli açılımlardan koruma güdüsüyle hareket etmişlerdir. Her iki düşünceyi savunan fikir adamlarının da iddiası, Osmanlı Devleti'ni yeniden eski gücüne kavuşturmaktır.

Said Halim Paşa, her iki grubun hararetle savunduğu fikirlerin, bir yönüyle eksik olduğunu belirtmektedir. Ona göre, toplumu bir arada tutan ve toplumsal değerlere kaynaklık eden İslam ilkelerine sahip çıkmak elbette önemlidir. Fakat, toplumun ekonomik ve bilimsel yönden gelişmesine yardımcı olacak unsurlar da ihmal edilmemeli ve Batı Medeniyetinin elde etmiş olduğu ekonomik ve bilimsel gelişmeler, İslam Medeniyeti ve Osmanlı Devleti'ne kazandırılmalıdır.³⁷³ Onun fikir dünyasında her iki düşünce de, hem savunulan fikirlerin eksikliği, hem de dışlayıcılığı yüzünden toplumun önem verdiği ilkelere ve toplumsal gelişmeye yabancı olarak nitelenmektedir. İslam'ın kaynaklık ettiği toplumsal ve ahlaki unsurlar, toplum olma bilincini yaşattığı sürece, söz konusu geriliğin telafi edilmesi mümkündür.³⁷⁴

Osmanlı Devleti'nde toplumsal, siyasal ve ekonomik sıkıntıların henüz bütün topluma yansımadağı ilk yıllarda da, gerilemenin bütün topluma tesir ettiği son dönemlerde de aydın sıfatını üstlenenlerin çoğu, üzerlerine düşen sorumluluğu yerine getirememiştir. Said Halim Paşa'ya göre, siyasal ve toplumsal ilkelerin, toplum tarafından çok önceden benimsenmiş hurafelerden arındırılması görevini tam olarak yerine getirmeyen hem önceki dönem aydınlar, hem de Müslüman toplumların ancak kendi özünü oluşturan unsurlardan ve değer yargılarından vazgeçerek gelişebileceğini savunan son dönem Batılılaşma taraftarı aydınlar toplumun her yönden gelişmesi açısından hatalı davranmışlardır. Bu yüzden de, İslam Medeniyetine mensup olan toplumların neredeyse tamamı kendi varlığının teminatı olarak gördüğü unsurlara savaş açan Batıcı aydınlara ve bunlar tarafından ileri sürülen fikirlere fazla itibar etmemiştir. Said Halim Paşa, aydın sınıfın mensubu olduğu toplumun itibarını yeniden kazanabilmesi için, toplumuyla aynı gayeleri paylaşmasını, bilimsel ve ekonomik girişimlere öncülük edecek bir anlayışı benimsemesini önermektedir. Eğer aydın ve toplum arasında oluşan bu olumsuz durum düzeltilmezse toplum, önceki dönemlerde sahip olduğu yanlış inançların

³⁷³ Said Halim Paşa, "İslam'da Teşkilat-ı Siyasiyye", **Sebilürreşad**, c. 20, S. 495, s. 4.

³⁷⁴ Said Halim Paşa, a.g.m., s. 3.

sebepe olduğu zararlı durumdan daha kötüsünü, son dönem Batılılaşma yanlısı aydınları yüzünden yaşamak zorunda kalacaktır.³⁷⁵

Son dönem meydana gelen gelişmeleri bu açıdan da değerlendiren Said Halim Paşa'ya göre, mensubu olduğu Osmanlı devlet ve toplumunun uzun yıllar boyunca sürdürdüğü siyasal ve toplumsal anlayışı beğenmeyen, toplumsal kalkınmanın ancak başka toplumların örnek alınmasıyla gerçekleşebileceğini iddia eden aydın ve yöneticilerin, Osmanlı'ya faydalarından çok zararları dokunmuştur. Çünkü kendilerine ve toplumlarına duydukları özgüveni kaybetmiş olan bu kimseler, araştırıp incelemek yerine, başka toplumların siyasal yapılanmasını körü körüne taklit etmeyi tercih etmişlerdir. Üstelik tercih ettikleri bu sistemin, kendi devletleri ve toplumları için ne kadar verimli olup olmayacağını, gereği gibi uygulanıp uygulanamayacağını da hesaplayamamışlardır.³⁷⁶ Bu yüzden o, Osmanlı aydın ve yöneticilerinin, bir memleketin müesseselerinin en muazzez, en kıymetli birer milli miras olduklarını ve bunların terk edilmesinin, bizzat milli varlıktan vazgeçmek olduğunu anlayamadıklarını her fırsatta dile getirmektedir.³⁷⁷

3.2. Batılılaşma Yandaşlarına Bakışı

Said Halim Paşa'nın, İslam dininin gelişmeye mani olduğunu savunanları, yabancılaşmaya meyilli veya "öteki"ci olarak tanımladığı söylenebilir. Toplumsal değerlere sahip çıkarak gelişmenin sağlanması gerektiğini savunan aydınlar gibi Said Halim Paşa da, bu değerlerin Batılılaşma fikrinin gerçekleştirilmesinin önünde engel olduğunu savunan aydınları, "öteki"ci olarak görür. Ona göre, ilk zamanlar ileri sürdükleri fikirlerle toplumdan bekledikleri ilgiyi bulamayan Batıcı aydınların, Batı toplumlarının da desteğiyle, kendi toplumlarının geleceğine yön verecek kadar güçlü bir pozisyona ulaştıkları görülmektedir. Said Halim Paşa, önceki dönemlerin aksine, İslam dünyasındaki son dönem aydınları ve fikir adamlarının çoğunun Batılılaşma taraftarı olduğunu, çünkü bunların, ya Batı'da, ya da kendi memleketlerinde Batılıların kurdukları bir takım müesseselerde okuduklarını belirtmektedir.³⁷⁸

³⁷⁵ Said Halim Paşa, **İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye**, s. 15- 17.

³⁷⁶ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 33, 34.

³⁷⁷ Said Halim Paşa, "Buhrân-ı İçtimâî'miz", **Sebilürreşâd**, S. 374, s. 182.

³⁷⁸ Said Halim Paşa, "İslam'da Teşkilat-ı Siyasiyye", **Sebilürreşâd**, c. 20, S. 495, s. 4.

Bahsedilen şekilde yetişmiş olan fikir adamlarının ötekicileşmesinin sebepleri arasında, kendi devlet ve toplumlarına faydalı olmak ve kendilerini yetiştirmek amacıyla eğitim görmelerine rağmen, aldıkları eğitimin mensubu oldukları toplumu ve sahip olduğu değerleri küçük görmeye sürüklenmesi vardır. Karşılıklarına çıkan her türlü problemi Batılı bakış açısıyla irdelemeyi vazgeçilmez bir prensip haline getiren bu aydınlar, İslam toplumlarını asırlardır üstün bir medeniyet konumunda tutan siyasal ve toplumsal değerler üzerinde yeterli bilgi sahibi olmadan, toplumu bu değerlerden uzaklaştırarak geliştirme telaşına düşmüşler ve gelişme adına yapılan çalışmaların yanlış yönden başlatılmasına sebep olmuşlardır.³⁷⁹ Said Halim Paşa'ya göre, “*bu batılılaşmış kafalar, çaresini bulmak istedikleri hastalığın ne tabiatını, ne de mahiyetini hiçbir zaman gereği gibi anlayamamışlardır. İlerlemesini temin etmeye çabaladıkları İslam toplumunu ise, ne yazık ki tanımamaktadırlar.*”³⁸⁰

Said Halim Paşa, bir aydının en önemli sorumluluğunun, mensubu olduğu toplumun taşıdığı millî gayeyi sahiplenmek ve toplumu meçhule sürükleyecek fikrî aşırılıklara alternatif olabilecek kalıcı fikirler üretmek olduğunu belirtmektedir. Bu hassas noktayı dikkate alan her aydının mensubu olduğu toplumu rahatlatarak içinde yetiştiği medeniyeti, gelişmiş medeniyetler seviyesine taşıyacak bilimsel faaliyetleri öne çıkarması gerekmektedir. Bir aydın, ancak bu şekilde hareket ettiği sürece toplum tarafından kendisine verilen toplumsal konumun gereğini yerine getirmiş olacaktır. Ne yazık ki, Batılılaşma taraftarı aydınlar, bu hususları sürekli görmezlikten gelerek toplumlarının kendilerine yüklediği konuma aykırı davranmışlardır.³⁸¹ Bu aydınlar, İslam alemini, kendi hayallerinden doğan her türlü garip ve aşırı düşüncelerin denenmesine uygun görmüşler, onu çok eksik ve dağınık olan bilgilerin tatminine hizmet edecek ve her çeşit zarara katlanacak sonsuz bir tecrübe sahası olarak görmüşlerdir.³⁸²

Batılılaşma yanlısı aydınlar, gerek savundukları fikirler, gerekse özel hayatlarında sergiledikleri tavırlar açısından kendi halklarının teveccühünü kazanamamışlardır. Said Halim Paşa'nın bakış açısıyla değerlendirildiğinde siyasal düzen olarak varlık gösteren bütün toplumların ortak hedefi, toplumsal huzuru en

³⁷⁹ Said Halim Paşa, a.g.m., s. 4.

³⁸⁰ Said Halim Paşa, a.g.m., s. 4.

³⁸¹ Said Halim Paşa, **İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye**, s. 17.

³⁸² Said Halim Paşa, a.g.e., s. 22.

olumlu şekilde tesis etmektir. Toplumsal huzurun sağlanması konusunda kendi toplumundan farklı düşünen Batıcı aydınlar, ileri sürdükleri bütün fikirlerde olduğu gibi, bu konuda da Batıyı referans noktası yapmışlardır. Batı referanslı uygulamalara verdikleri değer neticesinde, kendi toplumuna karşı her geçen gün yabancılaşan bu aydınlar, halkın kendi özelliklerine göre belirlediği değerlerin ve hedeflerin neredeyse tamamını hiçe sayan bir sistemle, kendilerine göre yeni hedefler ve gayeler belirlemişlerdir.

Said Halim Paşa, Batılı düşünce yapısına göre yetişmiş olan bu aydın sınıfla, mensubu olduğu halk arasında kapatılması neredeyse imkansız bir uçurum oluşturduğunu düşünmektedir. Halk, kendi aydınını şüursuz olarak nitelemekte ve aydın sınıf tarafından ileri sürülen bütün teklifleri, toplum düzenine zarar verecek, tehlikeli bir unsur olarak değerlendirmektedir. Toplumlarının kendilerine karşı taşıdığı düşüncelerin farkında olan Batılılaşma yanlısı aydınlar, bu durum karşısında halkını küçük gören bir tavır içine girmişler ve topluma rağmen toplumu geliştirme iddiasıyla fikirlerinde daha da ısrarcı olmaya başlamışlardır. Osmanlı Devleti'nin ve diğer İslam toplumlarının siyasal ve toplumsal yapılarında radikal değişiklikler gerektiren söz konusu fikirleri halka benimsetmek için, hatta Batılı devletlerin yardımını da dahil, her türlü baskı mekanizmasını kullanacak kadar da ileri gitmişlerdir. Aydın sınıfın kendi toplumuyla böyle bir sürtüşme içine girmesi doğru değildir. Bu yanlış tutumun, İslam Medeniyetine mensup toplumların gelişmesine yardımcı olacak olumlu ve yapıcı anlayışları ortadan kaldırarak siyasal ve toplumsal yapıda kabul gören pek çok olumlu uygulamanın yürürlükten kaldırılmasına sebep olduğu görülmektedir.³⁸³

Toplumsal gerçekleri ihmal eden bir tavırla, toplumuna ve sahip olduğu değerlere yabancılaşmaya başlayan “*Müslüman aydınların büyük bir çoğunluğu, kendi memleketlerine, Batı’da mevcut ne kadar siyasal müessese varsa, bunların ya hepsini veya hiç olmazsa bir kısmını getirmekten başka bir şey düşünmez hale gelmiştir. Bu kişiler vatanın gerek toplumsal, gerek siyasal gelişmesini sağlayabilmek için Batı’nun düşünce ve prensiplerini aynen tatbik etmekten başka bir çare bulunamayacağı inancıyla hareket etmişler ve bu inançlarını açıkça söylemeye*

³⁸³ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 13- 16.

*başlamışlardır.*³⁸⁴ Bu nedenle, son dönemlerde siyasal ve toplumsal alanlarda yapılan değişiklikler, tümüyle Batılı bir anlayışın yerleştirilmesine yönelik olmuştur. Devletin siyasal ve toplumsal kurumlarında batıdan iktibas edilen kanunların uygulanması konusuna ağırlık verilmiş, Batılılaşma yönünde sergilenen bu aşırı çabalar, Osmanlı toplumunun tepkisine sebep olmuştur.

O, bu aydınların aksine, tesis edilmesinde İslam ilkelerinin önemli katkısı bulunan siyasal ve toplumsal kurumların, siyasal, toplumsal ve ekonomik gelişmeyi engelleyecek bir özellikte olmadığını savunmaktadır. Ona göre, İslam Medeniyeti tarafından kurulan ve geliştirilen siyasal ve toplumsal düzenden daha üstün bir sistem, tarihin hiçbir döneminde ve hiçbir medeniyet tarafından tesis edilememiştir. Bu nedenle, güçlü ve sağlam temellere sahip kurumlarda köklü değişiklikler yapılmasının bir ihtiyaç olarak algılanmasının ve bu duruma karşı çıkanların taassupla suçlanması yanlış olduğu özellikle belirtilmelidir.³⁸⁵

Başka toplumların uzun mücadeleler sonucunda ulaştıkları siyasal ve toplumsal alanlardaki uygulamaları, hiçbir gayret sarf etmeden taklit edip, başarılı olmayı düşünmek, hatadır. Böyle bir hata, uygulamanın söz konusu olduğu toplum açısından da son derece tehlikelidir.³⁸⁶ Geri kalmışlıktan kurtulmak için, Batı Medeniyetini taklit etme fikrini ısrarla savunan Batılılaşma yanlısı aydınlar, toplumu nasıl bir risk altına soktuklarının farkına varamamışlardır. Yapısal bakımdan birbirinden çok farklı ilkeleri olan bu iki medeniyetin dini inançlarının da farklı olması, mensuplarının farklı amaçlara göre yetiştirilmesini doğurmuştur. Batıcı aydınların, hem kültürel, hem de paylaşılan idealler açısından karşılıklı düşmanlıklara sebep olan farklılıkları görmezlikten gelmeleri, siyasal ve toplumsal alanlarda Batıdaki gibi kurumlaşmanın, Osmanlı Devleti içinde uygun olduğunu düşünmeleri yanlış olmuştur. Çünkü bu iki medeniyetin ulaşmak istedikleri nihai noktalar, birbirine zıt yönerdedir. Bu zıtlıkları dikkate almadan siyasal ve toplumsal alanlarda birtakım köklü değişikliklere gitmenin, topluma büyük sıkıntılar yaşatacağı söylenebilir.³⁸⁷

³⁸⁴ Said Halim Paşa, “İslam’da Teşkilat-ı Siyasiye”, **Sebilürreşâd**, c. 19, S. 493, s. 264.

³⁸⁵ Said Halim Paşa, **İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîye**, s. 26.

³⁸⁶ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 20.

³⁸⁷ Said Halim Paşa, “İslam’da Teşkilat-ı Siyasiye”, **Sebilürreşâd**, c. 19, S. 493, s. 265.

Said Halim Paşa, Batı yandaşı olarak değerlendirdiği aydınların kendilerine rehber olarak seçtikleri Batı zihniyetine dahi aykırı davrandıklarını belirtmektedir. O'nun ifadeleriyle “*bizimkiler, kendi memleketleri hakkında ileri sürdükleri son derece kötümser ve yıkıcı tenkitleriyle kendilerini gösteriyorlar. Bunların tenkitleri, meseleleri izah ve ispat edemedikleri için ithamlarla ve anlayamadıkları için de inkar ile doludur. Bunlar, elde halen mevcut olanı ve memleketimizin yaşayan gerçeğini bilmemekte, dahası nasıl olmamız gerektiğini de bize öğretmeye kalkışmaktadırlar.*”³⁸⁸ Batılılaşma taraftarı aydınların bu tarz tavırlarını sert bir biçimde eleştiren Said Halim Paşa, toplum adına yetiştirilen ve toplumsal meselelere çözümler getireceği umulan aydınların, kendi toplumlarının gelişmesi hususunda karamsar olmalarının ve toplumsal değerlere kayıtsız kalmalarının toplumun zararına olacağını belirtmektedir. Zira aydınların toplumun karşılaştığı meselelere karamsar yaklaşması toplumsal değerleri yıpratacaktır. Bu durum, toplumun tecrübeyle elde ettiği ve geliştirdiği siyasal ve toplumsal yapının da aleyhine olacaktır. Aydınların sahip olduğu söz konusu düşünce yapısı, toplumsal gelişmeyi sağlamak için ıslah etme yerine yıkmaktan yana bir tavır getirecektir. Toplumun, bahsedilen tavır prensip olarak benimsemiş insanlardan gelişme adına faydalanması imkansızdır. Bu insanları aşağılık duygusu içinde benimsedikleri fikirlerden vazgeçirmek ve toplumsal ruhu yıkmadan, ıslah edilmiş yeni düzenlemelerle toplumsal gelişmenin başarılabileceğine inandırmak, ne yazık ki büyük bir sorun olarak görünmektedir.³⁸⁹

Said Halim Paşa'ya göre; “*Toplumların gelişmesinin temel kurallarını göz ardı ettiğimiz için, sırf başka milletlerin kanun, nizam ve anayasalarını iktibas etmek suretiyle, bütün işlerimizde ve idarelerimizde, onlar kadar gelişeceğimizi zannetmekteyiz. Bu zan, bizim kendi kendimizi ıslah etme direncimizi kırdığı gibi, aynı şekilde, başkalarının bize karşı olan saygı ve güvenini de yok etmektedir.*”³⁹⁰ Son dönem Müslüman aydınların, mensubu oldukları toplumların özelliklerini ve kendilerine özel değerler manzumesini gereği gibi anlamadan, Batıda meydana gelen gelişmeleri örnek alarak Müslüman toplumları faydalandırabilecekleri, düşüncesi yanlıştır. Batı toplumlarının mevcut siyasal ve toplumsal uygulamaları ne kadar mükemmel olursa olsun, kendi tarihi ve kültürel dokularından önemli izler taşıdığı

³⁸⁸ Said Halim Paşa, **Buhrân-ı Fikrimiz**, s. 3.

³⁸⁹ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 3, 4.

³⁹⁰ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 13.

gerçeği ortadadır. Batı Medeniyeti geçmişte yaşadığı ve doğal yönetim anlayışının ihmal edilmesinden kaynaklanan acıları bir daha yaşamamak amacıyla, siyasal ve toplumsal anlayışında radikal değişikliklere gitmiştir. Bu medeniyetin İslam ve diğer medeniyetler karşısında ekonomik üstünlüğe ulaşmış ve bu yönde büyük bir avantaj yakalamış olduğu inkar edilemez bir gerçekliktir.³⁹¹ Bununla birlikte onun, manevi ilkeler açısından aynı seviyeye ulaştığı söylenemez. Bu nedenle İslam Medeniyetinin, geçmişten bu yana doğal bir şekilde sistemleştirdiği ve kendi hassasiyetlerine göre düzenlediği siyasal ve toplumsal kurumlarının, doğal ortamından uzaklaştırılarak faydasız ve yabancı bir sistemle değiştirilmesi, ekonomik ve bilimsel kalkınmaya öncü olmayacaktır.

Bu açıdan bakıldığında, Batılılaşma yanlısı aydınların söz konusu doğal gelişim sürecini dikkate almamaları, hatalarının başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Batı’da uygulanan siyasal ve toplumsal, kanun ve müesseseleri alıp kabul ettiğimiz takdirde, yenilik ve ilerlemeye nail olacağımıza inanmak büyük bir yanıltır.³⁹² Said Halim Paşa’nın, Batı Medeniyetinin tecrübelerinden doğru bir şekilde faydalanabilmek için gerekli gördüğü en önemli husus, dikkatli ve ileri görüşlü aydınların varlığıdır. Fakat İslam Medeniyetinin özellikle Osmanlı Devleti’nin bu zihniyete sahip aydınlardan mahrum olması talihsizliktir.³⁹³ Ona göre; “*İçinde ümitsizce çırpınıp durduğumuz şu elemli buhranın tek sebebi, Batı Medeniyetine kayıtsız şartsız dahil olmaya çalışmak ve kendi medeniyetimize karşı olumsuz bir tavır takınmaktan başka bir şey değildir.*”³⁹⁴

³⁹¹ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız ve Son Eserleri**, s. 237, 238.

³⁹² Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 13.

³⁹³ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 33.

³⁹⁴ Said Halim Paşa, **Buhrân-ı Fikrimiz**, s. 15.

III.BÖLÜM

SAİD HALİM PAŞA’NIN SİYASAL VE TOPLUMSAL GÖRÜŞLERİ

1. SİYASAL VE TOPLUMSAL AÇIDAN SAİD HALİM PAŞA

Said Halim Paşa, eserlerinin neredeyse tamamında, devletin siyasal ve toplumsal alanlarda niçin geri kaldığını araştırmanın ve bu duruma sebep olan olaylar hakkında doğru tespitlerde bulunmanın son derece önemli olduğunu belirtmektedir. Fakat bu yönde yapılan araştırmalardan doğru sonuçlar alınması için, çalışmaların belirli bir disiplin içinde yürütülmesi gerekmektedir. Devlet ve toplumun geleceğine ışık tutacak çalışmaların basit veya sıradan bir şekilde ele alınması, bu konuda ortaya çıkan soruların cevapsız kalmasına ve meselenin tam manasıyla anlaşılmasına sebep olacaktır.³⁹⁵

Said Halim Paşa’ya göre; siyasal atılımlarda, siyasal sistemle ilgili gelişmeleri ciddi bir biçimde ele almak, önemli bir şarttır. Bu şartı dikkate almayan her türlü siyasal ve toplumsal çalışma toplumun hürriyet hakkını kısıtlayacaktır. Siyasal sisteme faydası olmayacak bir takım nazariyelere önem verilmesi, devlet yöneticilerini hayali yaklaşımlara sürükleyen ve devlet yönetiminde meydana gelen aksaklıkların giderilmesi için, alınması gerekli görülen önlemlerle ilgili olarak zihinleri soyut kavramlara yoğunlaştıran tuhaf bir ortam oluşturur. Hayalci düşüncelerin ürünü olan söz konusu kavramların, siyasal sistemde tatbik edilmesinin, devletin faydasına olup olmayacağı tahmin edilemeyeceği gibi, gücünü her alanda ispat etmiş devletlerin, tarihin hiçbir döneminde, bahsedilen şekilde deneme yanılmalara fırsat verdiği de görülmemektedir.³⁹⁶

Konuya farklı bir açıdan yaklaşıldığında, siyasal ve toplumsal gelişmeye katkısı olan fikir hareketlerinden ve bilimsel ilerlemelerden habersiz olmanın, geliştirilmesi düşünülen siyasal düzen için talihsiz bir durum oluşturacağı, tartışılmaz bir şekilde kabul edilmektedir. Çünkü, devletler arasında yapılması zorunlu görülen bilgi alışverişine kapalı kalmak hatadır. Aynı şekilde söz konusu atılımlara işin

³⁹⁵ Said Halim Paşa, “Ta’assub”, Sebülürreşâd, c. 15, S. 388, s. 417.

³⁹⁶ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 29, 30.

özünden ziyade teferruatlarıyla uğraşacak şekilde körü körüne bağlanmak da, siyasal ve toplumsal tavır'a zarar verecektir. Bu her iki anlayıştan da şiddetle kaçınmak, devlet ve toplumu böyle tehlikeli ortamlara sürüklememek gerekir.³⁹⁷

Devlet yönetiminde yürürlükte olan uygulamalar, toplumun gelişme seviyesine katkı sağlamıyorsa, farklı yönetim şekillerinin bazı uygulamalarının denenmesi normaldir. Fakat, yenilenmesi düşünülen yönetim şeklinin; ülkenin medeni, siyasal ve idari ihtiyaçlarına göre belirlenmesi ve ileri medeniyet düzeyine ulaşmanın gereklerini yerine getirecek seviyede olması şarttır. Bu kural, ileri medeniyet seviyesine ulaşma umudu içinde olan bir toplum için gereklidir. Yeni yönetim tarzı; ülkenin gelişimi ve toplumun refahı için bu anlayışa ulaşabilecek vasıtaları hazırlamak zorundadır.³⁹⁸

Diğer bir açıdan siyasal rejim üzerinde düzenlemeler yapma yetkisine sahip olan kişiler arasında fikir birliğinin sağlanması da önemlidir. Şayet devlet ve toplum, çeşitli sıkıntılarla karşı karşıya olduğu halde böyle bir birliktelik sağlanamamışsa, devlet yönetimi tarafından yapılması gereken atılımlardan başarılı sonuçlar alınması mümkün olmaz. Bu nedenle, siyasal sistemi etkileyecek kurumlarda düzenlemelere gidilmeden önce, bu kurumların içinde yer aldığı devletin varlığının devam ettirilmesi sorununun nasıl sağlanacağı hususunu, devlet yetkililerinin birlik içinde çözmeleri gerekir.³⁹⁹ Ancak devletin devamlılığını ilgilendiren sorunların çözümünden sonra, gelişmeyi sağlayacak atılımlar ve uygulamalar üzerinde yoğunlaşmaya başlanmalıdır.

Toplumun varlığının korunmasını sağlayan temel değerlerin, sağlam zeminlere oturtulmasını sağlayacak ana hedeflerden ziyade, gelişmiş bir toplumun yaşadığı şatafatlı hayat örnek alınır ve bu, gelişmişlik olarak değerlendirilirse söz konusu devlet ve toplumun geliştirilmesi düşünülemez. Üstelik bu yanlış gözlemler sonucunda topluma dikte edilen alışkanlıkların, siyasal ve toplumsal düzenin geliştirilmesine değil, yıkılmasına sebep olacağı unutulmamalıdır.⁴⁰⁰ Bu nedenle devleti ve toplumu geri kalmışlığa sürükleyen sebeplerin derinlemesine araştırılarak, toplum için en uygun çözüm yollarının üretilmesi gerekmektedir. Toplumun

³⁹⁷ Said Halim Paşa, **Buhrân-ı Fikrimiz**, s. 10.

³⁹⁸ Said Halim Paşa, "Buhrân-ı İçtimâ'imiz", *Sebilürreşâd*, c. 15, S. 375, s. 200.

³⁹⁹ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 39.

⁴⁰⁰ Said Halim Paşa, "Buhrân-ı İçtimâ'imiz", *Sebilürreşâd*, c. 15, S. 374, s. 180.

parçalanmasına müsaade etmeden tamamının isteyerek benimseyeceği ve mevcut yönetim anlayışında ıslah edici çalışmalara önem veren uygulamaları, en uygun çözüm yolu olarak gören Said Halim Paşa'ya göre, toplumun karşı karşıya kaldığı sıkıntılar, ne derece şiddetli olursa olsun, sorunlara doğru yönden ve gerçekçi yaklaşmak siyasal ve toplumsal açıdan daha iyi sonuçlara ulaşılmasını sağlayacaktır.⁴⁰¹

Mevcut siyasal düzende meydana gelen aksaklıkların düzeltilmesi için Batı tarzı yeniliklerin uygulanmasına ağırlık verildiği dönemlerde, toplumun gerekli görülen siyasal sistemi kabullenecek bilgi birikiminden yoksun olması da, toplumsal yapıda bir takım tahribatlar oluşturmuştur. Geçmişte yapılan hatalar tekrar edilmeksizin, toplumsal yapıda tahribata sebep olacak uygulamaların hızla düzeltilmesi, devlet yönetiminde meydana gelmiş olan idari aksaklıkların giderilmesinden daha öncelikli olmalıdır. Şayet bu öncelik ihmal edilirse, siyasal ve toplumsal alanlarla ilgili uygulamalarda hatalı davranma oranı daha da artacaktır.⁴⁰²

Devletin devamlılığının tehlikeye düştüğü sıkıntılı dönemlerde, devleti eski gücüne ulaştırmak ve sürekliliğini sağlamak için, toplumu birlik içinde tutacak tedbirlerin alınması ve toplumsal dayanışmanın tesis edilmesi önemlidir.⁴⁰³ Böyle dönemlerde devletin yıpratılmasının, karşılaşılabilecek felaketleri sürekli artıracak göz önünde bulundurmamak gerekir. Özellikle siyasal ve toplumsal sistemde karşılaşılan problemler, gelecekle ilgili beklentilerin gerçekleşmesini sağlayacak ve toplumun bütün fertlerine sorumluluk kazandıracak şekilde, çözümlenmelidir. Siyasal ve toplumsal düzeni yakından ilgilendiren söz konusu problemlerin basit ve yüzeysel bir biçimde ele alınması ve sunulan çözümlerde aceleci davranılması, devlet ve toplumun gelişmesine değil, gerilemesine sebep olabilir.⁴⁰⁴

Bir devletin kendi tarihi birikimlerine dayanarak siyasal ve toplumsal ilişkileri neticesinde geliştirmiş olduğu yönetim şeklinin değiştirilmesinin kaçınılmaz hale geldiği durumlarda, bu konularda yeterli bilgi birikimine sahip olmayan kimselere üstün yetkiler verilmemelidir. Said Halim Paşa açısından bu, değiştirilmesi söz konusu olan siyasal sistemde karşılaşılan sıkıntıların çabuk bertaraf edilebilmesi

⁴⁰¹ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 17, 18.

⁴⁰² Said Halim Paşa, "Buhrân-ı İçtimâ'imiz", *Sebilürreşâd*, c. 15, S. 375, s. 200.

⁴⁰³ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 39.

⁴⁰⁴ Said Halim Paşa, "Buhrân-ı İçtimâ'imiz", *Sebilürreşâd*, c. 15, S. 376, s. 218.

için önemli görülmektedir. Devlet ricali, ulema sınıfı, icra kuvveti vb. kurumların, siyasal sistemde karşılaşılan sıkıntıları gidermek amacıyla, sunulan çözümlerin yeterli olup olmayacağına karar verebilme, gerekirse bu alanda başlatılan uygulamalara müdahale edebilme sorumluluğunu taşımaları gerekmektedir. Yenilik hareketlerinin başlatıldığı sistemlerde söz konusu anlayış oturtulmazsa, devlet ve toplumun, tecrübesiz yöneticilerin idaresi altında daha sıkıntılı durumlara doğru sürüklenmesi, engellenemeyecektir. Devleti ve toplumu yönlendiren yöneticiler kim olursa olsun, yönetim şekli nasıl olursa olsun, söz konusu kurum veya kişiler, kendi devlet ve toplumları için, bu konudaki sorumluluklarını yerine getirmekten kaçınmamalıdır.⁴⁰⁵

1.1. Siyasal ve Toplumsal Düzeni Belirleyen Unsurlar

Devlet içinde siyasal kurumların yapılandırılması ve bunların yetkileri, toplumsal dayanışma kuralları tarafından belirlenir. Siyasal sistemin temelini oluşturacak olan bu kurumların aktifliği veya pasifliği, toplum tarafından benimsenen anlayış sayesinde düzenlenir. Siyasal kurumların amacı, toplum ahlakını ilgilendiren ve toplumsal düzeni devam ettiren ilkelere sahip çıkmak ve bu ilkelerin yıpranmasını veya yıpratılmasını engellemektir. Bu kurumların gücü toplumdaki ahlaki kuralların sürekliliğini sağlamak için taşıdıkları yetkilere göre belirlenmektedir. Çünkü toplum, siyasal gücü kullandırma sınırlarını, kendi yapısını koruyacak şekilde belirlemektedir. Aynı zamanda toplum varlığını koruması ve devam ettirmesine yardımcı olması için yetkilendirdiği siyasal sisteme kayıtsız bir bağlılık göstererek, kurumların bu konuda üstlendiği görevin durumuna göre vermiş olduğu siyasal yetkinin alanını genişletme veya daraltma hakkını korumaktadır.

Said Halim Paşa'ya göre insan, tabiatta bulunan varlıklar hakkında akıl yoluyla bilgi elde etme gücüne sahip bir varlıktır. Fakat, öte yandan, toplum halinde yaşamayı gerektiren siyasal ve toplumsal kuralları tam ve eksiksiz bir şekilde belirleyebilecek güce sahip değildir. Çünkü insanın aklı, bu gibi düzenlemelerde insanın kendisi söz konusu olduğu için, uyulması şart olan objektif yaklaşımları her zaman ön planda tutamaz.

⁴⁰⁵ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 25, 26.

Akıl, tabiatta bulunan varlıkların somut olmasından dolayı, bunlar hakkında hüküm verirken daha somut ilkelere ulaşabilmektedir. Fakat insanların toplu halde ve huzurlu bir şekilde yaşamasına yardımcı olacak düzenlemeler soyut kavramlara dayandığı için, bunlar hakkında kesin ve somut sonuçlara ulaşmakta zorlanacaktır. Bu nedenle insanın, toplumsal ve siyasal sistemle ilgili olarak gerçek manada toplumsal huzuru elde edebilmesi için, gerekli olan kanun ve kuralların dayanağının ilahi kaynaklı olması gerekmektedir. Şayet bu konuda bazı kural ve kanunlar Tanrı tarafından, bir peygamber aracılığı ile insanlara bildirilmemiş olsaydı, insanların bunları, sadece akıl yardımıyla tespit etmeleri mümkün olmayacaktı. Bu iddianın doğru olup olmadığını anlamak için, bilimsel alanda bir çok yeniliğe imza atmış olan toplumların, bütün insanlığı huzura erdirecek kanunları üretememiş olmalarının sebebini araştırmak yeterli olacaktır.⁴⁰⁶

Dini hükümlerin ışığında şekillendirilmiş olan siyasal idareler, toplumsal prensipleri devamlı göz önünde bulundurmak durumundadır. Buna göre, toplumsal yapı içerisinde müsaade edilmeyen yıkıcı rekabet ve muhalefet duygusunun şiddetlenmesine, siyasal sistemde müsaade edilmemektedir. Bu sistem, yöneticinin topluma karşı yerine getirmekle yükümlü olduğu sorumluluklarla birlikte, toplum karşısında hak sahibi olmaya da imkan tanımaktadır. Aynı şekilde toplumun yöneticisine karşı yerine getirmekle yükümlü olduğu sorumlulukları olduğu gibi, birtakım güçlü hakları da bulunmaktadır.⁴⁰⁷

Dini hükümlerin siyasal sistemde uyulmasını zorunlu kıldığı ilkelere birisi de, devlet başkanının sorumluluklarını belirleyen bir hukuk sisteminin varlığıdır. Devlet başkanı, toplum yapısıyla birlikte, hukuk sisteminin hükümlerine de uygun davranmalıdır. Dini hükümlerin belirlediği standartlara göre oluşturulan hukuk sistemi, hak ve hürriyetlerin korunmasını ve toplumsal dayanışmanın sağlanmasına hizmet eden bir siyasal yapının kurulmasını teşvik eder. Bu ilkelere uygun bir siyasal tavır belirlenmesi sorumluluğu, devlet başkanlığı makamına ve devlet kurumlarına aittir. Bu sorumluluğun ihmali, devlet başkanının hem hakimiyetinin meşruluğunu, hem de siyasal gücünün üstünlüğünü tartışmalı hale getirir. Siyasal yapı açısından bakıldığında, toplumun kendi yöneticilerini tartışmaya başlaması, siyasal ve

⁴⁰⁶ Said Halim Paşa, , “İslam’da Teşkilat-ı Siyasiyye”, **Sebülürreşâd**, c. 19, S. 494, s. 276.

⁴⁰⁷ Said Halim Paşa, **İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye**, s. 20.

toplumsal huzurun hızlı bir şekilde bozacak olan isyanların artmasına ve devlet başkanlığı makamına karşı duyulan güvenin kaybolmasına sebep olur. Devlet ve toplum adına sakıncalı sonuçlar doğuracak olan bu gibi durumların engellenmesi için, devlet başkanı; hukuk ilkelerini ihlal etmeden bireysel hak ve hürriyetlerin koruyucusu olmalı ve temsil ettiği makama toplumun bağlı kalmasını sağlamalıdır.⁴⁰⁸

İslam kültürüne tâbi toplumlarda toplumsal yapı, her zaman bir üst sınıf teşkil edebilme gayretinde olmuştur. Bu yüzden siyasal sistemin şeklini belirleyen yönetim anlayışı, bu tutumu dikkate alarak, ülkenin faydalanabileceği niteliklere uygun kimseleri bulup desteklenmesini sağlamalı, bu kimselerin kendilerini geliştirebilecekleri ortamları hazırlamalı ve böylece bu niteliklere haiz kimselerden oluşan bir üst sınıf meydana getirmelidir.⁴⁰⁹ Bu sınıfa mensup olanlar, memur zihniyetinden uzak, üstlendiği görevin farkına varabilecek kabiliyetlere haiz, ahlaki ve akli unsurlara son derece önem veren ve bu unsurları yerinde kullanabilen, sahip olduğu yetenekler ve zanaatı ile kendi özgüvenini sağlamış, maddi konularda tatmin olmuş ve vicdani meselelerde hassas bir ruha sahip olmalıdırlar. Siyasal yapı içerisinde bu niteliklere haiz bir sınıfın teşekkül ettirilmesi problemi, düzeltilmesi gereken siyasal ve idari aksaklıklardan daha öncelikli bir konudur. Devlet ve toplumun devamlılığı açısından, bu gibi öncelikli ihtiyaçlar giderilmeden, başka sıkıntılardan kurtulma çabaları boş bir uğraş olacaktır.⁴¹⁰

Hem din, hem de ırk yönünden farklı milletlerden oluşan Osmanlı toplumunun uzun yıllar birlik ve beraberlik içinde yaşamasına yardımcı olan önemli unsurlardan birisi de İslam dininin sunduğu anlayıştır. Fakat iddia edildiğinin aksine, meydana gelen bazı olaylar ve kasıtlı müdahaleler sonucunda toplumun bölünmeye doğru sürüklenmesinde bu anlayışın hiçbir etkisi olmamıştır.⁴¹¹ Uzun zamandır birlik ve beraberliğini korumak için direnç gösteren bir toplumda, sadece siyasal sistemde yerleşmiş olan bazı anlayışların değiştirilmesiyle ülkenin temel sorunlarının çözüme kavuşturulacağı düşüncesi,⁴¹² bu gibi yanlış fikirlerin yaygınlaşmasının en önemli sebebi olmuştur.

⁴⁰⁸ Said Halim Paşa, **İslâmlaşmak**, s. 12, 13.

⁴⁰⁹ Said Halim Paşa, “Buhrân-ı İçtimâ’imiz”, *Sebilürreşâd*, c. 15, S. 375, s. 202.

⁴¹⁰ Said Halim Paşa, a.g.m., s. 200.

⁴¹¹ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 39, 40.

⁴¹² Said Halim Paşa, a.g.e., s. 17.

1.2. Siyasal ve Toplumsal Düzende Milli Unsurların Önemi

Milli esaslara ve milliyet unsuruna önem vermeyen veya bu ilkelere uygun şekilde hazırlanmayan her türlü yenilik hareketi ve ileri medeniyet seviyesine ulaşma çabası, kaynağı ne olursa olsun, sonuçsuz kalacaktır. Çünkü milliyeti inkar eden bir medeniliğin ve milli duyguların terki anlamına gelen fikir akımlarının kabul edilmesi demek, kültürel ve manevi değerleri inkar etmek anlamına gelir. Şayet siyasal uygulamalarla ilgili yenilikçi bir atılım yapılacaksa, bu milli esaslara ters unsurlardan oluşmamalıdır. Milli unsurlara ters ve onları yürürlükten kaldıracak hükümler ihtiva eden her türlü teşebbüs, milliyeti ne olursa olsun, hiçbir toplum tarafından kabul edilemez ve içselleştirilerek uygulanamaz. Uygulansa bile, milli duygularla uyummadığı için başarılı bir sonuca ulaşamaz. Öyle ki, bu uygulamaları siyasal ve toplumsal düzende gerçekleştirmek için ısrarcı bir tavır sergileyen kişilerin toplumları için faydalı olduğunu söylemek mümkün değildir.

Tarihi birikimlerin bir neticesi olarak meydana gelen ve bütün bireyler tarafından benimsenen din, ahlak vb. manevi değerler, bir toplumun varlığını devam ettirmesi için gerekli olan önemli unsurlardandır. Bu ilkeler ekseninde şekillenmiş milli esaslar ve hassasiyetler dikkate alınmadan, devletin siyasal sisteminde herhangi bir değişikliğe gidilmesi, toplumun ve devletin tarih sahnesinden yok olmasına yol açacak olaylara sebep olabilir. Devlet ve toplumun böyle bir sonla karşı karşıya kalmaması için, siyasal uygulamalarda yapılacak değişikliklerin, sözü edilen devlet ve toplumun milli esaslarına uygun ve öngörülen şekilde düzenlenmesi gerekmektedir.⁴¹³

Bir toplumun diğerini taklit etmesine dayanan ilişkiler neticesinde, taklit eden toplumun temel unsurlarını sarsacak veya önemli olanlarını değiştirecek, bir sistemin kabul edilemez olduğunu belirten Said Halim Paşa'ya göre tarih içinde geliştirdikleri temel prensipler itibarıyla birbirleriyle uyummayan toplumların, karşılıklı veya tek taraflı olarak, ölçüsüz bir taklit anlayışıyla etkileşim içinde bulunmaları, sahip oldukları değerlerin inkarı anlamına gelecektir. İster toplumun tamamı, isterse tek bir ferdi tarafından böyle bir anlayışın benimsenmesi milliyet duygusuna verilen değer kaybeldiğinin bir delilidir. Milliyetini inkar durumuna düşen kim olursa olsun,

⁴¹³ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 20.

kendi milliyeti adına söz söyleme yetkisine sahip olamaz. Bu durumdaki kişilerin ileri sürdükleri fikirlere itibar edilmesi, toplumda neyin doğru, neyin yanlış olduğunun anlaşılacağı bir kaos ortamı oluşturur.⁴¹⁴

Konuya bu açıdan bakıldığında, çok uluslu bir toplumu yönlendiren siyasal sistemin gücünü korumasına yardımcı olan dini ve siyasal esasların toplum üzerindeki etkileri dikkate alınmadan, siyasal ve toplumsal düzenin tek uluslu bir toplumda görülen uygulamalara göre yeniden yapılandırılmaya çalışılmasının doğru olmayacağı aşikardır. Söz konusu yanışa düşülmemesi için, çok uluslu bir toplumun siyasal ve toplumsal düzeninde yapılacak düzenlemelerde, sözü edilen esasların bağlayıcılığı da göz önünde bulundurulmalı ve tek uluslu devletlerin siyasal ve toplumsal uygulamaları, sadece örnek olarak değerlendirilmelidir. Bu uygulamalar, ancak çok uluslu toplumu yönlendiren siyasal ve toplumsal yapıya uyum sağlayacak şekilde geliştirildikten sonra uygulama safhasına geçirilmelidir. Bütün toplulukların ihtiyaçlarının eşit oranda karşılanmasının şart olduğu, Osmanlı gibi çok uluslu bir toplumda, siyasal sistemin güçlendirilmesi için, bağlayıcılığı olan unsurların her ne olursa olsun hiçbir durumda ihmal edilmemesi gerekmektedir.⁴¹⁵

Milli değerler ve inançların alt yapısını oluşturan ananeler, gelenekler v.b. toplumsal prensipler, her gelişen ve değişen şey gibi zaman içinde gelişmeye ve değişmeye müsaittir. Fakat bu değişimi tabii seyrine bırakmayıp, kendi değerlerini kendi eliyle yıkan bir toplumun varlığını devam ettirmesine yardımcı olan temel esasların gelişmesinden daha çok gerilemesine yardımcı olacağı anlaşılmaktadır.⁴¹⁶ Bu nedenle, aydın sınıfın toplumsal değerleri temsil eden milli gayeye sahip çıkması sağlanmalıdır. Bu yönde alınan tedbirler, aydın sınıfın kendi toplumu karşısında görevini tam olarak anlamasına ve toplumun istenmeyen olaylardan ve bu olayların acı sonuçlarından kurtulmasına zemin hazırlayacaktır.⁴¹⁷

Demek oluyor ki, bir toplumun ileri medeniyet seviyesine ulaşma kararlığı mevcut ise, mutlaka kendi siyasal ve toplumsal yapılanmasına uygun bir hedef tayin etmesi zorunludur. Hedefi olmayan bir toplumun düşebileceği en büyük tehlike, bir medeniyetin örnek alınması değil, o medeniyete birebir özenmesidir. Özenti; örnek

⁴¹⁴ Said Halim Paşa, **Buhrân-ı Fikrimiz**, s. 12, 13.

⁴¹⁵ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 21, 22.

⁴¹⁶ Said Halim Paşa, **Buhrân-ı Fikrimiz**, s. 14, 15.

⁴¹⁷ Said Halim Paşa, **İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye**, s. 21, 22.

almanın değil, taklit etmenin tek kurtuluş yolu olduğu gibi yanlış bir kanaati, toplumun iyi bir nitelik olarak kabul etmesine sebep olur. Böyle yanlış bir kanaat, toplumsal gelişmeyle ilgili alınan tedbirlerin verimsiz ve sonuçsuz kalmasına yol açar. Bu şekilde bir yapılanma hatasına düşmüş olan toplum, gelişmeyi elde edemeyeceği gibi, sahip olduğu değerleri de kaybetmeye mahkumdur. Bu kıymetlerin kaybedilmesi, toplumu gerçekliğin dışına iter ve hiçbir işe yaramayan yabancı değer ve anlayışlar içerisinde bocalamasına sebep olur. Bu durum ise, toplumsal kalkınmanın en önemli engelini teşkil etmektedir.⁴¹⁸

Gelişme ve ilerleme yolunda milli esaslarını ihmal etmeden, ıslah etme yoluna giden toplumlar, toplumsal düzen bakımından gelişmeye muvaffak olmuşlardır. Kendi milli esaslarını çağın ihtiyaç ve isteklerine göre düzenleyen ve onları terk etmeyen bu toplumlar, sahip çıktıkları milli esaslar sayesinde mensuplarının bilinçli, fedakar ve kendini toplumuna adanmış birer insan olarak varlık bulmalarına zemin hazırlamıştır.⁴¹⁹ Bu nedenle, yapılması gereken şey, milli ve manevi unsurları yürürlükten kaldırmaya çalışmak değil, zaman içinde meydana gelmiş olan yanlış yorumlardan kaynaklanan uygulamalara son vermek olmalıdır. Geçmişte siyasal ve toplumsal düzenin gelişmesine katkı sağladığı bilinen bu hükümlerin yanlış yorumlandığının ve ihtiyaçlara cevap veremez hale geldiğinin en büyük ispatı, bu unsurların etkin olmadığı farklı yöntemler denenmesine rağmen, devlet ve toplumda görülen geri kalmışlığa son verilememesidir.⁴²⁰

Anlaşılan odur ki, bir toplumun geliştirilmesi ve çağdaşı olan gelişmiş toplumlar seviyesine yükseltilmesi önemli bir husustur. Devlet idaresinde yetkili olup olmadığına bakılmaksızın toplumun bütün fertlerine bu bilincin kazandırılması gerekmektedir. Bu bilinç siyasal düzen karşısında toplumun konumunu belirlerken devletin varlığının da teminatı olacaktır. Fakat devlet ve toplumu geliştirmek için başlatılan çalışmalarda toplumsal birliği koruyan unsurları önemsiz gören fikirlere fırsat verilmemelidir.

⁴¹⁸ Said Halim Paşa, **Buhrân-ı Fikrimiz**, s. 10, 11.

⁴¹⁹ Said Halim Paşa, **İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye**, s. 13, 14.

⁴²⁰ Said Halim Paşa, “İslam’da Teşkilat-ı Siyasiyye”, **Sebilürreşâd**, c. 20, S. 495, s. 2.

1.3. Siyasal Düzen Karşısında Toplum

Herhangi bir siyasal sistemde karar alma ve alınan kararları uygulama konusunda, devlet ve toplum adına kullanılacak yetkinin oranının belirlenmesiyle ilgili topluma etkin bir rol veren Said Halim Paşa'ya göre; devletin en üst kademesinde yer alan devlet başkanlığı makamı da dahil olmak üzere bütün devlet kurumları, toplum tarafından verilen yetki kadar güç sahibi olmalıdır. Toplumun, siyasal anlamda büyük yetkiler sunduğu devlet başkanı, toplum adına verilecek olan kararlarda tek yetki sahibi olmalıdır. Fakat devlet başkanlığı makamının yetkileri ne kadar fazla olursa olsun, her zaman kontrol edilebilmelidir. Toplumun geleceğini değiştirecek kararları alma yetkisine sahip olan bu makam, toplumun geliştirilmesini sağlamakla sorumludur. Şayet, bu makamda bulunan kimse, üstlendiği sorumlulukları kasten veya elinde olmadan yerine getiremez ise, toplum tarafından verilen bu statüden men edilebilir. Dolayısıyla toplum, her zaman hakimiyetin gerçek sahibidir ve kendi varlığını devam ettirecek bir siyasal sistemin tesis edilmesinde en önemli belirleyicidir.⁴²¹

Siyasal olayların, hiç bir zaman milletlerin arzu ettikleri şekilde gelişmeyeceğini belirten Said Halim Paşa'ya göre; sözü edilen gelişmeler, toplumun geçmişte ve bugün yaşadığı olayların yanı sıra, siyasal ve toplumsal düzen tarafından belirlenen prensipler sonucunda oluşan siyasal tavırların ürünüdür. Söz konusu siyasal tavırların kaynağı, toplumun geçmişte benimsemiş olduğu maddi ve manevi hayat tarzına ve karşılaştığı olaylara dayanır. Toplumun önceki alışkanlıkları, siyasal sistemde izlenecek politikaların nasıl olması gerektiğini belirleyen önemli unsurlardan biridir. Bir toplumu organize eden ve diğer toplumlar karşısında temsil eden siyasal sistem, bahsedilen toplumun geçmişinden getirdiği ve mevcut halinde yaşattığı maddi ve manevi değerlerin ürünüdür.⁴²²

Siyasal sistemlerin, hitap ettiği toplumların önem verdikleri unsurlara göre şekillendirilmesinin gerekliliği prensibine dayanarak, maddi unsurları ön planda tutan toplumların siyasal teşkilatlanmalarının, yine maddi prensipler ön planda tutulacak şekilde oluşturulmasının normal olduğu söylenebilir. O halde, gerek dini değerlerin gerekse geleneksel değerlerin etkisiyle benimsenmiş olan manevi

⁴²¹ Said Halim Paşa, **İslâmlaşmak**, s. 13.

⁴²² Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 37, 38.

unsurların hakim olduğu toplumların siyasal teşkilatlanması, bu unsurlara saygı duyacak şekilde oluşturulmalıdır.⁴²³

Bu açıdan bakıldığında, geçmişte bireysel hak ve hürriyetlerden mahrum edilmiş bir toplumun, bu hakları elde etmek için gösterdiği mücadele ve uygulamaların, tarihinde böyle bir sorunla karşılaşmamış toplumlar tarafından örnek alınması doğru değildir. Çünkü, söz konusu toplumun kurduğu veya kuracağı siyasal sistem, yaptığı mücadeleler sonucunda elde etmiş olduğu hakların korunmasına yönelik olacaktır. Bu nedenle böyle toplumlar için uygun olan bir siyasal anlayışın, tarihinde hürriyet ve hak mahrumiyeti yaşamamış toplumların gelişmesine katkı sağlayacağı, meçhuldür. Buna rağmen, bir topluma yabancı gelecek uygulamalar taklit edilirse, bu durum, geliştirilmesi düşünülen toplumda bazı sorunların yaşanmasına yol açar.⁴²⁴

Öyle anlaşılıyor ki, toplumsal anlayışları birbirinden farklı olan toplumlara uygulanacak olan siyasal sistemlerin de farklı olması gerektiği gerçeğinin göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Tarihine bakıldığında adalet, fertler arası eşitlik, ahlaki unsurların korunması vb. gibi toplumsal unsurlara gerektiği kadar yer vermeyen bir toplumun siyasal ve toplumsal alanlardaki uygulamalarının, bunun tersine organize olmuş başka bir toplum üzerinde denenmesi, o toplumun mevcut siyasal düzenlemelerinde bir çok belirsizliğin oluşmasına sebep olacaktır.⁴²⁵ Böyle bir belirsizliğin yaşanmaması ve siyasal uygulamalarda başarılı olunması için, uygulamaya tabi tutulan toplumun ihtiyaçlarına cevap verecek niteliklerde bir siyasal sistemin tesis edilmesi daha doğrudur. Önemli olan, söz konusu sistemde toplumsal yapının devamlılığı ve ilerlemesine yardımcı olacak unsurlara yer verilmesidir. O halde, *“bir cemiyet için en uygun siyasal rejim, onun ictimai ihtiyaçlarını en güzel şekilde karşılayan ve siyaset esaslarını en doğru olarak ortaya koyabilen, yani onu tam olarak ifade eden bir rejim”*⁴²⁶ olacaktır.

Bir devlet veya toplumun geliştirilmesi adına yapılan düzenlemeler açısından bakıldığında, toplumsal ve siyasal konularda, toplumların birbirini etkilemeyeceğinin iddia edilmesi doğru değildir. Fakat, her ne olursa olsun bu etkilenme; siyasal,

⁴²³ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 22.

⁴²⁴ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 38, 39.

⁴²⁵ Said Halim Paşa, **İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye**, s. 23, 24.

⁴²⁶ Said Halim Paşa, “İslam’da Teşkilat-ı Siyasiyye”, **Sebilürreşâd**, c. 20, S. 499, s. 50.

ekonomik vb. alanlarda üstünlüğü kabul edilmiş bir toplumun uygulamalarının aynen tatbiki şeklinde olmamalıdır. Şayet bir toplumun, kendinden daha iyi koşulları elde etmiş başka bir toplumdan faydalanması gerekli görülüyorsa, o toplumun izlediği siyasal veya toplumsal alanlarla ilgili faydalı uygulamalarının, geri kalmış toplumun yapısına uygun hale getirilerek alınması gerekir. Birebir taklit etmek yerine, birtakım düzenlemelere tabi tutarak almak ve bu şekilde uygulamaya konulmasını sağlamak; söz konusu toplumun düşünce yetisinin artmasına, zeka düzeyinin yükselmesine, öğrenme istek ve arzusunun gelişmesine, varlığını korumaya yardımcı olan bağların kuvvetlenmesine daha fazla katkı sağlayacaktır. Ancak bu şekilde bir etkileşim, toplumun geliştirilmesinde faydalı olacaktır.⁴²⁷

Toplumun birliğini sağlayan ilkelerin geçerliliğini sürdürmesine yardımcı olan kurumların siyasal sistemde önemli işlevleri vardır. Çünkü bir devletin veya toplumun varlığını devam ettirmesinin önemli şartlarından birisi toplumsal birliğin devam ettirilmesidir. Bu birliğin, manevi ilkelerle sağlandığı bir toplumda gelişmeden bahsedilebilmesi için, maddi ilkelere değer veren toplumların siyasal uygulamalarına başvurulmasının, yeterli olmayacağı bilinmelidir. Manevi unsurlara önem veren bir toplumun siyasal ve toplumsal açıdan geliştirilmesi adına, bahsedilen durumun aksine bir siyasal tavır belirlenir ve bunda da ısrarcı olunursa, bu durum devlet ve toplumun gelişmesini değil, dağılmasını hızlandıracaktır.⁴²⁸

Her hangi bir toplumun iyi yönetilmesinin şartı birliğini sağlayacak ilkelerin korunmasına bağlıdır. Gelişme sürecini başlatmış her siyasal sistemin öncelikle halletmesi gereken sorunlardan birisi, yönettiği toplumda birlik ve beraberlik düşüncesinin gelişmesini sağlayacak siyasal ve toplumsal unsurları canlandırmaktır. Bu unsurları koruyacak siyasal ve toplumsal kurumların tesis edilmesi ve bu kurumların toplumun yönlendireceği şekilde siyasal düzen üzerinde etkinliğini devam ettirmesi gerekmektedir. Buradan çıkaracağımız sonuç şudur ki, bir toplumu yöneten ve başka toplumlar karşısında bu toplumu temsil eden siyasal sistemin bütününde veya bir kısmında yapılacak değişiklikler önemlidir. Toplumsal birliğin devam ettirilmesi şartına önem verecek kurumların meydana getirilmesi ve bu kurumların siyasal ve toplumsal düzenle ilgili değişikliklerde söz sahibi olması,

⁴²⁷ Said Halim Paşa, **Buhrân-ı Fikrimiz**, s. 13.

⁴²⁸ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 22.

geliştirilmesi düşünölen toplumun geleceğini olumlu yönde etkileyeceğini anlaşılmaktadır.

Siyasal ve toplumsal düzende birtakım belirsizliklerin baş göstermesine kaynaklık eden, sorunları çözölmez hale getiren önemli sıkıntılardan diğeri de, yönetimde uygulanan baskı rejimidir. Kuvvet sahibi olanların zayıflar üzerinde kurmuş olduğu, şiddete ve korkuya dayalı bu hakimiyet şeklinin oluşumu, her toplumda farklıdır. Toplumların iç yönetimlerinde farklı sebeplerden dolayı maruz kaldıkları bu yönetim şeklinin oluşma şartları nasıl farklı ise, kaldırılma şartlarının da farklı olacağı bilinmelidir. Herhangi bir devlet veya toplumda meydana gelen sorunlara kaynaklık eden söz konusu rejimin kaldırılması, bu duruma sebep olan olayların tam manasıyla anlaşılması ve toplumsal yapıya uygun çözüm yollarıyla meselenin üstüne gidilmesine bağlıdır.⁴²⁹

1.4. Siyasal ve Toplumsal Düzende Kurumsallaşmanın Önemi

Siyasal ve toplumsal düzenin önemli bir parçası olan kurumlar, hem devlet idaresinin daha iyi şartlarda yürütölmesine yardımcı olurken, hem de toplumun ihtiyaçlarını tatmin eden idarî organizasyonda çeşitli görevler üstlenmektedir. Bu konuda büyük yetkilerle donatılan kurumlar; siyasal, medeni ve idari düzenlemelerde tek sorumluluk sahibidirler. Bu yüzden, devlet kurumlarının toplumun ihtiyaçlarına göre hareket etme yükümlölüğünü taşımaları gerekmektedir. Toplumun kendi tavırlarıyla ilgili değışiklikleri, duyduğu ihtiyacı gidermek amacıyla, kendi içinde uygulayabilecek yeterlilikte olduğu bilinmelidir. Toplum için gerekli görölen seçkin sınıfların oluşturulması işi de, bu tür değışikliklerdendir. Bu, siyasal kurumların değil, toplumsal anlayışın zamanla ve kendi içinde gerçekleştireceğini bir görevdir. Bu nedenle siyasal sistemin bir parçası olan kurumlar, seçkin sınıf oluşturma girişiminden daha çok, toplumsal yapıyı ayakta tutmak için gerekli olan düzenlemeleri yaparak toplumun geliştirölmesine öncölük etmelidir. Milleti temsil eden idare heyetinin en büyük sorumluluklarından birisi, bu olmalıdır.⁴³⁰

Gerek dünyada gelişen, gerekse iç dinamiklerin hareketlendirdiğini olaylar neticesinde, devletin yönetim anlayışında bir takım yenilik veya değışiklikler

⁴²⁹ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 17, 18.

⁴³⁰ Said Halim Paşa, “Buhrân-ı İçtimâ’imiz”, Sebülürreşâd, c. 15, S. 375, s. 200.

yapılmasının zorunlu hale geldiği dönemler yaşanması normaldir. Siyasal sistemi ilgilendiren söz konusu değişikliklerden başarılı sonuçlar elde edilemez ise, bu durumun tek sorumluluğunun uygulamayı yapan kuruma yüklenmesi doğru değildir. Devlet yönetiminde meydana gelen bu gibi başarısızlıklardan, bütün toplum sorumludur.⁴³¹ Diğer bir açıdan bakıldığında Said Halim Paşa'ya göre yapılması gereken şey, siyasal sistemle ilgili değişiklikler gündeme geldiğinde, devlet kurumları tarafından, bu konuyla ilgili detaylı araştırmalar yapmak ve alınacak kararlarda, farklı bir toplumun siyasal uygulamalarının alınıp uygulamaya konulması hususunda aceleci tavırlara fırsat vermemektir. Özellikle bu gibi dönemlerde, devletin ve toplumun genel yapısıyla birlikte, tarihi birikiminin tamamı dikkate alınmalı, siyasal ve toplumsal düzende yapılacak değişikliklerle ilgili detaylı araştırma yapılmalıdır.⁴³²

Bunun aksine bir yaklaşımın getireceği sonuç şudur ki, taklit edilen siyasal sistemle beraber alınan kurumlar, söz konusu toplumun siyasal ve toplumsal meselelere alışılmış olandan daha farklı yaklaşmasına sebep olacaktır. Bu durum ise, toplumsal değerlerin nasıl korunacağı sorununu önemli hale getirir ve siyasal sistemle ilgili çalışmaların belirli bir disiplin içinde yürütülmesini engelleyebilir. Devletin ve toplumun geleceğiyle ilgili kararlar alınırken sergilenen söz konusu disiplinsizlik, toplumun doğal gelişimini sağlayacak siyasal kurumların tesis edilmesi gibi önemli bir meseleyi içinden çıkılmaz hale getirecektir.⁴³³

Son dönemde Osmanlı idare sisteminin değiştirilmesi sonucunda, toplum için en uygun yönetim olma iddiasıyla uygulamaya konulan meşrutiyet rejimi, bütün halkın siyasal alanda eşit sayılması ve daha özgür davranabilmesi için gereken imkanları sunma sorumluluğunu üzerine almıştır. Bu siyasal sistemin önemli bir direği olarak vücuda getirilmiş olan meclis kurumu, asırlarca sürdürülen siyasal ve toplumsal uygulamaları düzenlemeye veya değiştirmeye çalışırken, toplum içindeki her bireyin ancak kendi kişisel gayretiyle ulaşabileceği statüyü onlara bir anda kazandırarak toplumsal bir felakete zemin hazırlamıştır.⁴³⁴ Bu gelişmeyi olumlu görmeyen Said Halim Paşa'ya göre "*Eşitlik, şahsi hasletlerin tam bir serbestlik içinde gelişip tekamül etmesine engeller çıkararak, adalete aykırı bir dereceye*

⁴³¹ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 25.

⁴³² Said Halim Paşa, a.g.e., s. 3, 4.

⁴³³ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 38, 39.

⁴³⁴ Said Halim Paşa, "Buhrân-ı İçtimâ'imiz", Sebülürreşâd, c. 15, S. 375, s. 202.

varırsa toplumsal bir hastalık olur.”⁴³⁵ Bu nedenle toplumun gelişmesine katkı sağlayacak sınıfların durumu, siyasal sistemin uygulamalarını belirleyen kurumların ortaya koydukları tavırlara ve gelişen olaylara göre belirlenmelidir.

Siyasal sistemde yer alan her kurumun öncelikli gayesi, yönetilen toplumun memnuniyetine zemin hazırlayacak bir hareket tarzını, kendi bünyesinde oluşturmaktır. Söz konusu sistemin parçası olan yasama, yürütme vb. gibi kurumsal yapıların temel gayesi, bu anlayış üzerine oturtulmalıdır. Çünkü her siyasal sistemin benimsediği gayelerin nihai noktası, milletin memnuniyeti ilkesidir. Bu nedenle bu gibi kurumlar, meydana gelecek anlaşmazlıklar konusunda ve karşılıklı olarak uzmanlık alanlarına müdahale etmelerini gerektiren hassas durumlarda, bu ilkeye göre hareket etme zorunluluğunu ihmal etmemelidir.⁴³⁶

Bu düşünceden hareketle, siyasal sistemin işletilmesini sağlamak amacıyla oluşturulan kurumlarda yapılacak düzenleme ve değişiklikler, toplumsal düzeni yakından ilgilendireceği için, bu kurumlarda yapılması düşünülen her türlü yenilik hareketinde, toplum ve toplumu bir arada tutan unsurlar mutlaka dikkate alınmalıdır.⁴³⁷

Öyle anlaşılmaktadır ki Said Halim Paşa, siyasal kurumların yetkisi dahilinde hazırlanacak gelişme programlarında toplumsal esasların dikkate alınmasına büyük önem vermektedir. Aynı zamanda onun, siyasal ve toplumsal düzenin tesis edilmesinde kurumların yanı sıra yönetici ve aydınlara da bir takım sorumluluklar yüklediği ve bu kişilerin toplumsal gelişmeye faydalı olmaları için nasıl bir yöntem izlemeleri gerektiğiyle ilgili düşüncelerini açık yüreklilikle ortaya koyduğu görülmektedir.

⁴³⁵ Said Halim Paşa, a.g.m., s. 202.

⁴³⁶ Said Halim Paşa, “İslam’da Teşkilat-ı Siyasiye”, **Sebilürreşad**, c. 20, S. 500, s. 62, 63.

⁴³⁷ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 22.

1.5. Siyasal ve Toplumsal Sorumluluk Açısından Aydın Sınıf

Herhangi bir devletin geliştirilmesi hususunda aydınların önemli görevleri olduğunun bilincinde olan Said Halim Paşa, siyasal ve toplumsal alanlarda kendilerinden faydalanmak amacıyla, bu konularda kendini ispatlamış devletlerin uygulamalarını takip edecek ve bunları kendi toplum yapısına uyarlayarak tatbik edebilecek vatandaşların eğitim için gelişmiş devletlere gönderilmesine olumlu bakmaktadır. Fakat bu göreve layık görülmuş olan bireyler, eğitimlerini tamamladıkları devletlerde karşılaştıkları toplumsal ve siyasal gelişmelere hayran kalıp, kendi toplumlarını bunları gerçekleştirecek yeterlilikte görmedikleri takdirde, toplumlarını ve sahip olduğu değerlerini küçük görme hastalığına yakalanmaları kaçınılmaz olacaktır. Kendi toplumsal varlığını meydana getiren değerleri küçümseyenlerin ise, ülkelerinin düştüğü sıkıntıların dermanı olacak şekilde yetişmeleri ve bu konuda toplumlarına olumlu yönde katkı sağlamaları mümkün olmayacaktır.

Zihin dünyalarında sorun yaşayan böylesi kimselerin, eğitimlerini tamamladıktan sonra devlet yönetiminde yetkili hale getirilmeleri veya getirildikleri makamlarda kontrolsüz bırakılmaları, gelişmeye talip olan devlet açısından önemli bir sorun olacaktır. Çünkü bu insanlar, toplumlarının karşı karşıya kaldığı olaylar ve bunlardan kaynaklanan yanlışlıkları düzeltmek yerine, kendi hayallerini devlet aracılığıyla toplum üzerinde denemeye kalkışacaklardır. Eğitimini bu anlayışla tamamlamış sözde aydın kimselerin, toplumun gelişmesine hiçbir katkıları olmayacağı gibi, toplumsal gerçeklere aykırı uygulamaları gündeme getirerek, toplumun daha çok buhrana düşmesine, devletin tahmin edilmesi zor bir meçhule doğru sürüklenmesine sebep olmaları her zaman mümkündür.⁴³⁸

Demek ki, toplum için önemli bir unsur olan aydın sınıfın toplumsal değerlere önem vermekle birlikte, söz konusu değerlerin gerektirdiği şekilde yaşamayı prensip haline getirmeleri gerekmektedir. Bunun aksine, toplumsal değerlerin toplumsal gelişmeye engel olduğunu ileri süren ve günlük yaşamında bu değerlerin öngördüğü ilkelere uygun davranmayan aydınların ise toplumun ahlak yapısında bir takım bozulmalara sebep olacağı kesindir. Çünkü toplumun geçen zamanla birlikte kendi

⁴³⁸ Said Halim Paşa, **Buhrân-ı Fikrimiz**, s. 3.

varlığını borçlu olduğu değerleri önemsemeyen sözde aydınlar gibi yaşamaya başlama riskinin önüne geçilmesi güç olacaktır. Bunun sonucunda toplum içinde bir takım huzursuzlukların baş göstermesi daha kolay hale gelecektir.⁴³⁹

Bu açıdan bakıldığında, toplumsal yapının temsilcisi olan halk ile toplumsal değerleri kabullenmeyen aydınlar arasında, ilerlemenin ve gelişmenin hangi yöntemlerle sağlanacağı konusunda meydana gelen fikir ayrılıkları nedeniyle, her iki kesimde birbirini yanlış yorumlaması muhtemel hale gelebilir. Halk, kendini ait hissettiği toplumsal yapının gelişmesine engel olan etkenlerle ilgili farklı değerlendirme yaparken, topluma yön verme misyonuna sahip olduğunu düşünen aydınlar da aynı konuda farklı bir yorum geliştirebilirler. Bu farklılıklar, halkla aydın arasında beklenmedik zıtlıkların oluşmasına sebep olacaktır. Bu dönemlerde toplum; siyasal ve toplumsal sistemde tikanlıkların aşılmasına katkı sağlayacak aydınlarını, devletin devamlılığına kast eden yıkıcı bir unsur olarak değerlendirirken, aydınlar da mensubu oldukları toplumu, her türlü gelişmeye karşı, ne istediğini bilmeyen, bilgiden yoksun bir yığın gibi görmeye başlayacaktır. Toplumun kendisinden farklı düşünmesine tahammül edemez hale gelen bu gibi aydınların, topluma fikirlerini kabul ettirmek için baskı yapması da engellenemeyeceğinden dolayı toplumun geri kalmışlığına çare olacağı sanılan ve baskı yoluyla benimsetilen böylesi uygulamalar, toplumun daha da gerilemesine yol açacaktır. Halbuki gelişme hareketlerinde başarılı olunabilmesi için, toplum ve aydın arasında gaye birliğinin tesis edilmesi şarttır.⁴⁴⁰

Toplumsal ve siyasal sistemin düzenlenmesiyle ilgili konularda üzerine önemli bir görev ve sorumluluk düşen aydın sınıf, toplumsal kuralları hiçe sayarak hareket edemez. Aydın sınıfının tek hedefi; toplum adına en uygun olan siyasal ve toplumsal düzenin kurulması için çaba sarf etmek veya uygulanmakta olan yönetim anlayışının sürekli geliştirilerek geçerliliğini korumasını sağlamak olmalıdır. Aydın kimseler, toplumun yöneticilere, yöneticilerin topluma karşı uymaya mecbur olduğu kuralların koruyucusu olmalı ve bu unsurların birbirlerine karşı sahip olduğu hakların ihlal edilmesini engelleyerek, toplumsal gelişmeye katkı sağlamalıdır.⁴⁴¹

⁴³⁹ Said Halim Paşa, “Buhrân-ı İctimâ’imiz”, Sebülürreşâd, c. 15, S. 374, s. 181.

⁴⁴⁰ Said Halim Paşa, **İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecdübe-i Kalemîye**, s. 14- 17.

⁴⁴¹ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 20, 21.

Yabancı bir ülkenin siyasal ve toplumsal düzeniyle ilgili gelişmeleri, kendi toplumu için takip etmekle yükümlü olan aydınların, dünyada meydana gelen bilimsel ve teknolojik çalışmalardan daima haberdar olmaları şarttır. Zira, bu çalışmaları takip edebildikleri takdirde, toplumlarının gelişmesine katkı sağlayabileceklerdir. Diğer devletlerde görülen bilimsel faaliyetleri takip edemeyen yetersiz aydınların, aslında bizzat onların bu ilgisizliğinden kaynaklanan toplumsal ve siyasal sıkıntıların sebebini doğrudan kendilerinde aramaları, gerekmektedir. Çünkü, toplumun bilimsel ve teknolojik gelişmeleri elde etmesi için, doğru yöne sevk edilememesi demek, onun mevcut halinden daha kötü bir hale sürüklenmesi demektir. Bu yüzden toplumsal ve siyasal düzen hakkında fikir beyan etme yetkisi bulunan aydın ve yöneticilerin, bu gibi hassas konularda titiz davranarak, toplumsal değerleri önemseyen bir anlayışla, siyasal ve toplumsal alanlardaki gelişmelere ulaşmak için gösterdikleri her çaba, kendi toplumları açısından çok önemlidir.⁴⁴²

Kendi toplumsal değerlerini önemsemeyen aydınlarda görülen aşağılık duygusundan biri de, devlet veya toplumunun, insanlığın ilerlemesine yön veren gelişmelere hiçbir katkısının olmadığı, fikridir. Söz konusu düşünce, hastalık derecesinde bir kompleksin ürünü olmakla birlikte, sözü edilen aydınların kendi toplumunun geçmişine tam anlamıyla vakıf olmadığına da önemli bir delilidir. Bu özellikleri taşıyan aydın sınıf, kendi devlet veya toplumunun gelişmesine yardımcı olacağını düşündüğü yabancı uygulamalar hakkında birçok bilgiye vakıf olma gereği duyduğu halde, mensubu olduğu toplumun, zamanın şartlarına göre geliştirdiği faydalı uygulamalar hakkında araştırma yapmayı gerekli görmemektedir. Bu nedenle de, önyargılı olarak ileri sürdükleri fikirlerin, topluma gerçekten faydalı olup olmayacağı konusunda doğru bir tahminde de bulunulamaz.

Aydınları, belki de iyi niyetli olarak çıktıkları bu yolda yanılgıya düşüren en önemli etken, kendi toplumları hakkında yeterli bilgi birikimine sahip olmamaları veya böyle bir şeye gerek duymamaları olsa gerektir. Dünya devletlerinde meydana gelen gelişmelere ayak uydurmak isteyen bir devlet veya toplum için, kendi aydınının böyle düşünmesi oldukça tehlikeli bir durumdur. Çünkü bu aydınların, mensubu oldukları devlet ve toplumu değerlendirirken tarihi birikimden yoksun ve

⁴⁴² Said Halim Paşa, “Buhrân-ı İctimâ’imiz”, Sebülürreşâd, c. 15, S. 375, s. 201.

henüz emekleme dönemindeki toplum veya devletlerle aynı görmelerinin engellenmesi mümkün olmayacaktır.⁴⁴³

Bir toplumun yönetici veya aydın sınıfı, mensubu olduğu toplumun meselelerini kendi başına çözebileceğine güvenmeli ve siyasal yapılanmayla ilgili değişiklikleri buna göre şekillendirmelidir. Yönetici ve aydınlar kendi toplumlarına karşı nasıl bir görev taşıdıklarının farkında olmalı ve toplumun sahip olduğu değerlerle gelişebileceğini, gelişmenin toplumsal ilkeleri ihlal veya imha etmek anlamına gelmediğini bilmelidir. Bu yüzden gelişme taraftarı olan aydın ve yönetici kadro, toplumun sahip olduklarını kaybetmesine zemin hazırlayacak olan düzenlemelerden şiddetle kaçınmalıdır.⁴⁴⁴

Said Halim Paşa, gelişme adına milli meselelere hassasiyetle yaklaşmayan ve başka bir toplumun fikirlerini aşırı ölçülerde taklit ederek kendi toplumunda uygulamaya kalkışan bir aydının, artık kendi toplumuna ait değerlere saygı duymasının beklenemeyeceği kanaatini taşımaktadır. Bu nedenle, böyle aydınların kendi toplumları adına konuşma yetkileri de olmamalıdır. Çünkü aydın olduğunu iddia eden ve milli duyguları hiçe sayan bu kimselerin öne sürdükleri fikirlerin, toplumda bir kargaşanın doğmasına, boş vermişlik duygusunun artmasına, doğruyu yanlıştan ayırt etme yetisinin kaybolmasına ve bilgi ukalalığının oluşmasına sebep olacağını söylemek mümkündür.⁴⁴⁵

Aydınların, kendi toplumlarının sahip olduğu unsurlara karşı aşırı bir güvensizlik duygusuna kapılmaları tüm toplum adına sıkıntılı anların geldiğine işarettir. Bu fikirdeki aydınların toplumun geçmişten beri taşıdığı değerleri hiçe saymak suretiyle toplumsal gelişmenin sağlanacağına inanmaları, siyasal ve toplumsal alanda başlatılan gelişme atılımlarının aleyhine bir durumdur. Çünkü bu aydınların, toplumsal gelişmeyi sağlamak için ıslah etmekten çok yıkmaktan yana bir tutum sergilemeleri mümkündür. Böyle bir tutumu prensip olarak benimsemiş insanlardan, toplumun gelişme adına faydalanması imkansız görünmektedir. Bu insanları, kendi toplumunu küçük görme fikrinden caydırabilmek ve ancak toplumsal

⁴⁴³ Said Halim Paşa, **Buhrân-ı Fikrimiz**, s. 6, 7.

⁴⁴⁴ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 45, 46.

⁴⁴⁵ Said Halim Paşa, **Buhrân-ı Fikrimiz**, s. 12, 13.

ruhu koruyan düzenlemelerle gelişmenin sağlanacağına inandırmak son derece zor olacaktır.⁴⁴⁶

Toplumun gelişmesine yön veren aydınların, milli unsurların her ferde kazandırdığı şahsiyet bilincinin korunmasıyla toplumsal gelişmenin sağlanacağını bilmeleri ve bu yönde çaba harcamaları gerekmektedir. Toplumun bilimsel gelişmeleri yakından takip etmesi için başlatılan çalışmalarda milli gayeler dikkate alındığı sürece başarıya ulaşılabileceği söylenebilir. Kabul edilip uygulanması zor olan değişimleri topluma dikte etmeye çalışan aydınların toplumlarını mevcut durumdan daha da kötü bir duruma sürüklemeleri mümkündür. Bu nedenle aydın sınıfın, uygulanmasını istediği yenilikler konusunda toplumu keyfi ve sonu gelmez hayaller peşinde sürüklemekten kaçınması gerekir.⁴⁴⁷

Kendisini yetiştirmiş ve siyasal bir takım sorumluluklar verilmiş olan aydınlarda bulunması gereken özelliklerden birisi de cesarettir. Toplumun kabullenmekte zorlanacağı uygulamalara karşı olma ve siyasal kurumların toplumsal değerlere dayanılarak yapılandırılması yönünde ortaya koyacakları cesaretli tavır, siyasal ve toplumsal düzen açısından çok önemli bir sorumluluktur. Böyle bir sorumluluğun bilincinde olmayan bireylerin aydın sıfatıyla taltif edilmeleri, toplum veya devlete zarar verecektir.⁴⁴⁸

Said Halim Paşa'ya göre, geçmişte Batı toplumlarında meydana gelen ilmi ve teknolojik gelişmelere kapalı kalan aydınlar da, batılı toplumların uygulamalarına bilinçsizce bağlanan yeni aydınlar da, kendi toplumlarının gelişmesine öncülük edememişlerdir. Fakat, devlet ve toplumun karşı karşıya kaldığı sıkıntılar incelendiğinde, batıcı aydınların önekilere göre daha zararlı bir tavır sergiledikleri görülmektedir. Zira, önceki aydınlar kendilerini ve toplumu, Batıda ki gelişmelere kapalı tutmuşlar ve emperyalist politikaların etkisinde kalmamışlardır. Son dönem aydınlarının Batıda gördükleri her şeye açık olmaları, onları devlet ve toplumun iç dinamiklerini yok sayarak toplumsal ve siyasal gelişmenin sağlanabileceği gibi yanlış bir düşünceye sürüklemiştir.⁴⁴⁹

⁴⁴⁶ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 3, 4.

⁴⁴⁷ Said Halim Paşa, **İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye**, s. 21, 22.

⁴⁴⁸ Said Halim Paşa, "Buhrân-ı İçtimâ'imiz", *Sebilürreşâd*, c. 15, S. 374, s. 182.

⁴⁴⁹ Said Halim Paşa, **Buhrân-ı Fikrimiz**, s. 9, 10.

Buradan anlaşılan şudur ki, Said Halim Paşa, bir toplumun geleceğini yönlendirecek misyonu taşıyacak kadar kültürlü ve bilgili olmayan kişilerin aydın sayılamayacağını ifade etmektedir. Özellikle de Sultan Mahmud zamanında başlatılan yenilik hareketlerinin bir neticesi olarak, devlet kurumlarında evrak işlerinin takip edilmesi amacıyla oluşturulan memurluk kadrosunda görevli kimseler, almış oldukları eğitim ve sahip oldukları kültür seviyesinin yetersizliğine rağmen, aydın olma iddiasıyla hareket etmektedirler. Söz konusu bireyler, hak etmedikleri halde üstlendikleri aydınlık sıfatına dayanarak, siyasal ve toplumsal düzenin şekillendirilmesi vb. hassas konularda fikir ileri sürecek kadar, kendilerini yetkili görmeye başlamıştır. Devlet kurumlarında işgal ettiği makamı kendinden daha üst düzeyde bulunan yöneticiye bağlı kalarak korumaya çalışan ve toplumun değer yargılarını önemsemeyen bu sınıfın ileri sürdüğü eksik çözümlerin etkisinde kalan Osmanlı siyasal sistemi, uygulanması devlet ve toplum açısından sakıncalı olacak bir çok düzenleme başlatmıştır.

Ülkenin karşılaştığı sorunların çözümüyle ilgili ortaya konulması gereken cesaret ve liyakatten mahrum olan söz konusu kişiler, Osmanlı devlet ve toplumunun yapısına uygun düşecek yenilikler üzerinde fikirler üretmek yerine, kolaycılığa kaçarak, başka toplumların uygulamalarını, üzerinde hiçbir değişiklik yapmadan, aynen taklit etme yolunu tercih etmiştir. Bu nedenle de devlet yönetiminde karşılaşılan aksaklıkların giderilmesinden çok, telafi edilmesi zor ve zararlı uygulamaların yenilik adı altında yerleşmesine sebep olmuşlardır. Şiddetle savundukları uygulamalarla ilgili olarak hiçbir sorumluluk taşımadıkları gibi, bu uygulamalara önyak olarak toplumdaki saygınlıklarının artacağı zannına kapılmışlardır.⁴⁵⁰

Yukarda belirtildiği gibi Batılılaşma yönünde olağanüstü gayret gösteren aydınlar arasında, bir dönem Türkçe yerine Fransızca konuşmak, dini inançlara aldırış etmeden yaşamak, dini ilkeleri ve toplumsal değerleri ülkenin çöküşüne sebep olarak görmek ve bunların devleti kalkındıracak yeniliklere engel olduğunu düşünmek, oldukça yaygın bir kanaat haline gelmiştir. İlk dönemler Fransız hayranlığı ile başlayan, zamanla diğer Batılı devletleri de içine alarak genişleyen bu

⁴⁵⁰ Said Halim Paşa, “Buhrân-ı İctimâ’imiz”, Sebülürreşâd, c. 15, S. 374, s. 182.

taklitçilik hastalığı yüzünden Osmanlı aydını, kendi toplumuna özgü bir gelişme hareketinin başlatılmasına katkı sağlayamamıştır. Nitekim Said Halim Paşa'ya göre; Batılı tarzda yaşamayı ve düşünmeyi gelişmişlik olarak gören bu gibi aydınların çoğu, ya bireysel olarak ya da grup halinde farklı Batılı ülkelerin yandaşı veya hayranı olmaktan öteye gidememiş, Osmanlı devlet ve toplumuna faydalı olamamışlardır.⁴⁵¹ Halbuki her iki medeniyetin gelişim süreçlerinde karşı karşıya kaldıkları sorunlar da, bu sorunları giderecek çözümler de temelde birbirinden çok farklıdır. Bu farklılık, her toplumun dini ilkeler ve toplumsal değerlerin ışığında geliştirdiği, kendine has anlayışlara dayandırdığı bir vakıdır. Bu yüzden bu iki medeniyet arasında kaldırılması mümkün olmayan farklılıklar olduğunu görmezlikten gelerek, gerekli tedbirleri almadan, sadece taklit yoluyla kalkınmanın sağlanacağını düşünmenin, Osmanlı devlet ve toplumu açısından telafisi imkansız sıkıntıların artmasına sebep olacağını öne süren⁴⁵² Said Halim Paşa, bu toplumlar arasındaki toplumsal düzenin farklılığına ve tarihe olaylara dayanan ayrılıklara vurgu yapmaktadır.

Gelişen bu olaylar neticesinde, dini ilkelere gönülden bağlı olan ve bu bağlılığı toplumsal ve siyasal düzenin devam ettirilmesi için vazgeçilmez esaslardan biri olarak gören Osmanlı toplumunun büyük çoğunluğu, tarihi süreç içerisinde benimsemiş olduğu bu anlayışın kendi aydını tarafından tahrip edilmesine göz yummak istememiştir. İslam dininin hükümleri doğrultusunda geliştirdiği ve varlığını devam ettirmesini, birliğini korumasını borçlu olduğu ahlaki ilkelere siyasal ve toplumsal düzenini güçlendiren bu medeniyetin, başka bir medeniyetin gölgesi altında ilerleyebileceği düşüncesi, aydınların düştüğü en büyük yanılgıdır. Öyle görülüyor ki toplum, kendi değerlerini koruma refleksiyle hareket ettiği için tahripkar unsurları içinde barındırdığını düşündüğü yeniliklerin kim tarafından ve ne için gündeme getirildiğine bakmaksızın doğrudan, söz konusu uygulamalara ve savunucularına tepki duymaya başlamıştır.⁴⁵³

19. yüzyılda tıpkı Osmanlı aydınları gibi, diğer İslam toplumlarının aydınları da, kendi toplumlarının kültürel birikimini ve insanının doğal gelişimini dikkate

⁴⁵¹ Said Halim Paşa, a.g.m., s. 180.

⁴⁵² Said Halim Paşa, "İslam'da Teşkilat-ı Siyasiye", Sebilürreşad, S. 493, s. 265.

⁴⁵³ Said Halim Paşa, **İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye**, s. 18, 19.

almadan, Batı toplumlarında görülen gelişmelerin kendi toplumlarında aynen uygulanması için gereksiz bir gayret göstermeye başlamışlardır. Bu aydınlar, Batı toplumlarını tarihi ve kültürel gelişim ilkelerinin, toplumsal ve siyasal olarak böyle uygulamalara zorladığını görmek istememişlerdir. İnsanın doğal bir şekilde yönetilmesi kuralını tarih boyunca ihlal eden Batı toplumları, uzun yıllar süren geri kalmışlıktan kurtulmak amacıyla, siyasal ve toplumsal anlayışlarında radikal kararlar almak zorunda kalmıştır. Fakat alınan kararlar, ekonomik yönden gelişmenin önünü açmasına rağmen, manevi değerlerin körelmesine de zemin hazırlamıştır. İslam toplumlarının mensubu olan batıcı aydınların yanıldığı nokta da buradadır. Doğal gelişime en uygun şekilde hazırlanmış ve tarihi tecrübelerle eksiklikleri giderilmiş siyasal ve toplumsal kurumlarını, bu özellikleri taşımayan, toplumun yabancı olduğu farklı bir yapıyla değiştirmeye çalışmakla da bu hatalarında ısrarcı olmaya devam etmişlerdir.⁴⁵⁴

İslam toplumlarının son zamanlarda yakaladığı gelişme seviyesi incelenirse, umut verici ilerlemelere de rastlanabilir. Fakat bu toplumların geliştirilmesi için çeşitli fikirler ileri süren aydın sınıfın, İslam dininin bu hususta ortaya koymuş olduğu ilkeleri kendine zemin olarak kabul etmemesi ve bu ilkelerin siyasal ve toplumsal gelişmeyi teşvik eden bir yapıya sahip olduğu konusunda gerekli inanç ve güveni taşınamaması, söz konusu gelişmelerin tatmin edici bir seviyeye ulaşmasını engellemektedir. Batı toplumlarının uygulamalarına aşırı bir taassupla bağlanan Müslüman aydınlar, yeterli bilgi birikimine sahip olmadıkları dinlerinin, her alanda sürekli gelişme halinde olunması gerektiğiyle ilgili emirlerine de itibar etmemişlerdir. Hatta toplumsal gelişmenin, sadece Batı toplumlarında görülen uygulamaların taklit edilmesiyle sağlanacağı düşüncesindeki ısrarcılıkları, zamanla toplumlarına ve sahip olduğu değerlere saygılı davranmayı gerektiren erdemlerden bile uzaklaşmalarına sebep olmuştur.⁴⁵⁵

Said Halim Paşa'ya göre; Osmanlı aydınları arasında batı hayranlığının artmasının sebeplerinden biri, devletin Batı toplumlarında meydana gelen gelişmelerin takip edilmesi amacıyla bu ülkelere gönderdiği kişilerin sayısının artmasıyla alakalıdır. Osmanlı Devleti ve toplumu adına faydalı olabilecek bir gelişme

⁴⁵⁴ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız ve Son Eserleri**, s. 237, 238.

⁴⁵⁵ Said Halim Paşa, "İslam'da Teşkilat-ı Siyasiye", **Sebilürreşâd**, c. 19, S. 493, s. 264, 265.

beklenirken, bu aydınların yetişme döneminde tabi tutuldukları eğitim politikası, kendi devlet ve toplumlarının önem verdiği değerleri hor görmeleri sonucunu doğurmuştur.⁴⁵⁶

Said Halim Paşa, aydın kimliği taşıyan bireylerin, öncelikle toplumsal değerlere saygı duymaları ve bu konuda ortaya çıkmış bütün sorunlara ciddi bir tavırla yaklaşmaları gerektiği hususunun önemle üzerinde durmaktadır. Ona göre; bir aydın, ancak bu anlayışla topluma karşı üstlenmiş olduğu sorumluluğun gereklerini yerine getirmiş ve toplumun gelişmesine samimi destek vermiş olacaktır. Herhangi bir devlet veya toplum yeni bir yapılanmaya tabi tutulacaksa, toplumsal değerlerin devre dışı bırakılmadığı bir düzen tesis edilmelidir. Ancak bu anlayışla devlet ve toplum üzerinde uygulanacak yeniliklerden sonuç alınabilir. Bir devletin veya toplumun bu şekilde geliştirilmesinin sorumluluğu, kendi aydınları tarafından üstlenilmesi gereken önemli bir görevdir.

Anlaşılan o ki, Said Halim Paşa'ya göre milli değerlerini görmezlikten gelen ve bu değerleri toplumsal ve siyasal gelişme yolunda engel kabul eden kimseler, mensubu oldukları topluma başka toplumların saygı duymasını sağlayamayacaktır. Bu yüzden, toplumda aydın kimliğine sahip olan kişilerin öncelikle toplumsal değerlere saygı duyması ve bu konuda ortaya çıkan bütün sorunlara ciddi bir tavırla yaklaşmasının önemli olduğu her fırsatta belirtilmektedir.

2. DEVLET ANLAYIŞI

Said Halim Paşa'ya göre devlet kendi toplumunu başka toplumlar karşısında temsil eden ve toplumun yönetilmesinde gerekli olan siyasal sistemin devamlılığını sağlayan bütün kurumların çatısını oluşturan bir kurumdur ve bu yönüyle de varlığı zorunludur. Yönetilen toplumun en iyi şartlarda yönetilmesi için, tarihi verilere dayanan tecrübelerle belirlenmiş bir siyasal sisteme sahip olmalıdır. Böyle bir sistem tarafından temsil edilmesinin en önemli sebebi, yönetimle ilgili uygulamalarda oluşabilecek bir takım hata ve haksızlıkların engellenmesi içindir. Devlet, temsilcisi olduğu topluma daima güvenmeli ve toplumu oluşturan bütün bireylere eşit imkanlar sunmalıdır. Bu anlayışı benimsememiş bir devlette ve onu temsil eden siyasal

⁴⁵⁶ Said Halim Paşa, a.g.m., c. 20, S. 495, s. 4.

sistemde, ekonomik standartlar ne kadar iyi olursa olsun, toplum huzurunun tam olarak tesis edilemeyeceği anlaşılmaktadır.⁴⁵⁷

Bu nitelikleri kazanmak için gerekirse dini ilkelerin yardımına başvurmalı, gasp veya zorla topluma hükmetme gibi yanlış yapılanmalara müsaade edilmemelidir. Said Halim Paşa, yönettiği toplum tarafından sevilen, sayılan, gücünden korkulan ve kendi devamlılığını koruyacak nitelikleri taşıyan bir devlet kurumunun varlığını önemli bir şart olarak değerlendirmektedir. Ona göre, toplumsal yapı tarafından sevilen bir devlet, toplumsal değerlerin korunmasına öncülük ederken, saygı duyulan ve korkulan bir devlet de, siyasal ve toplumsal düzende olması gereken ahlak ve adalet ilkelerinin garantörü olacaktır.⁴⁵⁸

Devlet, siyasal sistemdeki bütün kurumlardan en üstün makam olarak, siyasal ve toplumsal düzenin işletilmesiyle ilgili ciddi planlara sahip olmalıdır. Kendi devamlılığını ve gücünü korumak için, belirlemiş olduğu tavırları ihlal edecek hiçbir oluşuma, kendi bünyesinde müsaade etmemelidir. Şayet, gelişen olaylar neticesinde, toplumu siyasal açıdan temsil etmesi için bir meclis görevlendirilmişse, diğer devlet kurumlarından hiçbirine, bu meclise ve onun belirlediği yönetim anlayışına müdahale edecek gücü vermemelidir. Bu kuralın ihlal edilmesi, özünde ciddi olması gereken devlet anlayışının ciddiyetine gölge düşüreceği gibi, devlet olmanın anlam ve önemini de ortadan kaldıracaktır.

Siyasal sistemin işletilmesiyle ilgili oluşturulan kurumlar veya bu kurumlarda devlet adına görevlendirilen bireylerin davranışları neticesinde toplumun hürriyeti kısıtlanabilir, toplumun bir bölümü adaletli uygulamalardan mahrum kalabilir veya tüm toplum baskıya dayalı bir yönetimle karşı karşıya kalabilir. Siyasal ve toplumsal düzenin tamamında sıkıntı yaratacak bu gibi durumlara fırsat vermemek için, devlet, kendisi adına toplumu yönetme görevi vereceği kurumları oluştururken veya bireyleri seçerken titiz davranmalıdır. Yönetimde yetki verilecek olanların, üstlenecekleri görevleri layıkıyla yerine getirecek niteliklere sahip kimselerden seçilmesi konusunda, hassasiyet göstermelidir.⁴⁵⁹

⁴⁵⁷ Said Halim Paşa, a.g.m., c. 20, S. 496, s. 16, 17.

⁴⁵⁸ Said Halim Paşa, a.g.m., c. 20, S. 495, s. 2.

⁴⁵⁹ Said Halim Paşa, a.g.m., c. 20, S. 495, s. 2.

Said Halim Paşa'ya göre devlet, yönettiği toplumun siyasal ve toplumsal anlayışıyla ilgili prensiplerini belirlemek amacıyla meydana getirilen, bireylerin karşılıklı rızasına dayanarak toplumun tamamını temsil edecek yetkiyle donatılan ve diğer toplumlarla söz konusu toplum adına kurulması gerekli olan siyasal ilişkileri düzenleyen temsil makamıdır. Devleti kuran irade toplum olduğu için, toplumun üst kimlik olarak benimsediği dini hükümler, devletin geliştirdiği siyasal prensipleri yönlendirecek güce sahip olan en önemli unsurlardandır. Said Halim Paşa, özellikle İslam dininin devlet yönetimiyle ilgili ilkelerine uyulmasının şart olduğunu ve bu ilkelere göre, toplumu temsil edecek olan devlet başkanının, toplum tarafından seçilmesi gerektiğini belirtir. Bununla birlikte devlet başkanı telafi edilmesi mümkün olmayan hatalara düştüğünde, toplum aynı ilkelere dayanarak devlet başkanına vermiş olduğu yetkileri geri alabilme ve görevine son verebilme gücüne her zaman sahip olmalıdır.⁴⁶⁰

Toplum ve onun siyasal alanda temsilcisi olan devlet, kendi yöneticilerinden gereği gibi faydalanmayı bilecek bir anlayışa sahip olmalıdır. Şayet, bir siyasal kararın uygulanması, devlet ve toplumun bütünlüğünü koruyan unsurlara zarar verecek ortamlara zemin hazırlayacaksa, bu tavrın uygulanması için ısrarcı olunmamalı ve devlet adamları bu konuda zorlanmamalıdır. Çünkü, bu konuda ortaya konan ısrarcı tutumlar, devletin ve toplumun bir çok alanda faydalanabileceği, nitelikli devlet adamlarını zor durumda bırakacağı gibi, yapılması gereken çalışmaların da önünü tıkayacaktır.⁴⁶¹ Bunun yanı sıra, yönetici kadrosundan yeteri kadar faydalanabilecek bir düzen kurmakla yükümlü olan siyasal sistem, kendi bünyesini oluşturan kurumlarda, telaşa ve yanlış bir takım kararların alınmasına sebep olabilecek korku ortamının oluşmasına izin vermemelidir.⁴⁶²

⁴⁶⁰ Said Halim Paşa, a.g.m., c. 20, S. 500, s. 62.

⁴⁶¹ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 11, 12.

⁴⁶² Said Halim Paşa, a.g.e., s. 6.

2.1. Devlet Yönetiminde Yetki

Said Halim Paşa'ya göre devlet yönetiminde siyasal uygulamaların sürekliliğini sağlamak amacıyla belirlenen prensipleri yapılandırma yetkisi, kurum ve kuruluşların yüklendiği sorumluluk oranıyla paralel olmalıdır. Yönetimle ilgili işleri düzenleyen her kurumun sahip olacağı yetkinin derecesi, bu kurumların üstlendiği görevleri yerine getirme yönünde ortaya koydukları yeterliliğe göre, artırılmalı ya da eksiltilmelidir. Çünkü devletin herhangi bir kurumunun gösterdiği yeterliliğe göre yetki gücünün belirlenmesi, devlet yönetimi açısından önemlidir. Siyasal organizasyonunu bu şekilde oluşturmuş bir yönetimde, problemlere çözüm bulma sorumluluğu taşıyan kurumların göstereceği performans, hem yönetim işleriyle ilgili sahip olunan yetki derecesini, hem de yeterlilik derecesini sürekli artıracaktır. Buna göre Said Halim Paşa, devlet yönetiminde, milleti temsil etme yetkisine sahip olan meclisin dahi, temsil gücünü yerine getirdiği sürece yetkilerini koruyabilmesi veya artırabilmesi ilkesinin uygulanması taraftarıdır. Meclis, ancak bu ilkeye uygun davrandığı takdirde, devlet adına toplumu yönetme ve hükümetin icraatlarını eleştirme yetkisini elinde bulundurur. Bu düşünceye göre toplumun verdiği gücü, yine toplumun lehine kullanma sorumluluğu taşıyan meclisin sahip olduğu yetki ve yeterlilik, topluma sağladığı katkıya göre artar veya azalır.

Said Halim Paşa, sahip olduğu yetkilerin kullanılmasının sürekli kontrol edilmesi şartıyla, yönetimin bir kişinin elinde toplanmasına sıcak bakmaktadır. Devlet ve toplum tarafından verilen siyasal gücün farklı kurum veya kişilere dağıtılmasının, kurumsal ya da kişisel rekabetlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlayacağı endişesiyle, siyasal gücün parçalanmasına karşıdır. Bu nedenle de, siyasal uygulamalarda topluma karşı tek kişinin sorumlu olmasını ve bu sorumlulukları yerine getirmediği zaman, milletin de içinde yer alacağı bir heyet tarafından yetkilerinin kısıtlanması veya görevine son verilmesini sağlayacak bir siyasal yapılanmanın, devlet ve toplum için daha faydalı olacağını savunur.⁴⁶³ Fakat bu durum, tek kişinin mutlak hakimiyetine dayalı siyasal sistemlerle de karıştırılmamalıdır. Çünkü bu tarz bir yönetim şekli, topluma karşı sorumlu olması gereken yöneticinin keyfi davranmasına sebep olur. Keyfi davranışlara açık olan bir

⁴⁶³ Said Halim Paşa, "İslam'da Teşkilat-ı Siyasiye", **Sebilürreşâd**, c. 20, S. 500, s. 62.

yönetim şeklinde, devlet başkanına sorumluluklarını hatırlatacak vicdani bir makam olamayacağı gibi, bu durumu engelleyecek siyasal ve toplumsal kurumlara da müsaade edilmeyecektir. Bunun sonucunda, toplumun baskı rejimine tabi tutulması her zaman mümkün olacağı için, buna benzer bir yönetim şeklinin uygulanmasına fırsat verilmemesi, devlet ve toplum için faydalıdır.⁴⁶⁴

Said Halim Paşa'nın devlet ve toplum adına karar verme ve uygulamaları yürürlüğe koyma yetkisinin bir kişide toplanmasına sıcak bakmasının en önemli sebebinin siyasal gücün bölünmemesi için olduğu anlaşılmaktadır. Fakat, siyasal gücün tamamını kullanmakla yetkilendirilen devlet başkanının her isteğine kayıtsız şartsız itaat eden ve sahip oldukları yetkiyi toplum adına kullanmaktan aciz olan kurumların da içinde yer aldığı bir yönetim şekli, ister tek kişinin yönetimine dayalı monarşi sistemi olsun isterse çoğunluğun seçimine dayanan demokrasi sistemi olsun, devlet ve toplumun yararına olacağı söylenemez. Bu nedenle, her türlü siyasal gelişmeyi devlet ve toplumun lehine olabilecek şekilde değerlendirmek amacıyla hazırlanan bir siyasal sistemde izlenmesi gereken yöntemlerin belirlenmesiyle ilgili yetkilendirilen güçlerden birisi de toplum olmalıdır. Asıl görevi milleti temsil etmek olan siyasal kurumların kullanabileceği yetkiler ve sınırları, bu kurumların taşımakla sorumlu olduğu yükümlülükler dikkate alınarak millet tarafından belirlenmelidir.

Buradan anlaşılan şudur ki, bir devlette uygulanan yönetim şekli ne olursa olsun, devlet ve toplumun mevcut durumu ve geleceğiyle ilgili sorumlulukların yerine getirilmesi yönünde, toplumun tamamı yetki ve söz söyleme hakkına sahip olmalıdır.⁴⁶⁵ Önemli olan, herhangi bir siyasal sistemin yazılı temel ilkelerinin niteliklerinden çok söz konusu siyasal sistemi benimsemiş, sahip olduğu yetkilerin farkında olan ve mensubu olduğu devlette uygulanan siyasal yöntemle ilgili düşüncelerini seslendirebilen, medeni cesarete sahip nesillerin çoğaltılmasıdır. Gelecekte kendini temsil edecek nesillerin böyle bir anlayışa sahip olmasını arzu eden toplumlar mensubu oldukları devletin en iyi şekilde idare edilmesini sağlayacak yöntemleri ortaya koymaya çalışan kimseleri tespit edip, devlet yönetiminde onları iş başına getirmek zorundadır. Böyle bir toplumun yetki verdiği devlet yöneticilerinden beklediği tek şey, mensubu olduğu devletin, diğer toplum ve devletlere karşı

⁴⁶⁴ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 3, 4.

⁴⁶⁵ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 25, 26.

üstünlük sağlayabileceği bir idare şeklini uygulamasıdır. Bu yüzden idare edileceği siyasal sistemin isminden daha ziyade, en iyi şekilde yönetilmesini sağlayacak idare şeklinin uygulanmasıyla ilgilenir. Toplumun, bu saf isteği doğrultusunda kendisini yönetmekle görevlendirdiği yöneticilerin emrine, gerekli yerlerde kullanması için birçok yetkiyi vermekten kaçınmayacağı da bilinen bir gerçektir.⁴⁶⁶

Said Halim Paşa'ya göre, Osmanlı Devleti'nde İslam dininin hükümleri, siyasal ve toplumsal yapının esaslarını belirleyen ilk unsur olmalıdır. Bu hükümler ışığında yetkiler; sırayla, devlet başkanını seçen toplumda, yönetim adına birçok yetki verilmiş devlet başkanında, devlet başkanı tarafından oluşturulan icra kuvvetinde, devlet başkanı ve icra kuvvetini millet ve dini hükümler adına denetleyen ve kontrol eden toplum tarafından yetkilendirilmiş bir mecliste toplanmalıdır. Bu sistemde toplum devlet başkanını seçerken nasıl yetki sahibi ise, görevine son verirken de, sadece şikayetçi olmakla kalmayacak, aynı zamanda yetkili olacaktır.

Siyasal gücün bölünmesini engellemek amacıyla devlet ve toplumla ilgili siyasal gelişmelerin tek sorumlusu olan devlet başkanı, yönetimde kiminle çalışacağını belirleme yetkisine sahip olmalıdır. Devlet yönetiminde görevlendirilen kadroların başarısızlığından sorumlu olacağı için de, bu kadroları istediği gibi değiştirme yetkisi olmalıdır. Millet ise verdiği yetkilerin, kendi lehine kullanılmadığı durumlarda, dini ilkelerin öngördüğü şekilde, devlet başkanının görevine son verme veya verdiği güçleri sınırlandırma yetkisini her dönem korumalıdır. Bu durum, toplumu temsil eden yetkili bir meclisin oluşturulmasını gerekli kılan en önemli sebeptir. Devlet başkanının da içinde yer aldığı hükümetin denetlenmesi⁴⁶⁷ ve yanlış uygulamalardan toplumun haberdar edilmesi için, bu şekilde yetkilendirilmiş bir meclisin oluşturulması zorunludur.

Siyasal uygulamaların denetlendiği ve yeri geldiği zaman yetkilerin geri alındığı yönetimlerde, yöneticilerin bir takım endişeleri bahane ederek veya keyfi uygulamalara dayanarak, topluma baskı uygulaması daha zor olacaktır. Bunun aksine bir yönetim tarzı, toplumun gelişmesine katkı sağlamayacağı gibi, her toplum için uygulanması vazgeçilmez bir ilke olan adalet duygusunu ortadan kaldırır. Böyle bir

⁴⁶⁶ Said Halim Paşa, "İslam'da Teşkilat-ı Siyasiyye", **Sebilürreşâd**, c. 20, S. 498, s. 38, 39.

⁴⁶⁷ Said Halim Paşa, a.g.m., c. 20, S. 500, s. 62.

yanlışlığa düşülmemesi için, devlet yönetiminde yetkilendirilecek bireylerin nitelik yönünden, söz konusu makama uygun vasıflara sahip olması ve devlet idaresinin bu kişilere teslim edilmesi önemlidir.⁴⁶⁸ Bu nedenle, devlet yönetiminde yetki sahibi olan kimseler, üstlendikleri sorumlulukların bilinciyle hareket etmeli ve hayalci yaklaşımlardan kendilerini uzak tutmalıdır. Bu kimseler, mensubu oldukları devlet ve toplumun temel dinamiklerine uygun kararlar almalı, diğer milletlerin siyasal kararlarının, kendi devletlerinde uygulanmasıyla arzulanan düzenin sağlanacağı gibi yanlış bir tavır takınmaktan şiddetle kaçınmalıdır.⁴⁶⁹ Çünkü bu gibi uygulamalar, siyasal yapıda karışıklıkların oluşmasına yol açar. Bu gibi ortamlar toplumu anarşi ortamına sürükleyerek, maddi ve manevi ihtiyaçların tahrip edilmesine sebep olabilir.⁴⁷⁰

Said Halim Paşa'ya göre, başka toplumların kurumsal uygulamaları ve kanunlarının, kendi toplum ve devletleri için de faydalı olacağını düşünenler, büyük bir yanılğı içindedirler. Çünkü hiç bir toplumun, kendine yabancı olan uygulamalara itibar göstereceği düşünülemez. Yönetici kadronun, mensubu oldukları toplumun hiçbir değerine önem vermeksizin yapacakları değişikliklerin, toplumun siyasal ve toplumsal yapısına zarar vereceğini bilmeleri ve bu durumu göz önünde bulundurarak hareket etmeleri gerekir.⁴⁷¹ Devlet adına alınacak kararlarda söz ve yetki sahibi toplum değil, toplum adına düşünen aydınlar ve uygulamaları yürüten yöneticiler olmalıdır. Fakat, bu kimseler, yürüttükleri uygulamalarda ve benimsedikleri düşüncelerde, toplumun temel dinamiklerini dikkate almalıdır.

⁴⁶⁸ Said Halim Paşa, a.g.m., c. 20, S. 495, s. 2.

⁴⁶⁹ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 10.

⁴⁷⁰ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 7.

⁴⁷¹ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 45, 46.

2.2. Devlet Yöneticilerinin Görev ve Sorumlulukları

Said Halim Paşa devletin, üzerinde kurulduğu coğrafyaya, içinde bulunduğu tarihi şartlara, yönetilen toplumun özelliklerine ve yaşadığı olaylara göre şekillenebileceğini ifade etmekle birlikte, toplum adına devleti yönetmekle görevlendirilmiş olan yönetici ve devlet başkanlarıyla ilgili özellikler üzerinde de durmaktadır. Fikirlerinde devlet başkanının anlayış yönünden kapasiteli olmasının ve her zaman tutarlı davranabilmesinin önemini vurgulayan Said Halim Paşa'nın, devlet ve toplumun yönetilmesi hususunda devlet başkanına yüklenen sorumlulukların gerekliliğini savunduğu görülmektedir.

Ona göre, toplumun manevi ve ahlaki değerleriyle birlikte devlete ve topluma faydalı olan ilim-irfan sahibi bireylerin korunması ve bu alanda yetişmiş kimselerin sayılarının artırılması için gayret gösterilmesi, devlet yönetiminin en üst noktasında bulunan devlet başkanının sorumlulukları arasındadır. Kendisine yüklenmiş olan sorumlulukların bilinci içerisinde hareket eden her devlet başkanı, başında bulunduğu siyasal yapının işleyişini denetleme yetkisine sahip olarak, toplumun bütün halinde gelişmesine zemin hazırlayacak stratejiler geliştirmek ve toplumun birlik içinde yaşamasına katkı sağlayan milli değerleri korumakla yükümlüdür. Şayet, toplumda tesis edilmiş olan birlik duygusunu sağlamlaştıran milli değerlerin ıslah edilerek geliştirilmesinin zorunlu olduğu bir durum ortaya çıkarsa, ıslahat hareketlerini başlatmak ve bu çalışmalara destek vermek de devlet başkanının sorumlulukları arasındadır.

Anlaşılan şudur ki, devlet başkanı, başında bulunduğu devletin siyasal ve idari kısımlarındaki aksaklıkları gidermek için gayret göstermeli, fakat bu konulara harcadığı zamanın daha fazlasını, toplumsal çözülmeyi engelleyen toplumsal değerlerin geliştirilmesi ve yaşatılması yönünde geçirmeyi de ihmal etmemelidir. Çünkü, Said Halim Paşa'nın devletin gücünü artırması ve varlığını devam ettirmesi için gerekli gördüğü şartlardan birisi de, toplumun tamamını içine alacak şekilde tesis edilmiş olan birlik ve beraberlik duygusunun güçlendirilmesi ve geliştirilmesiyle ilgilidir. Devlet başkanının bu bilince uygun hareket etmesi, milli

esasların korunmasına ve iyi bir devlet idaresinin sistemleştirilmesine katkı sağlayacak olan, önemli tavırlardan biridir.⁴⁷²

Siyasal düzen ve devlet başkanı tarafından belirlenen üst düzey yöneticiliklere, toplumu ileri medeniyetler seviyesine ulaştıracak, siyasal ve toplumsal alanlarla ilgili düzenlemeleri en doğru şekilde uygulayacak bilgi birikimine ve niteliklere sahip olan kişiler getirilmelidir. Çünkü akıl ve bilgiye önem veren bütün devletler, siyasal sistemin yürütülmesi görevini, bu özelliklere sahip bireylere teslim etmeye çalışır.⁴⁷³ Yöneticisi olduğu toplumun istek ve arzularını en iyi şekilde tahlil ve tespit etmek ve bunlara en uygun şekilde çözüm bulmak isteyen bütün liderler yönettikleri toplumu, ancak bu ilkelere uygun davrandıkları sürece ileri medeniyet seviyesine taşıyabilirler.

Topumlardan bazılarının, devlet kavramı ve yapısını kutsallık ifade eden bir kimlikle değerlendirdikleri görülebilir. Böylesi toplumlarda, devlet yönetiminde meydana gelen karışıklıklardan, adalet anlayışının ihmal edilmesinden, hürriyetin kısıtlanmasından ve baskı rejiminin kurularak insanlara zulüm edilmesinden, kutsal kabul edilen devlet mekanizması değil; devlet adamlarının şahsi kabiliyetsizliklerinden kaynaklanan yanlış yönetim anlayışlarının sorumlu tutulması gerekir. Devletine üstünlük atfeden toplumun bu yanlış yönetim sistemine isyan etmesi, kendi devletinin üst kimliğine zarar verecektir. Bu nedenle, toplum tarafından kutsanmış devletlerde adaletsizlik ve zulmün yaşanmaması için, devlet adamlarının vasıflı olması gerekir. Kanunları tatbik edecek kimsenin en ehliyetli kimse olması ve devlet yönetiminin bu kişilere bırakılması son derece önemlidir.⁴⁷⁴

Devlet adamlarının kurduğu baskı rejimi, devlet ve toplumun geliştirilmesi için uygun ve yeni fikirler üretmeyi sorumluluk olarak gören aydın sınıfın, yanlış kararlara veya düşüncelere meyletmesine sebep olur. Bu gibi yanlış uygulamalar, devlet ve toplumun ileri medeniyetler seviyesine taşınması yönünde karar verecek bireyler arasında olması gereken birlik ve beraberliğe zarar vereceği gibi, aynı

⁴⁷² Said Halim Paşa, “Buhrân-ı İçtimâ’imiz”, *Sebilürreşâd*, c. 15, S. 375, s. 202.

⁴⁷³ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 11.

⁴⁷⁴ Said Halim Paşa, “İslam’da Teşkilat-ı Siyasiye”, *Sebilürreşâd*, c. 20, S. 495, s. 2.

hedefleri ideal olarak benimsemiş fertler arasında farklılaşmalara ve düşmanca tavırların gelişmesine de zemin hazırlayacaktır.⁴⁷⁵

Said Halim Paşa'ya göre milletlerin ilerlemesine katkı sağlayacak fikirler üretmek ve bunları siyasal ve toplumsal alanlarda uygulamaya çalışmak, aydın ve yöneticilerin önemli görevlerindedir. Aydın ve yönetici kesim, üstlendiği bu görevi hakkıyla yerine getirdiği sürece, toplumun hem bilgi yönünden, hem de toplumsal ve siyasal yapıyla ilgili alanlarda gelişmesine yardımcı olacaktır. Bu nedenle bu göreve layık görülmüş bireylerin toplumun faydasına olan davranışların terk edilmesine sebep olacak düşüncelerin etkisinde kalmamaları, hatta toplumun daha huzurlu bir ortamda yaşamasını sağlamak için, bütün fertlerin toplumsal değerlere daha sıkı bağlanması yönünde tedbir almaları gerekmektedir.

Aynı zamanda toplumsal değerleri anlamlı hale getiren dini ilkeleri çok iyi yorumlayıp, bunlarla ilgili olarak toplumun bütün fertlerinin bilgi seviyesinin yükseltilmesine öncülük etmeleri, devlet yönetimi açısından önemlidir. Dini ilkelerin ahlak, siyaset ve toplumsal yapıyla ilgili emirlerini en doğru şekilde yorumlamak ve bunları topluma kabul ettirmek için gayret göstermeleri gerekir. Bu gayretler, toplumdaki bütün bireylerin, toplumsal ve siyasal düzenin korunması ve ilerletilmesiyle ilgili sorumluluk duygusu kazanmalarına yardımcı olacaktır.⁴⁷⁶

Bu açıdan bakıldığında anlaşılan şudur ki, devlet adamlarından faydalanmasını bilen bir kamuoyu ve bu yapının temelini oluşturan unsurlar, uygulanması toplumun ana temayüllerine uymayan kural ve kaideleri tatbik etmeleri hususunda liderlerini yetkilendirmemiştir. Şayet toplum bunun tersine bir anlayış sergilerse, kendisini her alanda yetiştirmiş, yönetimle ilgili hususlarda yeterliliğini ispat etmiş olan üst düzey yöneticilerinden tam manasıyla faydalanamaz. Bu gibi durumlarda, nitelikli devlet yöneticilerinden, devlet ve toplum için bütün gayretleriyle çalışmaları ve faydalı şeyler üretmeleri de beklenemez. Bu nedenle, devlet yönetiminde uygulamaya konulan yeniliklerden başarılı sonuçlar alınamamasının sebeplerini, devlet adamlarının beceriksizliğinden daha çok, uygulamaya konulan yeniliklerin eksik ve yetersiz oluşunda aramak gerekir. Çünkü Said Halim Paşa'ya göre, herhangi bir devlet adamının ülkesinde uygulanan

⁴⁷⁵ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 4, 5.

⁴⁷⁶ Said Halim Paşa, **İslâmlaşmak**, s. 28.

yeniliklerin başarılı olması için beklenen süre boyunca gereken tecrübeyi kazanamamış olduğunun düşünülmesi akla uygun bir düşünce olmayacaktır.⁴⁷⁷

2.3. Devlet Yönetiminde Fikir Birliğinin Önemi

Devlet yönetiminde üst düzey yetki sahibi olan yöneticiler, devlet kurumlarında ve toplumda hizipleşme veya gruplaşmalara yol açabilecek durumlara meydan vermemelidir. Çünkü, bu gibi faydasız rekabetler, toplumu parçalanmaya kadar sürükleyebilir. Bu nedenle devlet yöneticileri, söz konusu durumları doğuracak olayların engellenmesi konusunda gerekli görülen bütün tedbirleri alma sorumluluğunu taşımaktadır. Fakat, toplum içinde her dönem oluşması muhtemel olan hizipleşmeleri durdurmak maksadıyla alınan tedbirler, doğal yollara dayanmazsa, siyasal ve toplumsal düzende hizipleşmelerin daha da yoğunlaşması kaçınılmaz hale gelecektir. Bu gibi aksiliklerin oluşmasına fırsat vermemesi gereken yönetici kadro, toplumun birlik ve beraberliğini koruyan uygulamalarla, toplumun tamamının üzerinde birleşebileceği ideallerin geliştirilmesine öncülük etmekle yükümlüdür.⁴⁷⁸

Yönetici ve aydınlar arasında fikir birliği oluşması ve bu birliğin toplum tarafından desteklenmesi, toplumsal yapının gelişmesiyle ilgili çalışmaların ve gayretlerin olumlu sonuçlanmasına yardımcı olur. Bir toplumun aydınları, toplumsal ve siyasal yapılanmayla ilgili fikir çatışmasına düşer ve toplum da kendi değerlerini koruyan taraftan yana tavır koyarsa, yenilik hareketleriyle ilgili çalışmalarda başarı sağlanamaz. Bu yüzden yenilik taraftarı aydınlar fikir hareketlerinde toplumsal değerleri ihmal etmemelidir. Öte yandan, söz konusu değerlere sahip çıkmaya çalışan aydınlar da, bu değerler adına yenilik hareketlerinin bütününe reddetmek suretiyle kendilerini ve toplumu faydalı gelişmelere kapalı hale getirmemelidirler. Her iki tarafında savundukları fikirlerde ısrarcı olması, mensubu olunan toplumun dünyada gelişen siyasal ve toplumsal olayları yakından takip ederek gelişmiş medeniyetler seviyesine ulaşmasına ve ilerlemesine katkı sağlamaktan öte, gerilemesine sebep olacaktır.⁴⁷⁹

⁴⁷⁷ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 11, 12.

⁴⁷⁸ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 37.

⁴⁷⁹ Said Halim Paşa, “Buhrân-ı İçtimâ’imiz”, *Sebîlürreşâd*, c. 15, S. 374, s. 180, 181.

Devletin geri kalmışlığına son verebilmek için, toplumun her ferdine sorumluluk bilinci kazandırılarak, kendi toplumlarına faydalı olabilecekleri imkanlar oluşturulmalıdır. Bu yönde yapılacak çalışmalar, nezih ve tutarlı fikirlerin toplumda daha da çoğalmasını sağlayacak ve toplumun birlik içinde hareket etme duygusunu pekiştirecektir. Siyasal ve toplumsal düzeni aynı ideallere sevk edecek böyle bir anlayışın tesis edilmesi, devlet yöneticileri açısından zor değildir. Çünkü, uzun yıllar boyunca bir arada yaşamış olan toplumun bazı kesimlerinde, bu birliktelik ve dayanışma rahatlıkla görülmektedir. Birliğin sağlam temellerle sağlandığı her toplumda, yöneticilerin kısır ve sonu gelmez çekişmeler içine düşmesine fırsat verilmeyeceği kesindir.⁴⁸⁰

Toplumunu temsil eden devlet adamlarının öncelik verecekleri konulardan birisi de, kendi aralarında kişisel çekişme ve rekabetlerin güç kazanacağı ortamların oluşmasına izin vermemeleridir. Bu birlik inşa edilmediği sürece, kendilerini örnek alacak olan toplumun birlik ve beraberlik içinde hareket etmesi mümkün olmayacaktır. Bu yüzden devlet yöneticilerinde aranması gereken niteliklerden biri de, toplumda yer alan bir takım sınıfların çekişmelerine imkan vermeyecek, milli birlik ve beraberliğin en iyi şekilde kurulmasına katkı sağlayacak bir yönetim tecrübesidir. Devlet adına yetkilendirilmiş bu bireyler toplumda varlık bulacak hiçbir ayrılığa müsaade etmemeli, kendilerine verilen milleti temsil etme görevini hakkıyla yerine getirmek için var güçleriyle çalışmalıdırlar. Öncelikli ve önemli bir hedef olan siyasal birliğin kurulabilmesi için, toplumsal yapının birlik içinde hareket etmesini teşvik eden tüm ilkelerin korunması ve gerekli görülen zamanlarda bu ilkelerin geliştirilmesine yönelik çalışmalar başlatılması şarttır. Milleti temsil etme yetkisine sahip olanlar, ancak toplumsal çıkarlarda ve bu çıkarlardan toplumun en iyi şekilde faydalanmasını sağlayacak konularda rekabet etmelidirler.⁴⁸¹ Bunun haricinde, birbirlerine karşı herhangi bir üstünlük iddiaları olamaz. Bu şartlara uyulduğu sürece milli temsil anlayışına dayanan siyasal uygulamalarda başarı yakalanabilecektir. Bunun aksine hareket edildiği takdirde, siyasal birliğin sağlanması ve toplumun geliştirilmesi gibi düşüncelerin başarılı olması, mümkün değildir.

⁴⁸⁰ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 37.

⁴⁸¹ Said Halim Paşa, “İslam’da Teşkilat-ı Siyasiye”, **Sebilürreşâd**, c. 20, S. 499, s. 50.

Özellikle devletin ve toplumun birçok sıkıntıyla karşı karşıya olduğu dönemlerde, siyasal sistemi düzenleyen yöneticiler arasında meydana gelecek çekişmelerin, sorunların daha da artmasına sebep olması mümkündür. Bu muhalifliğin kaynağı, ister taklit edilmek istenen siyasal yapılardaki farklılıklar, isterse mevcut yönetim tarafından başlatılan basit siyasal uygulamalar olsun, böyle fikir ayrılıklarının sebep olacağı çatışmalardan şiddetle kaçınılmalıdır. Bu nedenle, bütün yönetici ve fikir adamlarının, sahip oldukları farklı siyasal görüşlerin siyasal yapıda uygulanması yönünde gayret göstermekten çok, siyasal birlik ve ahengin bozulmaması yönünde çalışmaları daha doğru olacaktır. Çünkü devletin varlığını devam ettirmesini engelleyecek birtakım sıkıntıların ortaya çıktığı hassas dönemlerde, şiddetli muhalefet yaparak kendi doğrularını kabul ettirmiş olmanın, hiçbir önemi yoktur. Bu gibi dönemlerde devlet ve topluma faydası olacak en tutarlı çalışma, devletin devamlılığının sağlanması ve toplumun bütün fertlerinin birlik içinde yaşamasını sağlayacak tedbirlerin alınması olacaktır.⁴⁸² Devlet yöneticileri ve fikir adamları tarafından bu ayrıntı göz ardı edilir ve gereken önlemler alınmazsa, siyasal ve toplumsal düzeni geliştirme yönünde ortaya konan fikirlerin uygulanabileceği bir devlet veya toplumun varlığından bahsetmek bile mümkün olmayacaktır.

2.4. Devlet Yönetiminde Uygulanan Baskı Rejimi ve Zararları

Üst düzey yetkilerle donatılan devlet başkanının, yönettiği toplumu baskı altında tutması; devletin ve toplumun olumsuz yönde etkilenmesine sebep olur. Çünkü, bu rejimden kaynaklanan siyasal ve toplumsal gerginlik, devlet ve toplumun geliştirilmesi adına alınacak kararların sağlıklı olmasını engeller. Bu gibi sorunlu dönemlerde, toplum birlik içinde hareket etme kabiliyetini kaybeder. Daha da önemlisi devletin geleceğini ilgilendiren meselelerde, kendilerinden yeni ve sağlıklı fikirler geliştirmesi beklenen düşünürlerin, birlik içinde hareket etmeleri sağlanamaz.⁴⁸³ Said Halim Paşa'ya göre; devlet yöneticileri, yönettikleri toplumun düşünce ufkuunu geliştirerek, çağdaş medeniyetler seviyesine ulaştıracak siyasal ve toplumsal ortamı sağlamalı ve bu sorumluluğu sekteye uğratabilecek uygulamaların

⁴⁸² Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 39.

⁴⁸³ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 3- 5.

kaynağı olan bu tür yönetim anlayışlarının gelişmesine hiçbir şekilde müsaade etmemelidir.⁴⁸⁴

Bir toplumun siyasal ve toplumsal varlığını devam ettirme duygusu, hiçbir zaman vazgeçemeyeceği özelliklerinden birisidir. Fakat bu doğal durum, başka toplum veya devletlerin, söz konusu toplum veya yaşadığı coğrafya üzerinde beslediği emeller ve geliştirdikleri planlar sonucunda bozulabilir. Toplum, kendisini bölmek amacıyla yabancı toplumlar tarafından başlatılan planları fark ettiği zaman, bir çok yönden hassaslaşır. Özellikle devlet yöneticilerine bağlılığın arttığı bu hassas dönemler, art niyetli devlet yöneticilerinin keyfi uygulamalarla topluma baskı yapmaları açısından oldukça müsaittir. Yine bu dönemlerde, toplumu baskıyla yönetme arzusu taşıyan devlet yöneticilerinin toplumsal yapının ilkelerini sahiplenmesi veya topluma karşı sevgi ve saygı beslemesi düşünülemez.⁴⁸⁵ Siyasal sistemde engellenemeyecek hale gelen bu gibi yanlış düşünce ve uygulamalar, devlet ve toplumun ihtiyaç duyduğu gelişmelerin elde edilmesini engellediği gibi, o döneme kadar gelişme adına yapılmış çalışmaların da etkisini kaybetmesine sebep olur. Çünkü, topluma kendi yöneticileri tarafından uygulanan baskı rejimi devlet ve toplumun geliştirilmesi umudunu söndürmekle kalmayıp, bu isteğin canlandırılmasına katkı sağlayacağı düşünülen çalışmaları da engeller.

Devlet yöneticileri uygulamak istedikleri siyasal kararlarda toplumsal yapıyı dikkate aldıkları sürece, keyfi davranışlardan kendilerini koruyabilmeleri mümkünleşir. Bu nedenle yöneticilerin benimseyeceği bu tavır, toplumun en iyi şekilde yönetilmesini sağlayacak siyasal uygulamaların belirlenmesi açısından önemlidir. Fakat, devlet yönetiminde yetki sahibi olanlar tarafından toplumun hassasiyetleri dikkate alınmadığı, keyfi davranışların engellenmediği dönemlerde, siyasal ve toplumsal gerilemenin durdurulması mümkün olmayacaktır. Devletin ve toplumun içine girdiği gerileme süreci, yöneticilerin topluma uyguladıkları baskıların daha da şiddetlenmesine sebep olur. Toplum üzerinde uygulanan ve şiddeti sürekli artan bu gibi baskı rejimlerinin hiçbir topluma fayda sağladığı görülmemiştir. Toplum, bu yönetim tarzından dolayı büyük mağduriyetler yaşamakla birlikte bir çok acı tecrübeyle karşılaşabilir. Bunun yanı sıra, hem devlet, hem de toplum işe yaramaz

⁴⁸⁴ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 6, 7.

⁴⁸⁵ Said Halim Paşa, "Ta'assub", Sebilürreşâd, c. 15, S. 388., s. 415.

bir çok tecrübenin üzerinde denendiği ve hiçbir şekilde faydalanamadığı gibi sürekli zarar gördüğü bu kötü yönetim şekline aldığı darbelerle sürekli güç kaybedecektir.⁴⁸⁶

Devlet yöneticilerinin baskıya dayanan siyasal uygulamaları, toplumun uzun yıllar boyunca yaşattığı ahlaki dengelerin sarsılmasına da sebep olur. Bu tür siyasal uygulamalarla birlikte, toplumsal değerlerden olan ahlak ilkelerinin yaptırım gücü zayıflar ve hiçbir toplumsal yapının kaldıramayacağı ve tasvip etmeyeceği gayri ahlaki davranışların oranında artış görülür.⁴⁸⁷

Genelde bir devlet veya toplumun karşı karşıya kaldığı sıkıntılar ve toplumsal gelişmeye engel olan uygulamaların tamamının kaynağı, siyasal sistemde başlatılan baskı politikalarıdır. Siyasal sistemde güçlülerin güçsüzlere karşı şiddet ve korkuya dayalı kurdukları uygulamaların tamamını içine alan baskı rejiminin, her toplumda farklı sebeplerden dolayı ortaya çıktığı bilinen bir gerçektir. Bu yüzden kaldırılması için farklı çözüm yolları aranmalıdır. Bu durumda dikkat edilmesi gereken en önemli husus, böyle bir anlayışın gelişmesine etki eden faktörlerin bütün ayrıntılarıyla tespit edilmesidir. Hem bu ayrıntılar tespit edilirken, hem de bu konuda devlete ve topluma faydalı olacağı düşünülen çözümler sunulurken, toplumun mevcut durumuna ve tarihi gelişimine etkisi olan gerçeklere göre hareket edilmesi gerekmektedir.⁴⁸⁸

Bir devletin başında bulunan devlet başkanının veya devlet yöneticilerinin uyguladığı baskı yönetimini engellemek için bu kişilerin görevlerine son vermek yeterli bir çözüm olmayacaktır. Önemli olan, siyasal düzende böyle bir yönetim şeklinin gelişmesine imkan hazırlayacak ortamların oluşmasının engellenmesidir. Bu yüzden, devlet kurumlarının baskı yönetimine yol açan korku ve yolsuzluklardan arındırılması şarttır. Çünkü, devlet kurumlarında karşılaşılan bu gibi olumsuzluklar, toplumun kendine duyduğu güveni sarsan ve onu itaat etmeye zorlayan etkenlerdendir. Toplumda bulunması gereken hürriyet duygusunun geliştirilmesi de,

⁴⁸⁶ Said Halim Paşa, **İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye**, s. 21, 22.

⁴⁸⁷ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 8, 9.

⁴⁸⁸ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 17, 18.

devlet kurumlarında yerleşmiş olan bu etkenlerin yok edilmesiyle daha kolay sağlanacaktır.⁴⁸⁹

Siyasal sistemde uygulanan baskıcı politikaların eseri olan aşırı korku duygusu, devlet ve toplumun geleceğiyle ilgili olarak alınması şart olan kararları da olumsuz yönde etkiler. Çünkü, devlet ve toplumu risk altına sokacak siyasal ve toplumsal kararlar alınırken sakin ve soğukkanlı olunması zorunludur. Fakat, devlet kurumlarının izlediği baskı rejimine dayalı uygulamalardan kaynaklanan korku duygusu, söz konusu kararlarda aceleci ve dikkatsiz tutumların hızla artmasına sebep olur.⁴⁹⁰ Bu durumun ise, toplumda kurulmuş olan birlik bağına ve bu bağı koruyan unsurlara zarar vereceğini söyleyebiliriz.

Baskıcı uygulamaları sistemleştiren devlet yöneticilerinin, devlet ve toplumu geliştirecek yenilikçi hareketlere açık olmaları da mümkün değildir. Bu durumlarda, haklarının kendi yöneticileri tarafından gasp edildiğini düşünen toplum, düşman devletlerin uygulamak istedikleri planlara açık olacaktır. Kendi yönetimi tarafından elinden alındığını düşündüğü haklara, başka devletlerin garantörlüğünde kavuşma hayali taşıyan toplumun bir kesiminin, düşmanca hazırlanan planların ülke sınırları içine girmesine müsaade etmesi mümkündür. Bu durumda, toplumu oluşturan farklı dini ve etnik grupların, toplumun bütün halinde elde etmek istediği hedefleri bırakıp, kendi çıkarları için bir takım çalışmalar başlatmasına engel olunamayacaktır.⁴⁹¹

Devlet yöneticileri, toplumun bir bölümüne karşı farklı uygulamalar içeren siyasal tavırlarla hareket etmemelidir. Eğer yönetici kadro, halk içinde ayırım yapar ve herhangi bir grubun lehine olacak biçimde siyasal sistemi şekillendirmeye kalkışır, halkın bu duruma tepkisinin şiddetli olacağı bilinmelidir. Toplum, kendisini yöneten kişilere karşı oluşan tepkisini, çatısı altında yaşadığı devletin varlığına son vermek isteyen aşırı fikirlerin kendi içinde gelişmesine imkan vererek göstermeye başlar. Özellikle belirli bir dönem sonra, devletin varlığına kasteden bu gibi gelişmelerin, baskıya dayalı siyasal uygulamalarla engellenmesi de mümkün olmayacaktır. Hatta toplum, idarecilerin uygulamaları sonucunda karşılaştığı mağduriyetleri giderecek yönetim aleyhtarları grupların birlik içinde hareket etmeleri

⁴⁸⁹ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 29.

⁴⁹⁰ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 33.

⁴⁹¹ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 40, 41.

için, elinden gelen her şeyi yapmaya başlayacaktır.⁴⁹² Toplumun bu davranışının arkasında yatan en önemli sebebi, baskı yönetimi tarafından kısıtlanan hürriyet hakkını ve diğer siyasal haklarını yeniden elde etme isteğine dayandırmak mümkündür. Baskı yönetimi, kendini meşru göstermek için hangi sebebe dayanırsa dayansın, toplumun bu şekilde yönetilmeye uzun süre tahammül etmesi beklenemez. Toplum bu yönetim tarzından kurtulmak için her türlü yöntemi denemekten kaçınmayacaktır.⁴⁹³ Bu nedenle toplumu baskı yönetiminden kurtarmayı vadeden iyi niyetli oluşumlar, ortaya koydukları yenileşme hareketlerinde toplumun benimseyeceği tarzı dikkate alacak fikirlere öncelik vermelidirler.

Said Halim Paşa'ya göre, Osmanlı devlet yönetiminde son dönemlerde görülen baskı rejimini çağrıştıran uygulamaların artmasının sebebi; devletin İslamî kurallarla yönetilmesi değil; tam aksine, dini hükümlerde yanlış yorumlara düşülmesidir. Çünkü söz konusu hükümlerin tam manasıyla yorumlandığı dönemlerde siyasal sistem, insan haklarıyla ilgili uygulamaların ihmal edilmesine müsaade etmeyerek, devlet yöneticilerinin baskıya dayalı uygulamalarına fırsat vermemiştir. Bunun en önemli delili, bu hükümlerin gerçek manada uygulandığı dönemlerde, Osmanlı Devleti'nin hükmü altındaki farklı dinlere mensup bir çok toplumun, nerdeyse yok denecek kadar az sorunla yaşamını sürdürmüş olmasıdır. Dini hükümlerin gerçek yorumlarının terk edildiği dönemlerde ise, devlet yöneticilerinin baskıya dayalı bir yönetim tarzı geliştirdikleri görülmüştür.

Bu nedenle, Said Halim Paşa, Batının ve Osmanlı'nın yönetim anlayışlarını belirleyen etkenlerin ve iki toplumun tarih sürecinde geliştirmiş olduğu toplumsal yapının birbirinden çok farklı olduğunu; batıdan alınacak ilkelerin uygulanmasıyla, baskı rejimine son verilebileceği hayaline kapılmanın yanlış olduğunu ifade eder.⁴⁹⁴ Batı ve Osmanlı toplumlarının siyasal yapılarında görülen baskı yönetiminin oluşum şekilleri, birbirinden tamamen farklıdır. Batı toplumlarında, uzun bir geçmişi olan ve sınıf ayrılıklarından kaynaklanan iç çekişmeler, her sınıfın kendi hak ve hürriyetini genişletme isteği duymasına sebep olmuş, bu istek ise siyasal yapıya hakim olan üst sınıfın direnişiyle karşılaşmıştır. Bu direniş, kimi zaman kanlı ihtilalleri de

⁴⁹² Said Halim Paşa, "İslam'da Teşkilat-ı Siyasiyye", **Sebülürreşâd**, c. 20, S. 496, s. 16.

⁴⁹³ Said Halim Paşa, **İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye**, s. 12.

⁴⁹⁴ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 18, 19.

beraberinde getirmiştir. Siyasal ve toplumsal sınıflarda varolan bazı farklılıkların kalkması için, daha çok hürriyet ve hak sahibi olmak isteyen toplumun bazı sınıfları arasında çok önceden başlayan mücadeleler, Batı toplumlarının yapısına uygun düşebilir. Fakat, imtiyazlı bir sınıf anlayışına hiçbir zaman yol vermemiş olan Osmanlı toplumunun siyasal yapısında görülen baskı rejimine son vermek için, aynı mücadelelerin yaşanması gerektiğini ileri sürmek yanlıştır. Bu toplumlara uygulanan baskı yönetimlerinin meydana geliş şekli nasıl birbirinden farklı ise, bu yanlış uygulamalardan kurtulmak için ileri sürülen çözüm şekilleri de, o oranda birbirinden farklı olacaktır.⁴⁹⁵

Özellikle Osmanlı Devleti'nde, tek kişinin mutlak hakimiyetine dayanan yönetim tarzı ve siyasal sistemde meydana gelen bir takım olumsuz gelişmeler, son dönemlerde gelişen baskı rejimini hazırlayan en önemli faktörlerden olmuştur. Bu nedenle her ne olursa olsun sözü edilen baskı rejimine sebep olan siyasal atmosferin yeniden canlanmasına fırsat verilmemelidir.⁴⁹⁶ Fakat dini hükümlerin yardımıyla uzun bir dönem ayakta kalmayı başaran Osmanlı toplumunun çeşitli milletleri içinde barındıran toplumsal düzeni, son dönem devlet yöneticilerinin uyguladığı baskı yönetiminin de etkisiyle, yabancı devletler tarafından yönlendirilmeye müsait hale gelmiştir. İslam dini ilkelerine göre keyfi ve gayri meşru bir yönetim tarzı olarak tanımlanan ve uygulanması yasak olan baskı rejiminden⁴⁹⁷ kaynaklanan siyasal sıkıntılar ve Batılı devletlerin misyoner faaliyetlerinin; toplumun birliğini sağlayan bir çok unsuru devre dışı bırakarak, Osmanlı toplumunu kaçınılmaz bir bölünmenin eşiğine doğru sürüklemeye başladığı görülmektedir.

⁴⁹⁵ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 19, 20.

⁴⁹⁶ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 23.

⁴⁹⁷ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 19.

3. HÜRRİYET ANLAYIŞI

Toplumsal ve siyasal olmak üzere iki çeşit hürriyet olduğunu belirten Said Halim Paşa, hürriyet kavramını, farklı yönlerden ele almıştır. Toplumsal hürriyet, toplumdaki bireylerin her birinin kendi çabası sonucu kazanmış olduğu hürriyettir. Siyasal hürriyet ise devlet yönetimi tarafından halka verilen yetkilerden ibarettir. Toplumsal hürriyet, toplumun varlığını devam ettirmesi için bir takım ilkelerin uygulanmasına dayanan bir anlayışın ürünüdür. Toplumun oluşturan bireyler, bu ilkelere uygun davrandıkları takdirde, statüleri yükselir ve buna paralel olarak da hür hareket etme alanları genişler. Bu hürriyet anlayışında, hak etme veya layık olma durumu söz konusudur.

Toplum, varlığını devam ettirmesine zarar verecek birtakım kaygıları engellemek amacıyla, böyle bir anlayışı geliştirmek durumundadır. Siyasal hürriyet ise insanda varolan kabiliyetler sayesinde elde edilen bir yetki değil, bir şeyin yapılabilmesi konusunda bireylerin tamamına verilmiş bir yetkidir.⁴⁹⁸ Bu nedenle de, layık olma veya hak etme diye zorunluluğa dayanan bir anlayışın ürünü değildir. Toplumun varlığını devam ettirmesi için belirlenen ilkelerin meyvesi olan toplumsal hürriyetin engellenmesi, toplumun uzun yıllar boyunca tesis etmeye çalıştığı esasların temelinden sarsılmasına sebep olur. Bu yüzden siyasal düzenlemelerle ilgili çalışmalarda, toplum birliğini tesis etmeye katkı sağlayan toplumsal hürriyet anlayışıyla, siyasal hürriyet anlayışının birbirine karıştırılmadan hüküm verilmesi şarttır.

Said Halim Paşa'ya göre bir toplumun üyeleri, o toplumun siyasal ve toplumsal esaslarına uyum sağladıkları sürece hür davranabilirler. Öyle ki, yaşadıkları toplumun faydasına olacak şekilde ortaya koyacakları bireysel yetenekler, bu üyelerin sahip olacakları hürriyetin sınırlarını belirleyecektir. Söz konusu hürriyet anlayışında, bazı toplumlarda görüldüğü gibi bireylerin bir kısmının geniş bir hürriyet hakkına doğuştan sahip olması veya bu haktan tamamen mahrum sayılması mümkün değildir. Toplumun her üyesi böyle durumlarda eşittir ve haklarını kişisel kabiliyetlerine göre kazanabilecek durumdadır.⁴⁹⁹ Bu yöndeki düşüncelerine İslam dininin ilkelerini dayanak gösteren Said Halim Paşa, İslam'ın ahlak anlayışının

⁴⁹⁸ Said Halim Paşa, "Buhrân-ı İçtimâ'imiz", Sebülürreşâd, c. 15, S. 376, s. 216, 217.

⁴⁹⁹ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız ve Son Eserleri**, s. 239.

gerçeklerin araştırılması noktasında, insan aklına geniş bir hürriyet imkanı verdiğini söyler. Çünkü, dini hükümlerin bir çoğu, insanın hür düşüncesiyle doğruları ortaya çıkarmasını emreder. Birey, hür düşüncesiyle ulaştığı doğrularla, Allah'a karşı duyduğu imanını daha da artıracığından, bu dini anlayış emindir. Ancak İslam'ın insanlara açıkladığı hürriyet anlayışıyla, kanun yapma yetkisine sahip olanların isteklerine bağlı olarak genişletilen veya kısıtlanan genel hürriyet anlayışlarının karıştırılmaması gerekir. İslam dininde insanlara sunulan hür davranışın sınırları, bireyin kendine has özelliklerini ve akli yetilerini sürekli geliştirmesine bağlıdır. Hür davranabilmek, Müslüman ferde verilen bir hak değil, bir görevdir.⁵⁰⁰ Böyle bir görev sorumluluğu, bireyleri doğrulara ulaşma konusunda yükümlü hale getirirken, yetenekleriyle doğru orantılı olarak hür davranabilme sınırlarını kendilerinin belirlemesine imkan vermektedir.

Hürriyeti, “*insanoğlunun hakikati arama ve adaleti gerçekleştirme yolundaki çalışmalarının bir meyvesi*”⁵⁰¹ olarak tanımlayan Said Halim Paşa, bir milletin tahakkümü altına girip hürriyetini kaybeden herhangi bir milletin, üstünde yaşadığı coğrafyayı kaybettiği için değil, manevi vatanını koruyan temel esaslardan uzaklaştığı için hür kabul edilemeyeceğini ifade eder.⁵⁰² Bu hürriyet anlayışı ise ilke olarak toplumu oluşturan bireyleri, bir taraftan toplumun yararına olabilecek ferdi çalışmalara sevk ettiği gibi, bir taraftan da her bireyin kendi gayretiyle sağladığı imkanlardan faydalanabileceği bir ortamın oluşturulmasını sağlar. Aynı zamanda bu yöndeki çalışmaların teşvik ve takdir edildiği bir toplumsal anlayışın gelişmesine de destek verir.⁵⁰³ Toplumdaki her bireyin hür davranma yetisini artırmaya yardım eden bu anlayış, bireylerin oluşturduğu toplumlar için de geçerlidir. Çünkü bir toplumun sahip olduğu hürriyetin derecesi, manevi ve fikri konularda ortaya konulan gayretlerle artar ya da azalır.⁵⁰⁴

Eğer bir toplumun hürriyeti gerek yöneticileri tarafından, gerekse başka toplumlar tarafından ihlal edilmiş ise, bu toplumun çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşması için gerekli olan gelişmeleri başlatması beklenemez. Çünkü bir toplumun

⁵⁰⁰ Said Halim Paşa, **İslâmlaşmak**, s. 8.

⁵⁰¹ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 29.

⁵⁰² Said Halim Paşa, **Buhrân-ı Fikrimiz**, s. 14.

⁵⁰³ Said Halim Paşa, **İslâmlaşmak**, s. 9.

⁵⁰⁴ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 29.

kendisini çağın gereklerine göre geliştirmesi ve yenilemesi sahip olduğu ve koruduğu hürriyetine bağlıdır. Hür olmayan toplumların kendini geliştirmesi bir yana, millet olarak kalabilmesi bile güçtür.⁵⁰⁵ Nasıl ki, herhangi bir insan, sahip olduğu hürriyet hakkını koruyamadığı zaman, mutluluğunu ve kendini geliştirme imkanını kaybediyorsa, hürriyetini kaybetmiş toplumlar da böyledir. Bu yüzden, böyle bir duruma düşmüş olan toplumlar, öncelikle hürriyetlerini elde etmenin yollarını bulmaya çalışmalı, sonra ilerleme yönünde gerekli olan atılımları gerçekleştirmelidir.⁵⁰⁶

Said Halim Paşa, bir devlette toplumu oluşturan bireylere gereğinden fazla hürriyet hakkı tanınmasıyla tam bir gelişmenin sağlanacağını düşünmenin yanlış olacağı kanaatini taşımaktadır. Bu nedenle bir devletin anayasası oluşturulurken kanuni ilkelerin, gereğinden fazla hürriyet hakkı tanınmasına sebep olacak yorumlara açık olmaması gerekir. Çünkü, duyulan ihtiyaçtan daha fazla verilmiş olan hürriyet hakkının, art niyet sahipleri tarafından kötüye kullanılması riski hep ihtimal dahilindedir. Bununla beraber zamanın gerçekleri göz önünde tutulmadan tanınan hakların, uygulanamama ihtimali de unutulmamalıdır. Said Halim Paşa'ya göre, devlet yönetimi tarafından hazırlanan anayasada sunulan hürriyet anlayışıyla, toplum tarafından benimsenmiş olan anlayışın örtüşmesi gerekir. Bir ilkenin anayasa maddesi olarak kabulünden daha çok, topluma yansıtılması ve toplumun tamamı tarafından kabul edilmesi önemlidir.⁵⁰⁷ Çünkü topluma gereğinden fazla ve uyum sağlayamayacağı kadar hürriyet hakkı sunan herhangi bir siyasal yönetim tarafından temsil edilen devlet, uzun ömürlü olamaz. Bu konuda son derece geniş imkanlar sunan siyasal uygulamaların bile, toplumda anarşi ortamının oluşmaması veya idarede bulunanların diktatörlüğe meyletmemesi için, bir kısım yasaklarla sınırlamalar getirdiği açık şekilde görülmektedir.⁵⁰⁸

Osmanlı yönetimi de uzun yıllar boyunca devletin ve toplumun temel esaslarının yıpranmaması için, bireylere tanıdığı hürriyet hakkını, bireyin kendi gayretiyle ulaştığı toplumsal seviyeyi aşmayacak ve keyfi davranışlara meylettirmeyecek şekilde, devlet yöneticilerinden ve aydınlarından oluşan bir

⁵⁰⁵ Said Halim Paşa, **İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye**, s. 31.

⁵⁰⁶ Said Halim Paşa, "İslam'da Teşkilat-ı Siyasiyye", **Sebülürreşâd**, c. 19, S. 493, s. 264.

⁵⁰⁷ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 34.

⁵⁰⁸ Said Halim Paşa, **İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye**, s. 28, 29.

heyetin inisiyatifine göre belirlemiş ve asırlardır kazanılmış olan yönetim tecrübesine büyük oranda önem vermiştir.⁵⁰⁹ Fakat, son yıllarda devlet yönetiminde meydana gelen bozulmalar, bu dönemlerde devletin başında bulunan padişahların keyfi davranışlarda bulunmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle Sultan II. Abdulhamit, hür davranma ve sahip olunması gereken hakları kullanma veya kullandırma konusunda tek yetkili olarak kendini görmeye başlamıştır. Anayasada belirtilmiş olduğu halde, bu ilkelerin uygulanması engellenmiş, hatta bu konuyla ilgili yorum dahi getirilmesine bir takım cezalar getirilmiştir.⁵¹⁰

3.1. Siyasal ve Toplumsal Hürriyet

Said Halim Paşa, bütün devletler ve yönetilen toplumlar için geçerli olarak kabul ettiği iki farklı hürriyet anlayışı üzerinde durmaktadır. Devlet ve toplumun geçmişinde yaşadığı tecrübeleri de dikkate alarak ifade etmeye çalıştığı hürriyet anlayışını, önceden de belirtildiği gibi siyasal ve toplumsal olmak üzere iki şekilde tanımlamaktadır. Siyasal hürriyet, dönemin siyasal sisteminin, yönettiği bireylerin kullanımına verdiği haklardan ibarettir. Toplumsal hürriyet, toplumda yaşayan her bireyin, toplumun devamlılığını sürdürmesine yardımcı olacak şekilde belirlenmiş olan görevleri yerine getirip getirmediğiyle ilgilidir. Toplumsal hürriyet anlayışına göre toplumun üyelerinin, toplum tarafından kendilerine verilen görevleri yerine getirme ve toplum düzeninin devam ettirilmesini sağlayacak davranışlara göre hareket etme mecburiyetleri vardır. Buna göre, her birey kendi çabasıyla hak ettiği kadar hür davranabilme yetkisini kendisi kazanabilecek konumdadır.

Siyasal hürriyet anlayışında, kendisine yetki verilen bireylerin, yaşamlarını bu hakkın elde edilmesiyle ilgili gayretlere göre düzenleme zorunluluğu yoktur. Çünkü bu hakkın elde edilmesi için, bireyin bir gayret sarf etmesi gerekli değildir. Bu hürriyet anlayışında, toplumsal hürriyet anlayışındaki gibi herhangi bir şeyi yapip yapmama konusunda, bireyin kendi başına karar verebilme yetkisini kendi mücadelesi sonucunda kazanması gerektiği ilkesinin aksine, bireyin bir şeyi yapabilme arzusunun veya duyduğu ihtiyacın giderilmesi şartı vardır. Bu anlayışta, bireyin herhangi bir konuda uzman olmasına da gerek yoktur. Çünkü bireyden

⁵⁰⁹ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 18.

⁵¹⁰ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 5.

uzman olduğu konuyla ilgili sahip olduğu yetkiyi kullanmasını gerektirecek bir Şey istenmez. Siyasal hürriyet hakkı, mevcut toplumun anlayışına ve uygulandığı dönemin şartlarına göre belirlendiği için, bu konudaki uygulamalarda ortaya çıkacak olan yanlışlıkların ya da art niyetli yaklaşımların, toplumun kurmuş olduğu düzene doğrudan bir tesiri söz konusu değildir. Fakat toplumsal hürriyet anlayışı, toplumu bir arada tutan bütün bağlara tesirli olabilecek büyük bir güce sahiptir.⁵¹¹

Siyasal hürriyet, toplumun büyük çoğunluğuna karşılıksız verilen bir hak olduğu için, bu ortamlarda insan, kendini ancak kendine yeterli olabilecek kadar yetiştirebilir. Bu tür hürriyet anlayışının hakim olduğu toplumlarda, birey sahip olduğu imkanları iyi kullanabilirse ve şansı da yardımcı olursa, bazı konularda uzman olabilecek düzeye ulaşabilir. Fakat toplumun varlığını devam ettirebilmesi açısından ele alındığında, bu şekilde sistemleştirilen hürriyet hakkı bir çok aksaklığa sebep olabilir ve her türlü kötü kullanıma açıktır. Said Halim Paşa'ya göre, bireyin kendi becerileriyle kazanmış olduğu yetkiden farklı olarak elde edilen bu yetki, her zaman kısıtlanabilme tehlikesiyle karşı karşıya olduğu için de, hür davranabilme imkanı bir dönem sonra yok olabilir. Siyasal hürriyetlerin bir özelliği de, zor kullanılarak elde edilen bir kısım haklar gibi, gerek toplumun, gerekse toplumu temsil etme yetkisine sahip olanların baskısına bağlı olarak, siyasal sistemden zorla alınan yetkilerden oluşmasıdır. Bir dönem devlet idaresine karşı belirlenen tavır sonucunda elde edilen bu gibi hürriyet haklarının, bazı tedbirler alınmadığı sürece tüm topluma tek başına faydalı olacağı düşüncesi yanlıştır. Çünkü bireysel yeteneklere göre belirlenmediği için, toplumu oluşturan fertler arasında gereksiz rekabet ve kıskançlıklardan kaynaklanan kin duygusunun meydana gelmesini engelleyemez. Toplumsal hürriyet anlayışının uygulandığı toplumlardaysa, fertleri karşılıklı düşmanlığa sevk edecek bu tür ortamların oluşmasına müsaade edilmediği, tarihi bilgiler ışığında görülebilir.⁵¹²

Toplumsal hürriyet anlayışında, yerine getirilmesi gereken toplumsal görevlere göre yaşamaya çalışmak, bireyin kendine ait hürriyet sahasını kurmasına yardımcı olurken, siyasal hürriyetteyse, verilen göreve bireyin uyma zorunluluğu vardır. Toplumsal hürriyet, bireylerin hak edebilmelerine göre geliştirilebilecek bir

⁵¹¹ Said Halim Paşa, "Buhrân-ı İctimâ'imiz", Sebîlürreşâd, c. 15, S. 376, s. 216, 217.

⁵¹² Said Halim Paşa, a.g.m., s. 216, 217.

yapıdadır. Siyasal hürriyetin hak etme ihtiyacıyla ilişkisi ise şekilden ibarettir. Toplumsal görevlerin yerine getirilmesi konusunda, birey tarafından sergilenen beceriler hürriyet sahasının sınırlarını genişletirken, siyasal hürriyet anlayışı, yerine getirilmesi gereken görevler ne kadar zorlaşırsa zorlaşsın, sahip olunan hürriyet hakkının genişlemesine imkan vermemektedir. Devleti ve toplumu son derece ilgilendiren bu konuda, hassas davranılmalı ve farklı olan bu iki anlayışı birbirine karıştırmayarak, siyasal sistemde düzeltilmesi zor hataların oluşmasına izin verilmemelidir.⁵¹³

3.2. Siyasal Hak Olarak Toplum Hürriyeti

Said Halim Paşa'ya göre devlet yönetiminde uygulanan baskı rejiminin kaldırılması için yapılan çalışmalarla, sadece anayasal hak olarak topluma tanınan hürriyet hakkı, bozulmuş olan toplumsal dengenin kurulmasında tek başına yeterli olmayacaktır. Çünkü baskı rejimlerinde, toplumun önceden kurmuş olduğu dengelerin sarsılması ve kötü alışkanlıkların artması normaldir. Her geçen gün artan kötü alışkanlıklar engellenmeden, topluma daha fazla serbestlik tanıyacak olan hürriyet hakkıyla mevcut gidişatın durdurulacağı düşüncesi yanlıştır. Hatta bu gibi durumlarda kötü davranışların, söz konusu toplumda daha da artması mümkündür.⁵¹⁴

Toplumun kullanımına sunulan hürriyet hakkının genişliği önemli değildir. Önemli olan toplum anlayışının bu hususta yeterli olmasıdır. Toplum bu haklarla uyum sağlayamadığı süre boyunca, eski anlayışını yaşatmaya devam edeceği için, siyasal açıdan kısa vadeli bir beklenti içine girilmesi yanlış olacaktır.⁵¹⁵ Öyle anlaşılıyor ki, siyasal sistemin en önemli problemlerinden biri olan toplumsal düzenin iyileştirilmesi amacıyla, kanunlarda yapılan bir takım değişiklikler ve toplumun hürriyet hakkının genişletilmesi, bu konuda yeterli bir tedbir olmayacaktır. Aynı zamanda siyasal anlamda hür davranma yetkisi alışılmışın dışında yazılı kurallarla belirlenmiş bir toplumdaki, siyasal düzenin yeniden tesis edilmesi gibi görevleri yerine getirmesi beklenemez. Çünkü siyasal ve toplumsal dengeleri sarsılmış bir toplumun, üstlenmesi gereken görevleri kabullenmesi ve bunlara uyum sağlaması, kanunlarda yapılan değişiklikler kadar kolay olmayacaktır.

⁵¹³ Said Halim Paşa, a.g.m., s. 217.

⁵¹⁴ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 8, 9.

⁵¹⁵ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 3, 4.

Siyasal sistemin daha iyi işletilmesi için ileri sürülen fikirlere göre şekillenen uygulamalarda, bireylere verilecek bazı siyasal ve toplumsal imkanların, o dönemdeki toplumsal anlayışa uygun olması gerekir. Yani bireylerin siyasal sistemde yetkisini artırmak adına tanınacak olan hürriyet vb. imkanların, tüm toplumun kabullenmiş olduğu anlayışa göre düzenlenmesi ve ihtiyaç duyulandan daha fazla veya eksik bir hakkın verilmesi gibi bir yanlışa düşülmemesi, en uygun siyasal uygulama tarzı olacaktır. Bunun belirlenmesi için de, toplumun zaruri ihtiyaçları ve insanların benimsediği davranışlar esas alınmalıdır.⁵¹⁶ Öyle ki, bu ilkelerin dikkate alınmadığı uygulamalarla siyasal sistemden beklenen hizmetler, sadece topluma bağışlanan hürriyet imkanıyla karşılanamaz. Aynı zamanda, siyasal sistem tarafından sunulan bu imkanı kendi lehine kullanacak kadar art niyetli olan bazı çıkar gruplarının, yaptıkları faaliyetlerle toplumun geneline zarar vermeleri de engellenemeyecektir. Said Halim'e göre, buna benzer durumlar Osmanlı toplumunda yaşanmış ve toplumun tamamına faydalı olacağı iddiasıyla başlatılan uygulamaların çoğunlukla çıkar gruplarının lehine, toplumun aleyhine sonuçlar verdiği görülmüştür.⁵¹⁷

Toplum tarafından benimsenen dinî anlayış da hürriyetin sınırlarını belirleyen unsurlardandır. Bazı toplumların dinî inançları başkalarından nasıl farklıysa, hürriyet vb. kavramları tanımlamaları da birbirinden farklı olmuştur. Benimsenmiş olan dini ilkeler dikkate alındığında bazı toplumların hür davranma hakkına ilk başlarda sahip değilken sonraki dönemlerde bu hakkı elde ettikleri görülür. Bununla birlikte bazı toplumlar ise bu hakka en başından beri sahip olmuş ve onu sürekli muhafaza etmiştir.⁵¹⁸ Bu nedenle başlangıçtan beri bu hakka sahip olan bir toplumun, bu haklarından habersiz bir toplum düzeyinde görülmesi ve siyasal uygulamaların bu yanlış kanaate göre şekillendirilmesi varolan sıkıntıların artmasının en önemli etkenlerindendir.

Herhangi bir devletin siyasal ve toplumsal düzeninde toplum birliğinin korunması için, geleceğe dönük planlar büyük bir titizlik içinde hazırlanmalıdır. Geniş sınırlara sahip olan ve nüfus yoğunluğu birbirinden farklı topluluklara

⁵¹⁶ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 15, 16.

⁵¹⁷ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 9.

⁵¹⁸ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 31, 32.

hükmeden devletler, siyasal sistemlerinde uygulamaya koydukları veya koyacakları hürriyet anlayışında bir takım kısıtlamalar yapmalıdır. Bu şekilde varlık gösteren bir devletin vatandaşlarına tanıyacağı geniş hürriyet imkanı, bu devletin geleceğe yönelik planlarını bozabilir. Çünkü, bu gibi devletlerin hükmettiği topluluklarda milli birlik duygusu zayıftır ve bir millettten oluşan toplumlarda görülen kuvvetli uyumluluk ilkesine, bu toplumlarda rastlanmaz. Bununla birlikte, bu tür toplumların tek millettten oluşan toplumlar gibi, sadece himayesi altında buldukları devlet idaresine bağlı kalmaları sağlanamaz. Bu gibi topluluklar, hükmü altında yaşadıkları devlet yönetiminin yanı sıra, bir takım dini ve mezhebi oluşumların hükümleriyle de hareket edebilir. Kimi dönemler din ve mezhep farklılıklarından dolayı varlık bulan bu güçlerin, kimi zaman da ekonomik güç dengelerinin baskısıyla meydana geldiği görülmektedir.⁵¹⁹

Öyle anlaşılıyor ki, bahsedilen şekilde bir düzen içinde yaşayan toplumlara hükmeden siyasal sistemlerde, siyasal hak ve hürriyetlerin genişletilmesine yönelik düzenlemeler toplumu farklı yönere sevk edecek güçlerin art niyetli kullanımlarına imkan tanıyacak ve devletin devamlılığı ilkesine zarar verecek birçok riski de beraberinde getirecektir.

3.3. Birey Hürriyeti

Herhangi bir devlette veya toplumda, gerçek manada bir hürriyet anlayışının varlığından bahsedebilmek için, sadece anayasadaki kanunları dikkate almak konuyu yeteri kadar aydınlatmaya kafi gelmeyecektir. Bu durumun tam olarak anlaşılması için siyasal sistemdeki uygulamaların da gözlemlenmesi gerekmektedir.⁵²⁰ Toplumdaki her birey, toplumun önemseydiği manevi ve aklî unsurlara uygun davranarak, kendi hürriyetinin sınırlarını belirleyebilmelidir. Bireylerin olgunlaşmasına ve yetişmesine katkı sağlayan bu unsurların belirlediği hayat standartlarına uygun yaşamayanların hürriyet hakkına dayanarak kullanmak istedikleri imkanlar kısıtlanmalıdır.⁵²¹ Öyle ki, bireyin kendisine belirlemiş olduğu yaşam şekli sebebiyle kısıtlanan hürriyet hakkı, kendisini geliştirme imkanını da kısıtlayacaktır.

⁵¹⁹ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 14, 15.

⁵²⁰ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 5.

⁵²¹ Said Halim Paşa, **İslâmlaşmak**, s. 16.

Anlaşılan şudur ki, bireyin sahip olacağı hürriyet hakkı, kazanılan yetilere göre genişleyebildiği gibi yetilerin yerinde ve lüzumu halinde kullanılmamasıyla da kısıtlanmaktadır. Bu nedenle kişiye hak edebildiği kadar hürriyete sahip olabilmek imkanının tanınması gerekmektedir. Fakat bireye hak etmediği halde fazla hür davranma serbestliği verilirse, bunun bireyin hürriyet hakkıyla alakası olmadığı gibi, kendisine bu hak verilenlerden toplumun beklediği saygıyı görmesi mümkün değildir. Çünkü bir toplumda, yöneten de yönetilen de aynı haklara sahip olacağından, bu şekilde kabul edilen hürriyet anlayışının, yönetici ve yönetilen ilişkileri açısından bir sonraki aşaması diktatörlük rejimini ortaya çıkarabilir. Yönetilenler için de, hak edilenden fazla hürriyet anlayışının geliştirilme çabası, başkaldırıların başlangıcına ortam hazırlayacağı gibi, toplumsal huzuru bozan ihtilallerin oluşmasına da zemin hazırlayabilir.⁵²²

İlkeli bir hürriyet anlayışı uygulanan toplumlarda, fertler veya bunların bir araya gelerek oluşturdukları gruplar, kendi becerileri neticesinde elde ettikleri hürriyet hakkına sahip çıkabilmelidirler. Bu şartı yerine getirdikleri sürece de, sahip olunan hürriyet hakkından istedikleri gibi faydalanabilmeleri mümkün olmalıdır. Toplum içerisinde duyulan ihtiyaca göre oluşmuş veya oluşturulmuş sınıfların mensubu olan bireyler, buldukları statüden daha üst statülere ulaşarak, hürriyet haklarını genişletme imkanına her zaman sahip olmalıdırlar. Toplumun gelişmesi için böyle bir uygulama şarttır ve bütün fertler için ahlaki bir görevdir. Bireyler bu görevin getirdiği yükümlülüklerle uymakla, hak ettikleri hür davranma yetisini koruyacaklardır. Bu şekilde, bireylerin birbirinin hakkına saygı duyması ve hürriyet hakkının bütün toplumda eşit olarak uygulanabilmesi sağlanacaktır. Siyasal ve toplumsal düzende böyle bir anlayışın geliştirilmesi için gerekli olan şartlardan birisi de, toplumun hürriyet haklarının geliştirilmesi konusunda mensuplarının gösterdiği gayreti desteklemesidir. Böylece, toplumla birey arasında, bulunması gereken dayanışma tesis edilecek ve bu dayanışma bütün bireylerin kabullendiği yaygın bir anlayış haline gelecektir.⁵²³

Demek oluyor ki, herhangi bir devletin veya toplumun kendi varlığını sürdürebilmesinin önemli şartlarından birisinin, kendini meydana getiren fertlere

⁵²² Said Halim Paşa, a.g.e., s. 10, 11.

⁵²³ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 10.

sunduğu hürriyet imkanının içeriğiyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Bireye veya gruba tanınan hürriyet hakkının derecesi, devlete veya topluma karşı yükümlü olunan davranışlara uygun davranıp davranmadığına göre, artmalı ya da eksilmelidir. Hak edilmeden verilen bu gibi imkanların, yanlış veya art niyetli kullanılmasıyla meydana gelecek olan zararların telafi edilmesi zordur. Bu nedenle, bireylere verilecek hür davranma hakkının sınırları belirlenirken, toplumsal ilkeler ve bu ilkelerin yönlendirmesine göre şekil kazanan toplumsal görevler, dikkate alınmalıdır. Bireyin toplum içerisinde nasıl davranması gerektiğini belirleyen bu görevler, sergilenen becerilere göre değişiklik arz eder. Bu değişikliklere göre de, bireysel hürriyetin sınırlarında genişleme veya daralma olur. Bu durumda, toplumsal görevlerin yerine getirilip getirilmemesi, bireyin nasıl bir hürriyet imkanına sahip olacağını belirleyen en önemli etken olacaktır. Birey, bu sistemde hak edebildiği kadar hürriyet imkanına sahip olacaktır. Bir çeşit ödüllendirme anlayışına dayanan bu sistem, toplumun varlığını devam ettirebilmesi için gereklidir.⁵²⁴

Bireylerin hak ettikleri sürece sahip olacakları hür davranma yetkisinin derecesini belirleyen unsurlardan biri de, toplum içinde kurulmuş olan “toplumsal dayanışma ve toplumsal denge” ilkelerinin işletilmesiyle ilgilidir. Çünkü, toplumda bütün bireylerin faydalanacağı şekilde tesis edilmesi gereken “toplumsal adalet” anlayışının nasıl uygulanacağı, bu ilkelerin desteğiyle belirlenir. Sadece, bu dayanışma ilkesini uygulayan ve bu sayede bireyler ile sınıflar arasında oluşabilecek çekişmeler yerine, karşılıklı yardımlaşmayı tesis eden toplumların veya devletlerin uygulamalarında, tam bir hürriyet anlayışından bahsedilebilir. Hürriyet anlayışının tam olarak uygulandığı toplumlarda hiçbir fert veya hiçbir sınıfa ayrıcalık gösterilmez. Bu ilkelerin tahrip edildiği toplumlarda, gelişme ve ilerleme sağlansa bile, hürriyet anlayışıyla ilgili uygulamalara yeterli önemin verildiği söylenemez.⁵²⁵

⁵²⁴ Said Halim Paşa, “Buhrân-ı İctimâ’imiz”, *Sebilürreşâd*, c. 15, S. 376, s. 216.

⁵²⁵ Said Halim Paşa, “İslam’da Teşkilat-ı Siyasiye”, *Sebilürreşâd*, c. 20, S. 496, s. 17.

3.3.1. Birey Olarak Kadın Hürriyeti

Said Halim Paşa'ya göre, toplumsal yapıda kadının sahip olacağı hür davranma hakkı, her birey gibi, toplumun devamlılığıyla ilgili üstlendiği görevi yerine getirip getirmemesine bağlıdır. Herhangi bir toplumda kadınlar, erkeklerin sahip olduğu kadar hür davranma hakkına sahip değilse, bu durum kadınların üstlendiği görevin derecesine bakılarak açıklanmalıdır. Eğer sahip olunan hürriyet imkanı kadınları tatmin etmiyorsa, yapılacak en iyi şey, hür davranma haklarını genişletebilecekleri işleri üstlenmeleridir.

Hangi toplumda olursa olsun, kadınlar beğenmedikleri hürriyet haklarını genişletmek için erkekleri örnek gösterip, onların sahip oldukları kadar hürriyet hakkı istemek suretiyle amaçlarını gerçekleştirmiş olmayacaklardır. Çünkü hürriyet hakkının gelişmesini sağlayan şey, kadın veya erkek olmakla ilgili olmayıp, bizzat üstlenilen sorumluluk düzeyiyle alakalıdır. Bu yüzden, Said Halim Paşa'ya göre, toplumda her birey gibi belirli bir statüye sahip olan kadınların, hür davranabilme yetkisinin artırılması, başkalarının sahip olduğu hürriyet haklarına saldırmakla değil, üstlenmiş oldukları görevlerin geliştirilmesiyle mümkündür.⁵²⁶

Kadının hürriyeti konusuna başka bir açıdan bakıldığı zaman şu husus dikkati çekmektedir. Toplumsal düzenin bir parçası olan kadın, toplum için, inkar edilemez büyük bir değere sahiptir. Fakat, toplumda kadının özgürlüklerinin kısıtlandığı gerekçe gösterilerek, siyasal ve toplumsal düzeni bu yönde düzenlemekle, gelişmiş medeniyetler seviyesine ulaşılacağını ileri sürmek, yanlış yaklaşımlardan birisidir. Bu düşünceden hareketle, kadın haklarıyla ilgili gereksiz ve yanlış atılımlar yapmamak gerekir. Toplumsal yapının dengesini sağlayıcı bir unsur olan kadın, kendi özgürlüğü ve sahip olması gereken haklarını, yaşadığı toplumsal çevrenin standartlarına göre kendisi belirleyebilecek konuma sahiptir. Kazanılmış veya kazanılması gereken hürriyet anlayışı, kadının toplumsal çevresine göre yaptığı işlerle çok yakın ilişki içerisindedir. Kadın toplumsal yapı içerisinde yaptığı işe ve yaptığı işin statüsüne göre hürriyet ve serbestlik haklarını elde etmelidir. Yazılı kanunlarla, genel hürriyet ve serbestlik anlayışının geliştirilmesi ve hak edilenden fazlasının sunulması çok önemli değildir. Önemli olan husus, toplumun bir ferdi

⁵²⁶ Said Halim Paşa, "Buhrân-ı İctimâ'imiz", Sebülürreşâd, c. 15, S. 376, s. 216.

olarak görülen kadının topluma en yararlı hale gelebileceği şekilde yönlendirilmesidir.

Bütün toplumlarda kadın, kendi üstlendiği görevle orantılı olarak kendi hak ve hürriyetini geliştirmiştir. Bu toplumsal gerçek ihmal edilerek, kadın haklarını arttırma girişimleri toplumsal düzene, kadının yanlış yönlendirilmesinden başka bir kazanç sağlamayacaktır. Kadın toplumsal yapıya ve çevreye göre, elde etmesi gerektiği kadar hürriyet statüsüne sahip olmalı ve yaptığı işin statüsü değiştiğinde bu kazanımların derecesi de değişmelidir. Bu yüzden, bir toplumda kadın erkek arasında oluşmuş eşitsizliklerin, baskıyla meydana gelmiş bir hak ihlali olarak değerlendirilmeyip, kadının toplumsal çevrede üstlendiği göreve göre değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu husus göz önüne alınmaksızın, kadınların hürriyet haklarının gereğinden fazla geliştirilmesinin düşünülmesi, toplumsal huzuru sağlamayıp, aksine bozmaya müsait bir ortam hazırlayacaktır.⁵²⁷ Bu nedenle, bir toplumda kadınların üstlendiği ve içinde yer aldığı statüye bakılmadan, kadının hür davranma hakkının olmadığı veya erkeklerden daha az hür davranma hakkına sahip olduğu ileri sürülemez. Toplum içinde erkekler gibi kadınlar da birer bireydir. Nasıl toplumda her birey kendi hür davranma hakkını kendisi elde edebiliyor ve genişletebiliyorsa, kadınlar için de aynı durum söz konusudur. Bir toplumda bu şartlara bakılmaksızın kadına verilen değer ve söz konusu toplumun medeniyet seviyesinin belirlenmeye çalışılması doğru bir yaklaşım tarzı değildir.⁵²⁸

Said Halim Paşa'ya göre, “*Her selâhiyet bir hak getirir ve her hak da bir selâhiyet tanır. Hak ile selâhiyetin birleşmesinden ise istiklâl ortaya çıkar.*”⁵²⁹ Öyle ki, toplumun üyesi olan her birey gibi kadının da mensubu olduğu topluma faydalı şekilde kendini yetiştirmesi sahip olduğu yetkileri arttıracaktır. Kadının toplumsal alanlardaki haklarını artırmasına yardımcı olan bu yetkiler, onun toplum içindeki statüsünün belirlenmesi konusunda da en önemli etken olacaktır.

Toplumsal düzende meydana gelen gelişmeler, kadının sahip olması gerektiği kadar hürriyet hakkını kendisine sunacaktır. Bu gelişmeler kadının sahip olduğu hürriyetin sınırlarını da doğal olarak belirleyecektir. Kadının zaman içinde

⁵²⁷ Said Halim Paşa, a.g.m., s. 215, 216.

⁵²⁸ Said Halim Paşa, a.g.m., s. 217.

⁵²⁹ Said Halim Paşa, “İslam’da Teşkilat-ı Siyasiye”, **Sebilürreşâd**, c. 20, S. 500, s. 62.

kazanacağı hürriyet hakkı, hürriyet sahasının genişletilmesiyle ilgili isteklerden daha çok, siyasal ve toplumsal olayların getirdiği bir zorunluluk olacaktır. Bu durum toplumun gelişmesiyle paralellik arz eden doğal sürecin gereğidir. Doğal gelişime göre hareket edildiği sürece, toplumun bir ferdi olan kadının hak ve hürriyetleri, olması gerektiği kadar gelişecek ve gelecek nesillerle birlikte bu gelişmeler daha da olumlu sonuçlar doğuracaktır. Toplumsal düzen bu gelişmenin haricinde bir hürriyet anlayışını benimsemeye zorlanırsa, bu durum toplumsal yapıyı temsil eden siyasal sistemde bir takım sıkıntıların oluşmasına sebep olabilir. Özellikle de, siyasal alanda yaşanan sıkıntıların yoğunluk kazandığı dönemlerde, toplumsal düzenle ilgili radikal değişiklikleri öngören bu gibi istekler toplumun felakete sürüklenmesini daha da kolaylaştırabilir.⁵³⁰

4. KANUN ANLAYIŞI

Tarihi tecrübelerle ve yaşadığı coğrafyanın özelliklerine göre, kendine ait bir kültür geliştirerek toplum olma bilincine ulaşmış insanlar, siyasal sistemlerde uygulanan veya uygulanacak olan kanunların içeriğini belirleyen en önemli faktör olmuşlardır. Bu nedenle, bir toplumun yapısını, uygulanmak istenen kanunlara göre şekillendirmek yerine, kanunları toplumların yapısını dikkate alarak belirlemek gerekir.⁵³¹ Çünkü Said Halim Paşa'ya göre insanlar kanunlar için değil, kanunlar insanlar için vardır. Herhangi bir siyasal sistemde uygulamaya konulmak istenen yeni kanunların; toplumu oluşturan bireylerin hayat ve davranış tarzları dikkate alınarak hazırlanması gerekir. Şayet, bu konuda gereken titizlik gösterilmezse, başlatılan uygulamalar söz konusu devlet veya toplum için önemli sorunların oluşmasına zemin hazırlayacaktır.

Siyasal sistemin işletilmesine yardımcı olan kanunların oluşturulmasında dikkate alınması gereken iki önemli husus vardır. Bunlardan birincisi, devlet yönetimiyle ilgili konularda, kendine has özellikleri olan ve tarihi tecrübeleri içinde barındıran siyasal anlayış, ikincisi ise, söz konusu siyasal anlayışın temsil ettiği, toplumun karakterini yansıtan ve yine tarihi tecrübelerle göre şekillenen toplumsal anlayıştır. Herhangi bir devletin meşruluğunun ölçüsü olarak kabul edilen kanunlar

⁵³⁰ Said Halim Paşa, "Buhrân-ı İçtimâ'imiz", Sebîlürreşâd, c. 15, S. 376, s. 217, 218.

⁵³¹ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 11.

düzenlenirken bu iki yapının hassasiyetleri ihmal edilemez.⁵³² Bu nedenle, bir devletin diğer devletlerle ve hükmettiği toplumla ilişkisini düzenleyen kanunları belirleme konusunda yetkilendirilmiş olan kurum veya kişilerin, yeterli derecede bilgi birikimi ve uzmanlığa sahip olmaları şarttır. Devletle toplumun ilişkisini düzenleyen kanunların uygulanacağı alan, toplumun kendisi olacağı için, toplum tarafından sahiplenilen değerlere özen gösterilmesi gerekir. Çünkü toplumun önemseydiği değerleri dikkate almayan siyasal ve toplumsal oluşumlara toplumun uymasının beklenemeyeceği gibi, bunların baskı yoluyla topluma kabullendirilmesi mümkün görünmemektedir.

Devletin mevcut kanunlarını düzenleme yetkisine sahip kimselerin; ahlaki yönden olgun, tarafsız, hikmet ve basiret sahibi ve kendi toplumlarının özelliklerine her yönden vakıf kişiler olmaları gerekir.⁵³³ Siyasal sistemde kanun yapma yetkisine sahip olan güç (teşri kuvveti) yetki ve yeterlilik açısından kendini geliştirmiş olan kimselere verilmelidir. Devlet bünyesinde oluşturulmuş her kurum gibi en önemli gayesi, milletin huzurunu tesis edecek ve ihtiyaçlarına cevap verecek kanunları yapma gücüne sahip olan üyeler, sahip oldukları yeterlilik ve yetki oranında bağımsız olmalıdırlar.⁵³⁴ Fakat, Said Halim Paşa'ya göre son dönemlerde Osmanlı yönetiminde bu unsurlar iyice ihmal edilir olmuştur. Özellikle 1876 yılında ilan edilen Meşrutiyet anayasasında, halka kazandırıldığı iddia edilen siyasal yetkilerin, tamamıyla halk tarafından kullanılmayacağı bilindiği halde, kasıtlı bir uygulama yolu tercih edilmiştir. Dönemin yönetici kadrosu, bu yetkilerin kullanılması konusunda halkın yeterli kültüre sahip olmadığını bile bile, sırf kendi menfaatleri için böyle bir uygulamaya girişmiştir.⁵³⁵ Böyle art niyetli davranışlara açık olarak hazırlanan kanunların halkın yararına olmasını beklemek mümkün değildir.

Devlet yönetiminde, toplumun ihtiyaçlarını karşılayacak kanunlarla ilgili düzenlemelerin yapılması en doğal durumdur. Fakat, toplumsal yapının devamlılığını sağlama noktasında yeterli, toplumun tamamı tarafından kabul edilmiş ve geçmişten beri uygulanmasında sorun yaşanmamış kanunların değiştirilerek, yerlerine yabancı siyasal ve toplumsal düzenlerden alınan kanunların konulması yanlıştır. Çünkü,

⁵³² Said Halim Paşa, "İslam'da Teşkilat-ı Siyasiyye", **Sebilürreşâd**, c. 20, S. 499, s. 50, 51.

⁵³³ Said Halim Paşa, a.g.m., c. 20, S. 499, s. 51.

⁵³⁴ Said Halim Paşa, a.g.m., c. 20, S. 500, s. 62, 63.

⁵³⁵ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 4.

mevcut kanunların değiştirilerek, yenilerinin topluma benimsetilmesi siyasal sistemin telafi edemeyeceği zaman kayıplarına sebep olabilir.⁵³⁶ Bu zaman kaybının yaşanmaması ve toplumun hızlı bir biçimde gelişme yoluna sokulması için, mevcut kanunların ıslah edilerek devletin siyasal sisteminde meydana gelen tıkanıklıkların giderilmeye çalışılması daha doğru ve sonuç alınabilecek bir çözüm şekli olacaktır.

Siyasal sistemdeki işlerliği düzenli hale getireceği düşünölen kanunlar düzenlenirken, dikkate alınması şart olan önemli bir husus da, kanunların da insanlar gibi, yaşanan coğrafyanın durumuna uygun bir yapıda olduklarının bilinmesidir. Devletlerin ve toplumların siyasal ve toplumsal yapılarıyla ilgili uygulamalarının belirleyicisi olan kanun ve kuralların düzenlenmesinde, yaşanan coğrafî şartların önemli bir etkisi vardır.⁵³⁷ Bu nedenle farklı coğrafyada yaşayan bir toplumda uygulanan kanunların içeriği, başka bir coğrafyada yaşayan toplumun yapısına uymayabilir. Bu yüzden herhangi bir toplumda uygulandığı zaman başarı elde edilmiş kanunların, başka bir toplumda da benzer sonuçlar vereceği düşüncesi yanlıştır. Hatta böyle kanunların uygulamanın söz konusu olduğu toplumu bir çeşit hüsrana sürüklemesi dahi muhtemeldir.

Devletin siyasal tavrını belirleyen önemli unsurlardan biri olan kanunlar, hükmedilen toplumun sürdürdüğü toplumsal anlayışa uygun olmalıdır. Siyasal düzen tarafından sunulan haklara, geliştirmiş olduğu tarihi anlayış çerçevesinde herhangi bir anlam yükleyemeyen toplumlarda söz konusu hakların kanunlarla uygulatılması veya uygulatılsa bile, beklenen gelişmelere ulaşılması son derece zor bir durumdur. Çünkü, toplumun zaruri ihtiyaçları dikkate alınmadan uygulamaya konulan böylesi kanunların, zamanla ve bu ihtiyaçların baskısı sonucunda değişime uğramasına kesin gözüyle bakılabilir.⁵³⁸

⁵³⁶ Said Halim Paşa, “İslam’da Teşkilat-ı Siyasiyye”, **Sebilürreşâd**, c. 20, S. 499, s. 50.

⁵³⁷ Said Halim Paşa, **Buhrân-ı Fikrimiz**, s. 8.

⁵³⁸ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 15.

4.1. Kanunların Düzenlenmesine Etki Eden Unsurlar

Yukarıda Said Halim Paşa'nın kanunlara bakışını anlatırken onun ithal kanunlara karşı olduğunu gördük. Paşa'ya göre, kanunların çatısını oluşturan anayasa hazırlanırken, üzerinde dikkatle durulması gereken bir takım hassasiyetler vardır. Bu hassasiyetler, toplumun tarihi süreç içerisinde geliştirerek mevcut zamana kadar taşıdığı milli unsurlardan oluşmaktadır. Bunun için de siyasal yapıda değişiklikler öngören bir anayasa; milli unsurları ihmal etmeyen, gelenek ve göreneğe hassas yaklaşan, toplumun sahip olduğu ilkeleriyle ters düşmeyen bir muhtevayı bünyesinde barındırmalıdır.⁵³⁹ Bir ülkenin yönetim anlayışında yapılacak olan zorunlu değişikliklerde, toplumsal düzenin hassasiyetlerine önem verilmelidir. Uzun yıllar toplum tarafından kabullenilmiş uygulamaları kökünden sarsacak kadar radikal bir yapılanmaya zemin hazırlayacak olan kanun değişikliklerinde, dikkat edilmesi gereken en önemli unsur; toplumun geçmişinden beri benimsemiş olduğu kültürel, ekonomik v.b kabulleriyle ters düşülmemesidir. Yeniden yapılandırılmak istenen siyasal kurumlarda yapılması düşünülen reformların, siyasal ve toplumsal düzenler arasında kurulan uyumu bozacak unsurlardan arındırılması gerekir.⁵⁴⁰

Bununla birlikte Said Halim Paşa, siyasal ve toplumsal düzeni sağlayan kanunların değiştirilmesi ya da geliştirilmesi için yetkilendirilen kurum veya kişilerin, her türlü idari baskıya karşı koyacak kadar güçlü bir iradeye sahip olması gerektiğini vurgulamaktadır. Toplumun ancak böyle yöneticiler gözetiminde yürürlüğe konan değişiklikleri benimseyebileceğini ifade eder. Toplumsal düzen hiçe sayılarak ve toplumun söz konusu değişiklikleri benimsemesi önemsenmeyerek, bir takım baskılarla yürürlüğe konan uygulamalardan, devlet ve toplum adına beklenen sonucun alınması mümkün olmayacaktır.⁵⁴¹ Böyle uygulamalar sonucunda değiştirilen kanunların, siyasal sistemin kalıcı bir parçası olacağını düşünerek bu yönde ısrarcı bir tutum sergilemek, devlet yönetiminde daha farklı sıkıntıların doğmasına sebep olacaktır.

Devlet ve toplumun varlığını sürdürmesi ve gelişmiş medeniyetler seviyesine yükseltilmesi ideali, tesadüflere ve tahminlere dayanan bir düşüncenin ürünü

⁵³⁹ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 23.

⁵⁴⁰ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 11, 12.

⁵⁴¹ Said Halim Paşa, "İslam'da Teşkilat-ı Siyasiye", **Sebilürreşâd**, c. 20, S. 499, s. 51.

olmamalıdır. Çünkü toplumun geleceğini tesadüflere veya tahminlere göre belirlemeye çalışmak, mevcut halini daha kötü durumlara sürükleyecek olayların gelişmesine sebep olacaktır.⁵⁴² Bu yüzden, Said Halim Paşa'ya göre, devletin ve toplumun geleceğini yönlendirecek olan kanunların tamamının çatısı sayılan anayasanın, milli ve kültürel değerleri, gelenekselleşmiş siyasal ve toplumsal anlayışları ve diğer devlet ve toplumlarla ilgili gerçeklikleri, değerlendirecek derinlikte bir anlayışı ihtiva etmesi gerekmektedir.⁵⁴³

Said Halim Paşa, sırf bir devletin yönetim tarzını oluşturan kanun ve nizamları değiştirerek, toplumun bütün fertlerinin karakteri haline gelmiş doğal alışkanlıkların değiştirilebileceği düşüncesinin hayali bir yaklaşım olduğunu belirtir.⁵⁴⁴ Çünkü böyle bir durumun gerçekleşmesi için uzun bir zamana ihtiyaç vardır. Önceki dönemlerde, yönettiği topluma ve üyesi olan fertlere karşı eşitlik ve hürriyet duygusunu benimsetecek biçimde sistemleştirilmiş olan siyasal ve toplumsal düzenlerde, yönetim hatalarından kaynaklanan adaletsizliğin ortadan kaldırılması için, sadece kanun değişikliği yeterli olmayacaktır.⁵⁴⁵ Öyle ki, toplumsal düzende dengesizliğe yol açacak bu durumun, ancak belirli bir zaman içerisinde ve toplumun bütün bireylerinin alışkanlık haline getireceği ahlak ilkelerinin tesis edilmesiyle düzeltilmesi mümkün olacaktır.

Said Halim Paşa'ya göre, “*Her anayasanın yerine getirilmesi gereken şartlarının ilki, milletin siyasal birliğini kuvvetlendirip geliştirmesidir.*”⁵⁴⁶ Bu yüzden bir devletin anayasası, bir kısım insanlarda oluşan hayranlık duygusu ve aşağılık kompleksinin ürünü olarak değiştirilmemelidir. Şayet böyle bir değişikliğin yapılması zaruret haline gelirse, bu tamamen çoğunluğun iradesiyle ve bilinçli şekilde yapılmalıdır.⁵⁴⁷ Çünkü, devleti ve toplumu yönlendirecek olan siyasal sistemin muhtevası, söz konusu anayasanın içini dolduran kanunlar tarafından belirlenecektir.⁵⁴⁸ Öyle ki, toplumun inançlarının da aktif rol oynadığı, kendi gelişmesiyle ilgili atılım ve inkılapların, siyasal ve toplumsal görevlerin, toplumun

⁵⁴² Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 33, 34.

⁵⁴³ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 23.

⁵⁴⁴ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 17.

⁵⁴⁵ Said Halim Paşa, “İslam’da Teşkilat-ı Siyasiyye”, **Sebilürreşâd**, c. 20, S. 496, s. 17.

⁵⁴⁶ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 22.

⁵⁴⁷ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 34.

⁵⁴⁸ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 23.

tamamına göre şekillendiği bir anlayış tarzı, söz konusu toplum için en yararlı kanunların meydana getirilmesini sağlayacaktır.

Toplumun siyasal düzen tarafından belirlenen kanunlara uymakla yükümlü olduğunu kabul eden Said Halim Paşa, toplumun bu kanunları benimsediği sürece uygulayacağı gerçeğinin de ihmal edilmemesi gerektiğini belirtir. Öyle ki, bir devletin idare sistemini belirleyen kanunların, yönetilen toplum açısından sevgi, saygı ve korku duygularını unutturmayacak nitelikler taşıması ve bizzat toplumun kendisi tarafından tespit edilmiş ilkelere göre hazırlanması gerekmektedir. Toplumu yönlendirecek olan bu şartları ihmal ederek hazırlanan kanunların, kağıt üzerinde yazılı olmaktan başka bir işe yaramayacağı kesindir.⁵⁴⁹ Toplum, siyasal yapı tarafından uygulamaya konulan yeniliklere uymak yerine, bu yenilikleri kendi yapısına uyduracaktır. Bu nedenle, sadece bir takım yazılı kanunlar hazırlamakla, toplumun istenilen sürece yönlendirilebileceği düşünülemez.⁵⁵⁰

Devlet yönetiminde kuvvetler ayrılığını savunan Said Halim Paşa'ya göre, kanunlar hazırlanırken dikkat edilmesi gereken diğer bir husus da sınıf çıkarlarını ön planda tutan bireylere veya siyasal gruplara hem devleti yönetme hem de kanun yapma yetkisinin birlikte verilmemesi gerektiğidir. Devlet yönetiminde böyle bir uygulama toplumsal dengeleri bozacaktır. Çünkü, her iki alanda da yetkilendirilmiş bireylerin adaletli olması ve kendi yandaşının menfaatlerine aykırı kararlar alması güçtür. Bu gibi durumlarda, kanunların topluma karşı baskı unsuru olarak kullanılması engellenemez. Her ne sebeple olursa olsun, toplum içinde taraf tutan yöneticilerin hazırlayacağı kanunlar, toplum için gerekli olan siyasal alt yapının sağlam temeller üzerine kurulmasına fırsat vermez. Toplumsal ilkeleri hiçe sayacak kadar aşırılaşan rekabet ortamlarında hazırlanan kanunlar, toplum için gerekli olan sistemin kurulmasına katkı sağlamaz. Bu nedenle, siyasal ve toplumsal alanlarla ilgili kanunların hazırlanması gibi hassas konularda görevlendirilecek olanların tarafsızlığa, akılcılığa ve itidalli davranmaya önem veren kimselerden seçilmesi gerekir. Yeniden yapılanmaya gidilen veya mevcut durumunda bir takım düzenlemeler yapma gereği duyulan siyasal sistemlerde böylesi erdemlere önem

⁵⁴⁹ Said Halim Paşa, "İslam'da Teşkilat-ı Siyasiye", **Sebilürreşâd**, c. 20, S. 499, s. 51.

⁵⁵⁰ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 34.

verilmezse, yönetimde söz sahibi olan kurumlar ve bu kurumları temsil eden bireylerden toplumun geneli adına hareket etmeleri beklenemez.⁵⁵¹

4.2. Kanunların Siyasal ve Toplumsal Gelişmeye Etkisi

Bir devleti gelişmiş devletler statüsüne ulaştırmak; sadece toplumun genelinin kabul ettiği anayasal anlayışın, yabancı ülkelerden alınan kanunlara göre yeniden yapılandırılması ve bunun sonucunda fertlere bir takım siyasal imtiyazlar kazandırılmasıyla mümkün olmayacaktır. Çünkü böyle düzenlemeler, fertleri topluma faydalı olmaya yönlendiren toplumsal kuralların yaptırım gücünü zayıflatarak, birey çıkarımı daha önemli hale getirebilir.⁵⁵² Said Halim Paşa, bir topluma, toplum olma bilincini kazandıran ve toplumun sürekliliğini sağlayan şeyin, kanunlarla kazandırılmış siyasal haklar değil toplumun zaruri ihtiyaçlarına verilen önem olduğunu belirtir. Toplumun ihtiyaçlarını ihmal eden veya dikkate almayan her türlü siyasal oluşumun, her an baskı rejimine dönüşmesi mümkündür.⁵⁵³

Öyle Anlaşıyor ki, sadece siyasal sistemde toplumun sahip olması gereken hak ve özgürlükleri elde etmesi adına, yabancı yapılanmalardan hiçbir değişikliğe tabi tutulmadan alınan kanunlar, uygulama sahasında beklenen sonuçlara ulaştırmayacaktır.⁵⁵⁴ Devlet yönetiminde gittikçe artan baskı rejiminin ise farklı olumsuzluklara sebep olacağı bilinen bir gerçektir. Belirtilen endişelerden dolayı, siyasal ve toplumsal düzenin işleyişine direk olarak etki edecek olan anayasa, ciddi ve sağlam temellere dayanmalıdır. Ülkede yapılan kanun değişikliklerinde, toplumsal gelişme ve anlayışın iyi irdelenmesi gerekmektedir. Bu önemli meselelerin gerektiği gibi tahlil edilmemesi, devleti bütün olarak içinden çıkılması zor buhranlara sürükleyebilir.⁵⁵⁵

Said Halim Paşa, Siyasal sistemin temeli olan anayasa hazırlanırken, önceki yönetimlerin tecrübelerinden faydalanılması gerektiğini belirtmektedir. Devlet yönetiminde görevli olan kimselerin toplum üzerinde kurduğu baskı rejimini kırmak amacıyla, milli hassasiyetler dikkate alınmadan kanunlarda değişikliğe gidilmesi

⁵⁵¹ Said Halim Paşa, “İslam’da Teşkilat-ı Siyasiyye”, **Sebilürreşâd**, c. 20, S. 498, s. 38, 39.

⁵⁵² Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, s. 8, 9.

⁵⁵³ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 15.

⁵⁵⁴ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 3, 4.

⁵⁵⁵ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 12, 13.

veya baskı döneminde hazırlanmış olan kanunların devamı olacak niteliklerden arındırılmadan yeni bir anayasa hazırlama girişimleri, beklenen başarının elde edilmesini engelleyecektir. Bu ve benzeri durumlarda hazırlanan kanunların, topluma vaat edilen gelişme standartlarının elde edilmesine imkan vermeyeceğini söylemek mümkündür.⁵⁵⁶

Bununla birlikte devlet yönetimiyle ilgili kanun değişikliklerinde, başka milletlerin uygulamalarının hiç dikkate alınmaması gibi katı bir tutum da söz konusu olamaz. Fakat hazırlanışı esnasında hayali yaklaşımların etkisinden arındırılmamış bir anayasa; yıllardır sürdürülen yönetim anlayışında bazı değişikliklerin oluşmasına zemin hazırlasa da; devlet ve toplumu çağdaş medeniyetler seviyesine ulaştırması mümkün olmayacaktır. Çünkü, toplumun yıllardır sürdürdüğü anlayıştan vazgeçerek, yabancı olduğu yeni uygulamaları benimsemesi zor olacaktır.⁵⁵⁷ Bu nedenle yeniden yapılandırılması düşünülen siyasal sistemlerde, toplumsal refleksler ve tarihi birikimlerin ihmal edilmesinin doğuracağı sakıncalı durumlar göz önünde bulundurularak hareket edilmesi gerekmektedir.

Kanunların içeriğini siyasal düzen açısından son derece önemli gören Said Halim Paşa, herhangi bir siyasal sisteme göre hazırlanan kanunlarda, yeterliliğe ve uzmanlığa önem verilmesinin şart olduğunu düşünmektedir. Çünkü bir toplum, ancak titizlikle hazırlanan ve uzun yıllar yürürlükte kalabilecek niteliklere sahip kanunlar sayesinde gelişip yükselebilecektir. Bu yüzden devlet ve toplumu yakından ilgilendiren kanun hazırlıklarında geçici tedbirlere başvurulmamalıdır. Önceden de belirtildiği gibi, kanunları düzenleyen veya hazırlayan kurumların ve bu kurumlarda görevli olan bireylerin yeterli derecede bilgili ve bağımsız olması gerekmektedir. Bu şartlar dikkate alınmadan hazırlanan kanunlar, devlete ve topluma geçici çözümlerden başka bir şey sunamaz. Böyle bir anlayışın ürünü olan kanunlardan, bir toplum için gerekli olan adalet sistemini koruması veya geliştirmesi de beklenemez. Adalet duygusunu körelten ve yönetim boşluğuna sebep olan kanunlar, toplumda güç sahibi olanların zayıfları ezmesine, güçsüzlerin de sorumluluklarını yerine getirmemek için savunma mekanizması geliştirmesine zemin hazırlayacaktır.⁵⁵⁸

⁵⁵⁶ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 5, 6.

⁵⁵⁷ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 6, 7.

⁵⁵⁸ Said Halim Paşa, "İslam'da Teşkilat-ı Siyasiye", **Sebilürreşâd**, c. 20, S. 499, s. 51.

SONUÇ

Osmanlı Devleti ve toplumunun, XVII. yüzyılda Batılı toplumlarda görülen modernleşme atılımlarından her yönüyle etkilendiği anlaşılmaktadır. Modernleşme atılımları ilk olarak ortaya çıktığı Batı Medeniyetindeki toplumlarda dahi eskisinden çok farklı bir dünya görüşü ve hayat tarzının gelişmesine sebep olmuştur. Tabiatıyla Osmanlı Devleti içinde sancılı bir dönemin başlangıcı olma niteliği taşımaktadır. Batı tipi gelişmenin model alındığı ve ilk olarak ordu teşkilatının düzenlenmesine yönelik olarak başlatılan yenilik programlarının siyasal, toplumsal, ekonomik vb. birçok alanda uygulanmasının gerektiği düşüncesi, zamanla dönemin yönetici ve aydınları tarafından vazgeçilmesi mümkün olmayan önemli bir zorunluluk gibi değerlendirilmiştir. Devletin geri kalma nedenleriyle ilgili çeşitli fikirlerin ortaya çıktığı bu dönemde, yöneticilerin ve aydınların devletin geliştirilmesi ya da kalkındırılması gibi masum gerekçelerle kendilerini yabancı bir kültürü model almaya zorladıkları görülmektedir.

Batıyla ilişkilerini modernleşme öncesinde bile askıya alma yolunu tercih etmeyen Osmanlı Devleti'nin bu ilişkileri modernleşme hareketlerinden sonra çok daha farklı şekilde gelişmiştir. Kökeni II. Osman, III. Selim ve II. Mahmut'a kadar dayanan ve özellikle siyasal ve askerî alanda ağırlık kazanan yenilik hareketlerinin, toplumun ihtiyaçlarından çok, devletin varlığını devam ettirmesiyle ilgili tedbirlerin alınmasına yönelik bir anlayışla hazırlandığı göze çarpmaktadır. Bununla birlikte, genel olarak Tanzimat dönemiyle birlikte anılan XIX. yüzyıl yenilik hareketlerine yoğunluk verildiği yıllarda, Osmanlı Devleti'nin, bağımsızlık ilkesinin büyük oranda tahrip olduğu, sahip olunan kaynakların yeterli düzeyde kullanılmadığı, yerli sermayenin yok olmanın eşiğine geldiği, ekonomik açıdan sömürgeleştirme hareketlerinin Osmanlı Devleti'nin aleyhine geliştiği görülmektedir.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti ve toplumunun karşı karşıya kaldığı siyasal, toplumsal, ekonomik vb. sıkıntılarla ilgili sunulan çözümlerin ve bunların resmi makamlar haricinde tartışıldığı ortamların, sonradan farklı isimlendirmelerle anılacak olan fikir akımlarının tasnif edilmesine zemin teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Osmanlıcılık akımı ve bunun öncülüğünde II. Meşrutiyet döneminde daha belirgin ifadelerle tanımlanan İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük gibi fikir akımlarının tamamının ortak gayesi, Osmanlı Devleti'nin kurtulması ve yeniden güçlendirilmesi olmuştur. Sözü edilen sorunların çözüme kavuşturulması adına sunulan metotlar, bu fikir akımları arasında oluşan farklılıkların kaynağı

durumundadır. Batı'nın bilimsel ve teknolojik üstünlüğünün kabulü ve Osmanlı Devleti'nin de bu seviyeye ulaştırılması gerektiği düşüncesi ise bu akımların ortak yönüdür.

Osmanlıcılık akımının fikir dünyasında geçerliliğini kaybetmesinden hemen sonra devletin resmi ideolojisi olarak geliştirilen İslamcılık akımının fikrî alandaki mücadeleleri içerisinde yer alan son dönem Osmanlı sadrazamlarından Said Halim Paşa, hem bir devlet adamı, hem de Osmanlı toplumunun bir mensubu olarak, toplumun geleceğiyle ilgili endişeler taşıyan ve olaylara gerçekçi çözüm önerileri sunan ileri görüşlü bir mütefekkindir. Yaşadığı dönemdeki olaylar üzerinde somut tahliller yapmaya çalışan Said Halim Paşa, devletin en tepe noktasında bulunduğu yıllarda önemli siyasal kararlara imza atmasının yanı sıra, kaleme aldığı eserlerde Osmanlı devlet ve toplumunun nasıl bir gelişme yolunu tercih etmesi gerektiği hususunda, dönemin şartlarını da dikkate alarak, gerçekçi ve bağımsız fikirler ileri sürmüştür.

Said Halim Paşa'nın, yaşadığı dönemde hızlı bir şekilde gelişen siyasal ve toplumsal olaylara tarihi ve sosyolojik açıdan yaklaşabilen mütefekkirlerden biri olduğu görülmektedir. O, bu dönemin anlaşılabilmesi için önceki dönemlerde meydana gelen olay ve gelişmelerin dikkatli bir şekilde ve bütün yönleriyle değerlendirilmesi gerektiğini savunmakla birlikte toplumun bu olay ve gelişmelere gösterdiği refleksin de dikkate alınmasının siyasal açıdan önemli bir ayrıntı olduğunu belirtir. Ona göre, toplumun ihtiyaçlarıyla uyuşmayan hiçbir şeyin kalıcı olması mümkün olmadığı gibi, bir devletin yönetici ve aydınlarının toplumun ihtiyaçlarını dikkate almadan başlatacağı atılımlardan umdukları sonuçlara ulaşmaları da mümkün olmayacaktır.

Siyasal ve toplumsal gelişmeleri somut yönleriyle ve tarihi açıdan ele alarak bir medeniyetin kalkındırılmasıyla ilgili tedbirler hakkında objektif bilgiler veren Said Halim Paşa'nın, Batı'yı ve Batılılaşma'yı temel sorun olarak ele aldığı görülmektedir. O, Batı'nın dikkate alınması gereken önemli medeniyetlerden biri olduğunu kabul etmekle birlikte, bunun genelde İslam Medeniyetinin özelde ise Osmanlı Devleti'nin kültürel birikimlerinden tamamen vazgeçmek anlamında ele alınmasının yanlış olacağını ortaya koymaktadır. Son dönem Osmanlı yönetici ve aydınlarının bu yönde ortaya koydukları fikirlerin, Batı Medeniyetinin üstünlüğünü tartışmasız kabul etmeye yönelik olarak geliştiğini belirtmekte ve mensubu olunan medeniyet için bu durumun talihsizlik olduğunu ifade etmektedir. İnsanlığın gelişmesine önemli katkılarda bulunduğu bütün dünya tarafından kabul edilen İslam Medeniyetinin, son dönemlerde iyice gelişen Batı Medeniyeti karşısında küçük görülmesini ağır bir şekilde eleştirir. Ona göre, bir medeniyete mensup herhangi bir toplumun

geliştirilmesi için bir takım tedbirler alınması şart koşuluyorsa, bu koşulun gelişmiş medeniyeti her alanda taklit etmek olmadığı bilinmelidir.

Said Halim Paşa, toplumda üstün bir kimlik sahibi olarak değerlendirdiği aydın ve yöneticiler arasında böyle bir tavrın gelişmesini eleştirmiştir. Ona göre, siyasal ve toplumsal açıdan gelişmenin sağlanması ve yönetimde karşılaşılan sıkıntıların atlatılması için, gerekli olan çözümler toplumun kendi içinde aranmalıdır. Toplumun çağdaş medeniyetler seviyesine taşıyacak yenilikler muhakkak suretle yerli bir bakış açısıyla ele alınmalıdır. Osmanlı Devleti'nde yönetici ve aydınlar tarafından gündeme getirilen, siyasal, toplumsal, ekonomik vb. alanlarla ilgili düzenlemelerde aceleci tavırlara yer verilmemesi ve Batı toplumlarında görülen uygulamaların taklit edilmesinden ziyade, mevcut sistemin ıslah edilerek işletilmesi sağlanmalıdır.

Siyasal sistemin düzeltilmesine yönelik ortaya koyduğu fikirlerinde Said Halim Paşa, Osmanlı devlet ve toplumu adına başlatılan atılımlarda yaşanan başarısızlıkların hiç beklenmedik bir yönetim şeklinin gelişmesine sebep olduğunu belirtir. O, bunun sonucunda ortaya çıkan yönetim şeklini eleştirir ve bütün sorumluluğun idarede yetkili olan bireylere yüklenmesinin yanlış olduğunu ortaya koyar. Nitekim o, bir devlette uygulanan siyasal sistemin iyi veya kötü olmasının sorumluluğunun, sadece yöneticilere ve onların izlediği politikalara yüklenemeyeceğini, bu durumdan yöneticiler kadar toplum ve toplum adına fikir belirtme yetkisine sahip olan aydınların da sorumlu tutulması gerektiğinin üzerinde durur.

Said Halim Paşa, devlet yetkililerinin izlediği politikadaki yanlışlık ve aksaklıkların toplumu zaman içerisinde bir baskı rejimiyle karşı karşıya bırakabileceği düşüncesindedir. Bu rejimin devamı ya da sona erdirilmesinin, toplumun ortaya koyduğu tavırlar neticesinde belirlenebileceğine işaret etmektedir. Hem toplum hem de birey, siyasal ve toplumsal alanlarda sahip olacağı hürriyet sınırlarını, zaman içinde geliştirdiği tavırlara göre artırıp azaltabilir. Bu hakların siyasal düzen tarafından sunulmasının hiçbir anlam ifade etmeyeceğini savunan Said Halim Paşa, idarî kanunların düzenli olarak işletilmesi ve bu işleyişten bir bütün olarak faydalanılması şartını, toplumsal tavırla alakalı görür. Bunun için, başka devlet veya toplumların kanunî uygulamalarının birebir taklit edilmesini Osmanlı toplumu açısından faydasız olarak değerlendirmektedir. Devlet ve toplumun birlikte ve bütün yönleriyle ele alınması gerektiğini savunan Said Halim Paşa'nın, yaşadığı dönemde yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya kalan Osmanlı'nın ancak bu şekilde kurtarılabilceğini belirttiği görülmektedir.

BİBLİOGRAFYA

- ABADAN, Yavuz, **Tanzimat Fermanının Tahlili**, “Tanzimat” Kitabından Alınmış Ayrı Baskı, Maarif Vekaleti, İstanbul, 1940.
- AHMAD, Feroz, **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, çev. Nuran ALKEN, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1984.
- AKÇURA, Yusuf, **Türkçülük, Türkçülüğün Tarihi Gelişimi**, Türk Kültür Yayını, İstanbul, 1978.
- AKÇURA, Yusuf, **Üç Tarz-ı Siyaset**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- AKŞİN, Sina, **Jöntürkler İttihat ve Terakki**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1980.
- AKTAR, Cengiz, **Türkiye'nin Batılılaştırılması**, Ayrıntı Yayınları, Ankara, 1993.
- ARMAĞAN, Mustafa, **İber Ortaylı İle Tarihin Sınırlarına Yolculuk**, Ufuk Yayınları, İstanbul, 2001.
- AYDIN, Mehmet, “Tanzimatla Aranan Hüviyet”, **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.
- AYVERDİ, Semiha, **Boğaziçinde Tarih**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1976.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılabı Tarih II, III/1, III/2**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.
- BERKES, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 1973.
- BOLAY, S. Hayri, **Türkiye'de Ruhçu ve Maddecî Görüşün Mücadelesi**, Beyan Yayınları, İstanbul, 1979.
- BOSTAN, Hanefi, **Bir İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa**, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 1992.
- BOZKURT, Gülnihal, “Tanzimat ve Hukuk”, **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.
- ÇABUK, Vahit, “Said Halim Paşa ve Talat Paşa Kabinelerinin Divan-ı Ali'ye Sevki, İlk Soruşturma Tutanakları” **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı: 15-22, Ankara, 1986.
- ÇADIRCI, Musa, “Tanzimat'ın Uygulanmasındaki Güçlükler”, **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu**, Ankara, 1994.
- DAĞTEKİN, Hüseyin, **Türk Devrim Tarihi, Osmanlı İmparatorluğunda İslahat Hareketleri ve Büyük Devletler (1606- 1918)**, Yüksek Tekniker Okulu Talebe Cemiyeti Yayınları, c.1, İstanbul, 1969.
- DANIŞMENT, İsmail Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV/2**, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1972.

- DOĞAN, Mehmet, **Batılılaşma İhaneti**, Beyan Yayınları, İstanbul, 1986.
- DUYMAZ, Recep, “Celal Nuri İleri”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, c. 7, İstanbul, 1993.
- EDİB, Eşref, “Alem-i İslam İçin Pek Büyük Bir Ziya”, **Sebilürreşad** c. 19, Sayı. 492, Ankara, 1340.
- ENGELHARDT, **Tanzimat ve Türkiye**, (çev. Ali Reşşad), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999.
- ERGİN, Osman, **Türk Maarif Tarihi**, Eser Kültür Yayınları, İstanbul, 1977.
- ERSOY, Mehmet Akif, **Modernleşmek mi İslamlaşmak mı?**, İhya Yayınları, İstanbul, 1983.
- ESATLI, Mustafa Ragıp, **İttihat ve Terakki**, İnkılap Yayınları, İstanbul, 1975.
- GEORGEON, François, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri -Yusuf AKÇURA-(1876-1935)** (çev. Alev Er),Yurt Yayınları, Ankara, 1986.
- GÖÇEK, Fatma Müge, “Osmanlı Devleti’nde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce** , İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- HANİOĞLU, M. Şükrü, “Abdullah Cevdet”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1988.
- “Batılılaşma”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1992.
- Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966.
- İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal, **Son sadrazamlar I-IV**, Dergah Yayınları, İstanbul, 1982.
- İNAN, Yusuf Ziya , **Jöntürklerden İttihat ve Terakki Cemiyetine**, Bayram Aşık Yayınevi, İstanbul,1978.
- KADRİ, Hüseyin Kazım, **Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e**, (yay. haz. İsmail Kara), İhya Yayınları, İstanbul, 1991.
- KARA, İsmail, “İslâmlaşmak” **Fikir ve Sanatta Hareket**, Sayı. 11-12, İstanbul, 1980.
- “Said Halim Paşa”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar**, Yapı Kredi Yayınları, c. 2, İstanbul, 1999.
- İslâmcıların Siyasi Görüşleri**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994.
- Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler**, Risale Yayınları, İstanbul, 1986.
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi VII**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.
- Tanzimat’tan Evvel Garphlaşma Hareketleri**, Maarif Vekaleti “Tanzimat” Kitabından Alınmış Ayrı Basım, İstanbul, 1940.
- KARPAT, Kemal,**Türk Demokrasi Tarihi,Sosyal,Ekonomik.Kültürel Temeller**, İstanbul Matbaası, İstanbul,1978.

- KAYALI, Kurtuluş, “Padişahlar ve Sadrazamlar”, **Cumhuriyetten Günümüze Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, c.V, İstanbul, 1985.
- KODAMAN, Bayram, “II. Meşrutiyet Dönemi”, **Türkler**, c. 13, Ankara, 2002.
- KÖKSAL, Osman, “XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Islahat İhtiyacının Algılanışı ve Islahat Temayülleri”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, c. 7, Ankara, 1999.
- KURAN, Ahmet Bedevi, **Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyeti’nde İnkılap Hareketleri**, Tür Yayınları, İstanbul, 1959.
- KURAN, Ercüment, “Osmanlı İmparatorluğunda İslam Düşüncesinin Gelişmesi”, **Türk Kültür Dergisi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, c. 203- 204, İstanbul, 1979.
- “Türk Düşünce Tarihinde Arap Kültürlü Bir Aydın: Said Halim Paşa”, **Türk-Arap İlişkileri; Geçmişte, Bugün ve Gelecekte I. Uluslar arası Konferans Bildirileri**, Hacettepe Ü. Türkiye ve Ortadoğu Arş. Enst. Yayınları, Ankara, 1979.
- Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler** (yay. haz. Mümtaz’er Türköne), T.D.V. Yayınları, Ankara, 1994.
- KUSHNER, David, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)**, Kervan Yayınları, İstanbul, 1979.
- KUTAY, Cemal, “ Said Halim Paşa’nın Malta’dan Wilson, Loyd George ve Clemanso’ya Uyarma Mektupları” **Tarih Sohbetleri**, Çağ Yayınları, İstanbul, 1968.
- LEWIS, Bernard, **Modern Türkiye’nin Doğuşu** (çev. Metin Kıratlı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1970.
- Osmanlı İmparatorluğu ve Sonu** (çev: Mine Yazıcı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984.
- MARDİN, Şerif, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895- 1908**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989.
- Türk Modernleşmesi Makaleler 4**, der. Mümtaz’er Türköne/Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.
- Türkiye’de Din ve Siyaset Makaleler 3**, der. Mümtaz’er Türköne/Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.
- Türkiye’de Toplum ve Siyaset Makaleler 1**, der. Mümtaz’er Türköne/Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.
- MERİÇ, Cemil, **Umrandan Uyarlığa**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1977.
- MUHİDDİN, Ahmed, **Modern Türklükte Kültür Hareketleri** (çev. Suat Mertoğlu), Küre Yayınları, İstanbul, 2004.

- NUR, Rıza, **Hayat ve Hatıralarım II**, Risale Yayınları, İstanbul, 1989.
- ORTAYLI, İlber, **Gelenekten Geleceğe**, Ufuk Yayınları, İstanbul, 2001.
- ÖKE, Mim Kemal, **Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880- 1914)**, İz Yayınları, İstanbul, 1982.
- ÖKTE, Ertuğrul Zekai, **Ondokuzuncu Yüzyılda Genel Durum ve Osmanlı İmparatorluğunun Devlet Yapısı: (Özet)**, İstanbul, 1978.
- ÖZALP, Ahmet, **İslam ve Batı Toplumlarında Siyasal Kurumlar**, Pınar Yayınları, İstanbul, 1987.
- PAUL, Imbert, **Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri** (Çev.: Adnan Cemgil), Havass Yayınları, İstanbul, 1981.
- PEKDOĞAN, Celal, “Kılıçzâde Hakkı”, **İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, c. 25, Ankara, 2002.
- SADIQ, Mohammad, **Türkçülük Cereyanı-Türk Milliyetçiliğinin Eşiğinde (1908-1918)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1972.
- SAFA, Peyami, **Türk İnkılabına Bakışlar**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.
- SAİD HALİM PAŞA, “Buhrân-ı Fikrimiz”, **Sebîlürreşâd**, c. 15, Sayı. 386/387, İstanbul, 1337.
- “Buhrân-ı İçtimâ’imiz”, **Sebîlürreşâd**, c. 15, Sayı. 374/375/376, İstanbul, 1337.
- “İslâmda Teşkilât-ı Siyâsiyye”, **Sebîlürreşâd**, c. 19/20, Sayı. 493- 496, 498- 501, İstanbul, 1340.
- “Meşrûtiyet”, **Buhranlarımız**, Şems Matbaası, İstanbul, 1338.
- “Mukallidliklerimiz”, **Buhranlarımız**, Şems Matbaası, İstanbul, 1338.
- “Ta’assub”, **Sebîlürreşâd**, c.15, Sayı 388, İstanbul, 1337.
- Buhrân-ı Fikrimiz**, Dârul Hilafe- Hukuk Matbaası, İstanbul, 1337.
- Buhranlarımız ve Son Eserleri**, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık İstanbul, 1998.
- İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemiyye**, Matbai Amire, İstanbul, 1334.
- İslâmlaşmak**, Darulhilafe Hukuk Matbaası, İstanbul, 1337.
- SHAW, Stanford J., Ezel Kural, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II**, (Çev. Mehmet Harmancı), Everest Yayınları, İstanbul, 1983.
- SONYEL, Salâhi R., “Tanzimat ve Gayri- Müslim Uyruklar”, **Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.

- SUNGU, İhsan, **Tanzimat ve Yeni Osmanlılar**, Tanzimat'ın Yüzdüncü Yıldönümü Münasebetiyle Neşredilen Kitaptan Alınmış Ayrı Basım, Maarif Vekaleti, İstanbul, 1940.
- ŞEREF EFENDİ, Abdurrahman, **Tarih Muhasebeleri**, (Sad. Enver Koray), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985.
- ŞİMŞİR, Bilal, **Malta Sürgünleri**, Bilgi Yayınları, İstanbul, 1985.
- TANSEL, Fevziye, Abdullah, **Ziya Gökalp Külliyyatı Limni ve Malta Mektupları c. II.**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul, 1965.
- TEVFİK, Ebuzziya, **Yeni Osmanlılar** (çev. Şemsettin Kutlu), Pegasus Yayınları, İstanbul, 2006.
- TİMUR, Taner, **Osmanlı Çalışmaları; İlk Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998.
- TÖKİN, Füzuran Hüsrev, **Osmanlı Türklerinde Fikir Hareketleri**, Buket Basımevi, Ankara, 1951.
- TUNAYA, Tarık Zafer, **Amme Hukukumuz Bakımında İkinci Meşrutiyetin Siyasi Tefekküründe "Garpçılık" Cereyanı**, İsmail Akgün Basımevi, İstanbul, 1949.
- Hürriyetin İlanı, İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar**, Baha Matbaası, İstanbul, 1959.
- İslamcılık Cereyanı**, Baha Matbaası, İstanbul, 1962.
- Türkiye'de Siyasal Partiler**, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul, 1984.
- Türkiye'nin Siyasi Gelişme Seyri İçinde İkinci Jön Türk Hareketinin Fikri Esasları**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Ayrı Basım, İstanbul, 1956.
- Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri ve Kaynakları**, Yedigün Matbaası, İstanbul, 1960.
- TURHAN, Mümtaz, **Kültür Değişmeleri Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik**, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1997.
- TÜRKGELDİ, Ali Fuat, **Görüp İşittiklerim**, Tür Yayınları, Ankara, 1974.
- TÜRKÖNE, Mümtaz'er, **Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, **Tanzimat'tan Sonra Fikir Hareketleri**, "Tanzimat" Kitabından Alınmış Ayrı Baskı, Maarif Vekaleti, İstanbul, 1940.
- Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, İstanbul, 1979.
- YALÇIN, Hüseyin Cahit, **Siyasal Anılar**, (yay. haz. Rauf Mutluay) Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000.

SAİD HALİM PAŞA İLE İLGİLİ YAPILMIŞ TEZLER

- GÜL, Adnan, **Türk Yenileşme Tarihinde Bir Mütefekkir Olarak Said Halim Paşa Ve Batılılaşma Problemi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1994.
- YILDIZ, M. Cengiz, **Said Halim Paşa'da Batılılaşma, İslamcılık ve Milliyetçilik**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 1994
- TÜRKYILMAZ, Hilmi, **Said Halim Paşa'da Din ve Batılılaşma**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2003.
- PEKASİL, Tahir, **Said Halim Paşa'da Toplum ve Siyaset**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1998.
- BÜLBÜL, Kudret, **“Bir Siyasal Düşünür Olarak Prens Said Halim Paşa”** Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1994.
- BİLİCAN, Ertuğrul, **Said Halim Paşa'da Doğu- Batı Sorunu**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1998.
- ŞENLİK, Mehmet, **Said Halim Paşa'da Din- Devlet İlişkisi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 1998.
- BULANIK, Abdulhamit, **Said Halim Paşa'da Ahlak ve Siyaset**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2004.
- GÜLCAN, Sibel, **II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Düşünce Hayatında Said Halim Paşa**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2000.